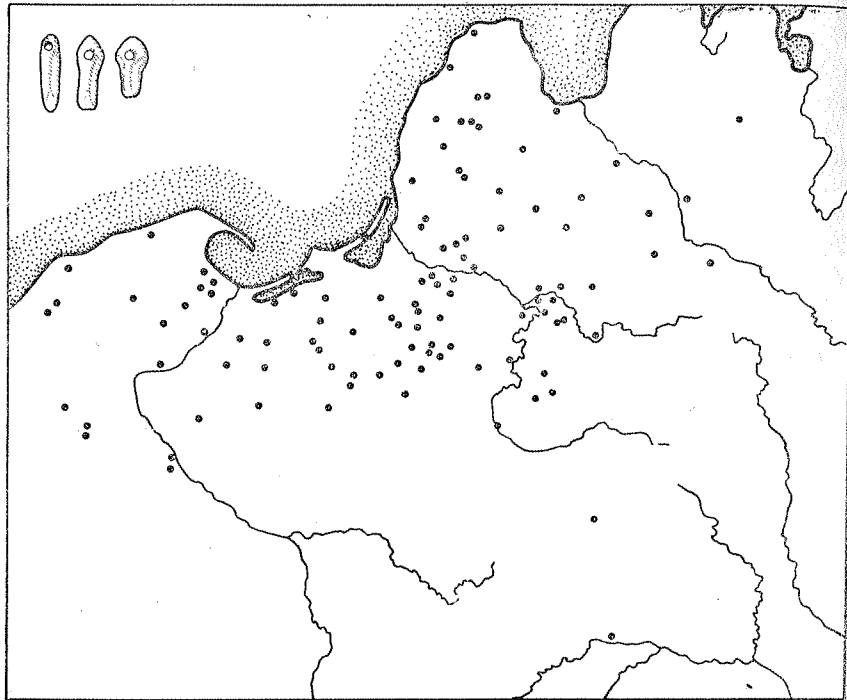

Taigi pagal visus šiuos radinius galime apibrėžti Pamarių kultūros įtakos zoną (pav. 116). Pietvakariuose ji siekia iki Visios (su atsisakojimais iki Oderio), pietuose — iki Pripetės, rytuose — iki Dnepro baseino, šiaurėje nedaug peržengia Dauguvą. Pakraščiuose susitinka su kitomis, dažniausiai taip pat virvelinės keramikos kultūromis, tačiau kartais į jas įsiterpia svetimos kultūros (255, p. 339, pav. 206).

117 pav. Gyvatgalvių kaplių paplitimas

Kilmės teorijų būta daug ir gana įvairių. Dažniausiai nagrinėjami Pamarių kultūros ryšiai su įvairiomis senesnėmis kultūromis, ir tai viena, tai kita laikoma turėjusi daugiausia įtakos. Tačiau dar nemaža neišaiškintų dalykų, todėl įvairios teorijos tėra hipotezės. Pripažinus, kad Pamarių kultūra susidarė ne iš vienos, kaip pagrindinė laikoma tai vidurio Vokietijos virvelinė (207, p. 154 ir kt.), tai rutulinių amforų kultūra (385, p. 268—296), pagaliau net Padneprės (525, p. 16). Tuo tarpu iš Lietuvos medžiagos atrodo, kad mūsų pažįstama Pamarių kultūra susidarė čia vietoje, o su kitomis virvelinės keramikos kultūromis (net ir Pa-

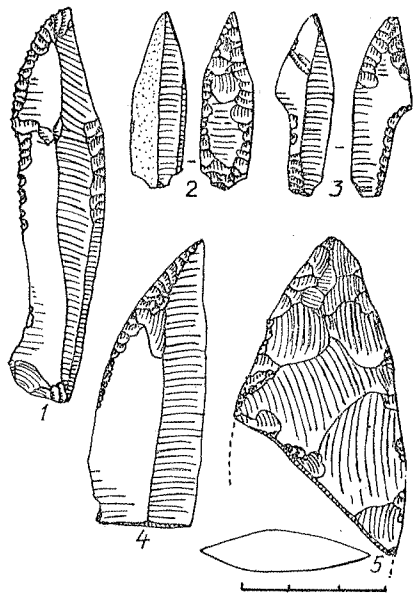
dneprės) ją siejo tai, ką visos paveldėjo iš bendrojo horizonto. Su kai kuriomis jungė ir kaimyniniai mainų ar net kultūrinės įtakos ryšiai, tačiau jau vėlesni, kai Pamarių kultūra buvo susiformavusi.

NEMUNO KULTŪROS LIKIMAS

Nemuno kultūros paplitimo srityje — pietryčių Lietuvoje — aptikta nemaža titnago dirbinių, ypač trikampių bei širdinių plokščiai retušuotų strėlių antgalių, tiesių ir riestų peilių, keturkampio pjūvio titnaginių kirvelių ir kt., būdingų virvelinės keramikos kultūroms. O laivinių kirvių labai maža, kiek daugiau tik prie Nemuno ir Užnemunėje. Beje, ir virvelinės keramikos kultūros gyvenviečių tuo tarpu čia žinoma tik iš smiltynų. Kultūriniai sluoksniai dažnai apnaikinti, tad kartais sunku juos skirti. Ir keramika tokioje dirvoje išlieka prastai. Šiuo laikotarpiu galime pasekti trejopo tipo paminklus. Tačiau ne visada įmanoma pasakyti, kokie jų chronologiniai santykiai. Vienuose randame vien virvelinės keramikos kultūros dirbinių kompleksą, kituose — tik jos elementų vietinėje kultūroje, o trečiuose — gryną Nemuno kultūros tęsinį.

Atrodo, kad ankstyviausios virvelinės keramikos kultūros gyvenvietės šioje srityje bus atsiradusios per limnėjinę transgresiją, nes didžioji trikampių širdinių antgalių bei ilgųjų peilių dalis aptikta kaip tik ant aukštųjų terasų, kur šių gyvenviečių sluoksniai dažnai būna susimaišę su vėlyvais mėzolitiniiais ir net paleolitiniiais. Nėra tik ankstyvojo neolito dirbinių. Todėl šiuose aukštuose krantuose ir galima ieškoti tikrojo virvelininkų palikimo. Pvz., nedidelis, bet grynas virvelinis kompleksas rastas Netiesų 1-os gyvenvietės viršutiniame (A) kultūriname sluoksnyje. Keramikos likę tik smulkios šukelės, o iš titnago dirbinių yra ypač dailių pailgų antgalių, plokščiai retušuotų daugiausia iš blogosios pusės, didelio ietigalio ar durklo dalis, peilių (pav. 118: 1—5). Panašių titnago radinių buvo ir kitose išpustytose aukštųjų terasų stovyklose: Maksimonių 1-oje, Merkinės 1-oje ir kt.

Ir po transgresijos dar kai kur buvo vien virvelinės keramikos kultūros gyvenviečių. Tokia reiktų laikyti Dubičių 2-os (Paėžerio) gyvenvietės viršutiniame sluoksnyje aptiktąją. Nors iš mažų šukelių sunku pasakyti apie puodų formas, tačiau matyti buvus paprastų mažai profiliuotų taurelių, išpustų plačiaangių puodynių atloštu kaklu, nebūdingų kitoms Lietuvos sritims, ir gana plokščių dubenėlių (pav. 119: 3, 6—8, 10, 11). Ornamentikos motyvų nedaug: ryškios virvelės, išpaudėliai perskeltu kauliuku ir įraižos. Virvutės grupuotos skersinėmis juostelėmis ant kakliuko ir parkėtinu raštu ant atlošo. Įraižos eina skersai aplink kak-

118 pav. Netiesų 1-os gyv. viršutinio sluoksnio radiniai: 1, 4 — peiliai, 2, 3 — strėlių antgaliai, 5 — durklas

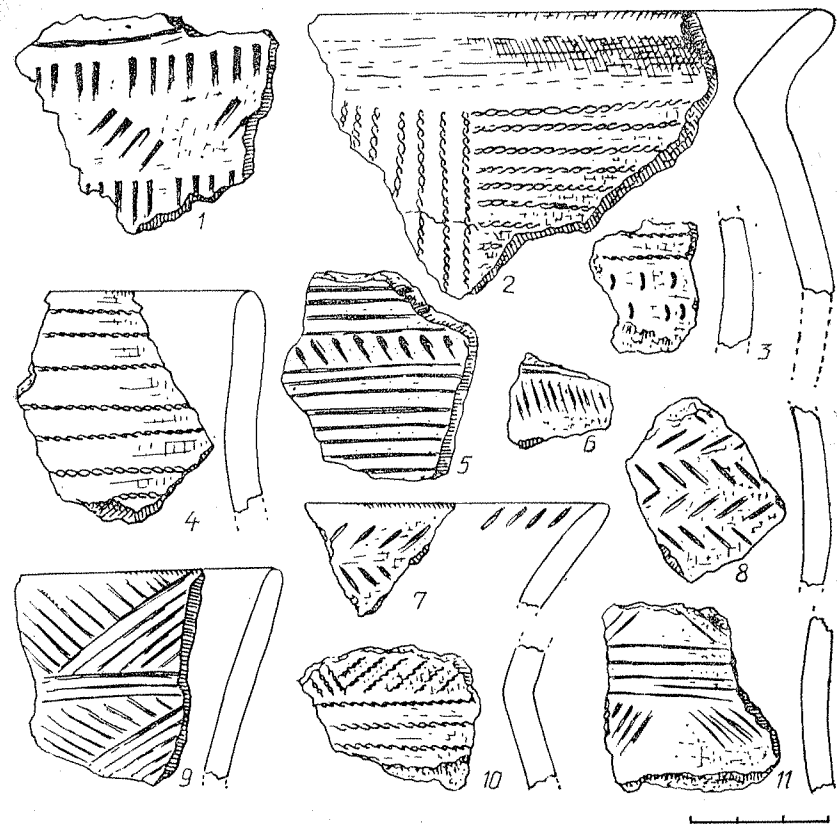
brovėsi virveliniai elementai. Iš tokių mažiausiai virvelinės keramikos kultūros paliestų gyvenviečių reikia paminėti Dubičių 1-ą (Salaite).

Titnago dirbinių daugiausia yra būdingų vėlyvajai neolitinei Nemuno kultūrai, kai kurie antgaliai primena net vėlyvuosius episvidrinius, rasta lancetų, trapecijų, galinių gremžtukų, rėžtukų, peilių, ovalinių kirvelių, tarp jų ir gludintais ašmenimis, be to, vieno su skylė kotui pentis. Puodų formos labai paprastos: truputį profiliuotos taurės bei puodynės plokščiais dugneliais. Tačiau keramika puošta daugiausia įvairiais Nemuno kultūrai įprastais ornamentais, pasitaikė šukinius išpaudus primenančių, o šaliais — ir gulsčios eglutės įraižų bei virvelinių išpaudų.

Kitam tipui atstovauja Lynupio gyvenvietės radiniai. Dauguma titnago dirbinių primena mezolitinius Nemuno kultūros: tai lancetiniai ir skersiniai antgaliai, apskriti gremžtukai, rėžtukai, panašūs į kirvelius dirbiniai, iš kurių vienas gludintas, taip pat rasta ir širdinių bei rombinių antgalių dalių. Keramikos molio masė su augalinėmis, smėlio ir grūsto granito priemaisomis. Puodų formos įprastos Pamarių kultūros keramikai: taurės, panašios į amforas plačiaangės puodynės kartais išmaugtu kakliuku. Puodai plokščiadugniai. Puošiama duobučių, virvučių išpaudėliais ir gnaibytiais rumbeliais (pav. 120 : 1—10).

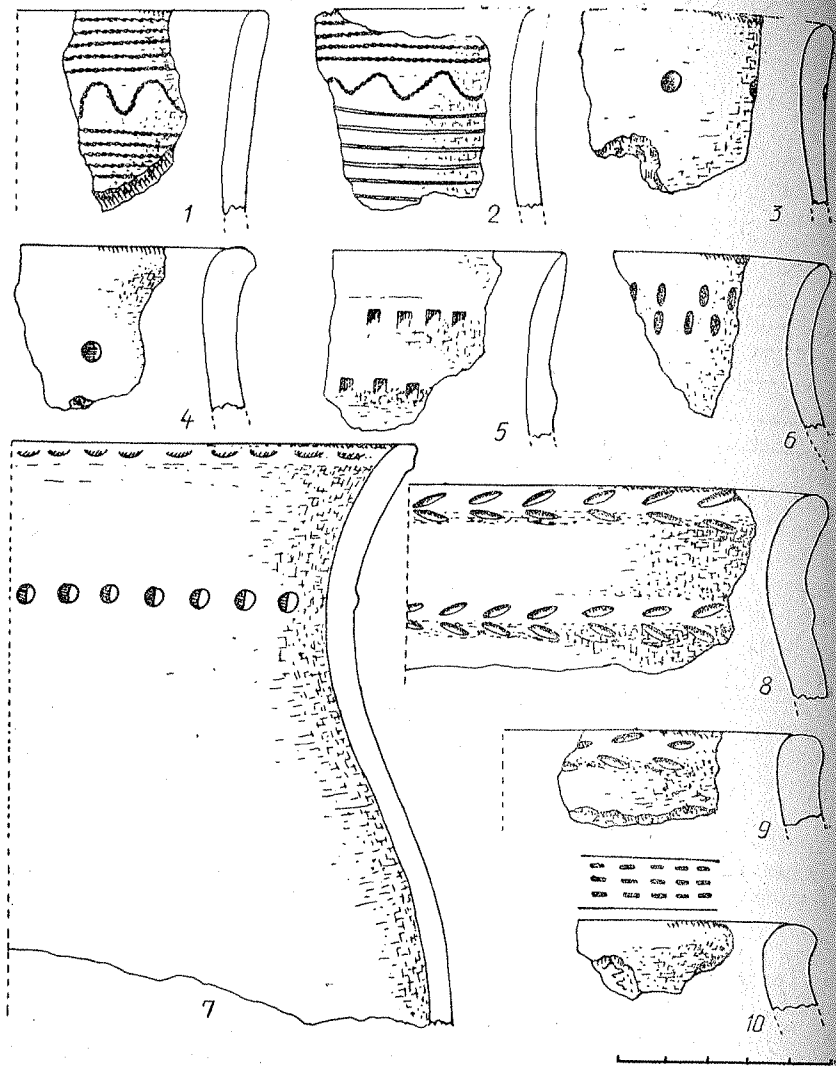
liuką, o nuo jų į abi puses dar įrežti pluošteliai arba kutai, kartais gal net visas paviršius buvo išbraižomas gana retomis gulsčios eglutės įraižomis arba išpaudžiami pavieniai pailgi išpaudai. Rasta atsargų puodų šukių su stambiais vingiuotais rumbais.

Panašios keramikos yra ir senuose muziejų rinkiniuose, pvz., iš Gribašos (greičiausiai Paberžės vietovės) saugoma parketiniu raštu papuoštų šukių (pav. 119 : 9). Iš nežinomų pietų Lietuvos vietų irgi yra plačiakaklių puodynių atloštais kaklais, papuoštų virvelėmis, taip pat duobutėmis (nuo Dubos ežero ir Varėnos), juostelėmis (nuo Varėnos) pagražintų taurių šukių (370, lent. X) (pav. 119 : 1, 2, 4, 5). O kitose gyvenvietėse galime aiškiai pasekti, kaip į vietinę kultūrą pamažu

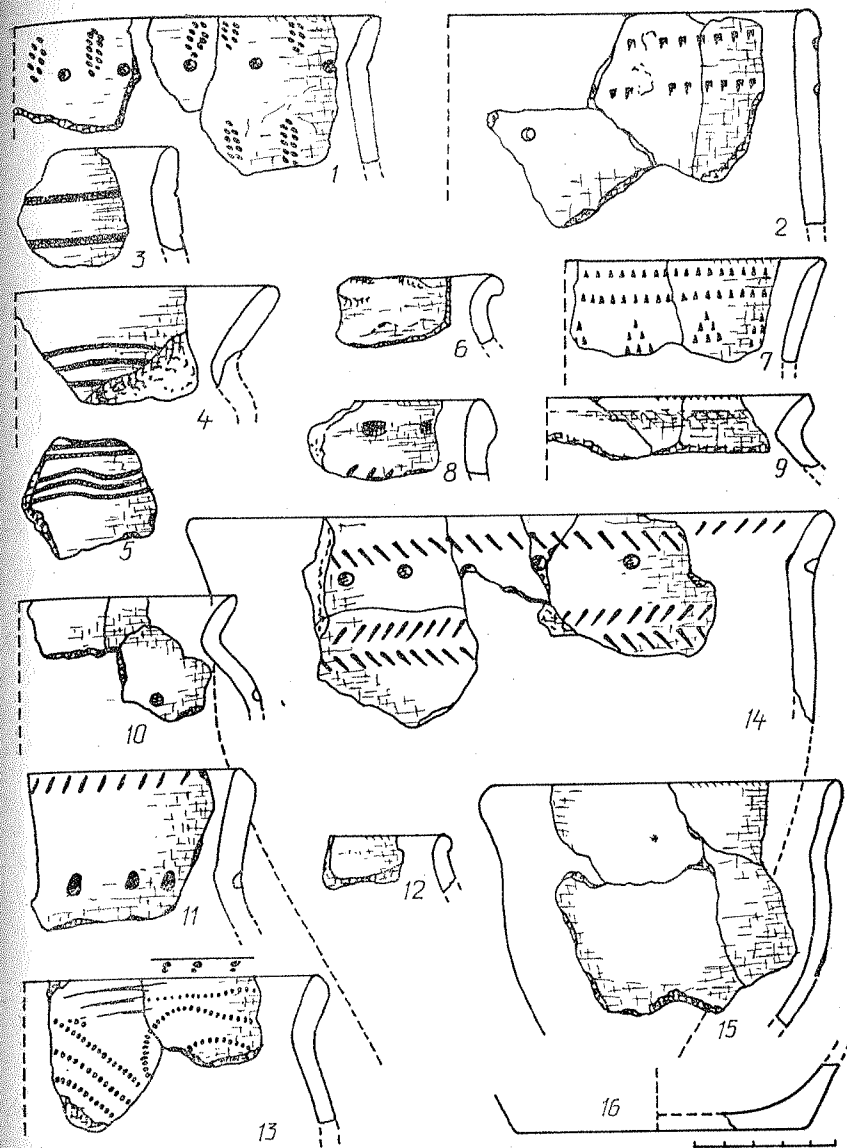
119 pav. Pietryčių Lietuvos virvelinė keramika: 1, 2, 5 — Varėna, 3, 6—8, 10, 11 — Dubičių 2-a gyv., 4 — Dubos ež. apylinkės, 9 — Gribaša

Tačiau šalia šių gyvenviečių klestėjo ir tokios, kaip Barzdžio miško prie Dubičių. Jų titnago inventoriuje, be įvairių vėlyvųjų širdinių bei lapelinių antgalių, durklų, akmeninių kirvelių su skylė kotui, išliko visi senieji dirbinių tipai — episvidriniai, lancetiniai, trapeciniai strėlių antgaliai, gremžtukai, rėžtukai, ovaliniai kirveliai. Keramikos ornamentiką sudaro apvatiniai išpaudai (pav. 121 : 1, 13), pleištinės duobutės (pav. 121 : 2), trikampėliai bei jų kompozicijos (pav. 121 : 7), gilios apvalios duobutės kaklo linkyje (pav. 121 : 1, 11, 14), net pakraštyje iškilęs rumbas su giliomis duobutėmis (pav. 121 : 8). Galbūt tik tolimus virvelinės keramikos atgarsius primena juostelių ornamentai (pav. 121 : 3—5) ar pleištukų eglutės (pav. 121 : 14), pūstapilvių puodynėlių formos (pav. 121 : 9, 10). Būdingiausi liko plačiaangiai puodai siaurėjančiu, bet jau plokščiu dugniuku (pav. 121 : 14, 15).

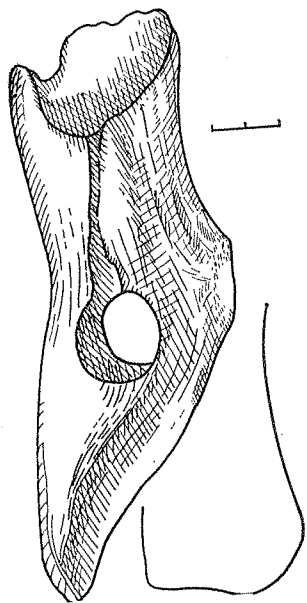
120 pav. Lynupio gyv. keramikos pavyzdžiai

Šie paminklai atspindi ne atskiras raidos grandis, o skirtingas jos kelius. Visų titnago inventorių dar glaudžiai siejasi su vidurinio neolito, o keramika skiriasi. Galbūt tokius paminklus, kaip Dubičių 1-a (Salaitė) gyvenvietė, bus paveikusi tik senųjų virvelininkų įtaka, o Lynupio — rodo ryšius su Pamarių kultūra. Tokių paminklų, kaip Barzdžio miško gyvenvietė, keramika rutuliojosi savo keliu, o Dubičių 2-os (Paežerio) ir kai kurių senes-

121 pav. Barzdžio miško gyv. keramikos pavyzdžiai

niųjų rinkinių (Gribašos, Dubos ežero, Varėnos ir kt.) keramika kai kuo panašėja į vidurio Padneprės. Čia aptinkame Pamarių kultūrai neįprastą staigiai atloštą aukštą puodo kaklą, nors iš šukių dar negalime spręsti, ar ir viso puodo forma primena Pa-

122 pav. Praudos plačiašmenis raginis kirvelis

gu ar nuo vidurinio neolito tipų skyrėsi įvairūs antgaliai, ietigaliai, žeberklai.

NARVOS KULTŪROS LIKIMAS

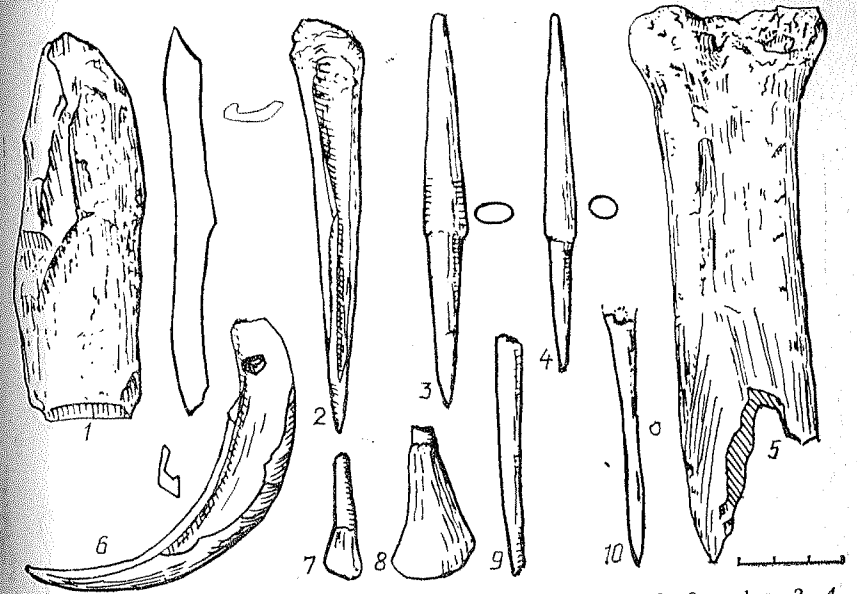
Iš pastaruoju metu Narvos kultūros srityje tyrinėtų paminklų taip pat ryškėja keliai, kuriais senieji gyventojai artėjo su virvelinės keramikos kultūros žmonėmis. Tačiau per maža duomenų paminklams suvesti į kokią nors raidos grandinę, greičiausiai to nė negalima bus padaryti, nes susiliejamą truko gana ilgai. Kaip ir Nemuno kultūros srityje, čia greičiausiai tuo pat metu buvo keletas skirtingų raidos kelių, kuriuos tuo tarpu gali atspindėti reliatyviai vieno laikotarpio skirtingi paminklai.

Vakarų Lietuvoje Narvos kultūros likimas gana įvairus. Vienur, ką galime pailustruoti, pvz., Šarnelės, Plungės raj. (302; 121), radinių kompleksu (pav. 123; 124; 125: 3, 4, 6, 9, 10), matome išlikusį seną Narvos kultūros kaulo bei rago inventorių ir beveik visą naują keramiką. Kaulo dirbiniai atspindi tolesnę ankstyvesnių laikotarpių dirbinių formų tąsą: tai kaulinė peikena, tribriaunis ietigalis, raginis kaltelis, dvišakis, kauliniai ir raginiai dvigubo kūgio antgaliai, ylos ir adata su skylute. Iš papuošalų

dneprės puodus (pav. 119: 2). Taip pat pastebime necharakteringą ornamentikos motyvą — parketinį raštą — įraižytus vienas į kitą įeinančius užbrūkšniuotus trikampus (pav. 119: 9, 10). Būdingi ir įstriži įraižų kutai, įstrižų stulpelių kombinacijos (pav. 119: 5—8, 11).

Tad, matyt, pietryčių Lietuvos Nemuno kultūros gyventojai pamažu ir netolygiai iš kelių šaltinių perėmė virvelinės keramikos kultūrų laimėjimus, kurie, be abejo, atėjo kartu su naujomis materialinės ir dvasinės kultūros vertybėmis. Kaip ir kitose srityse, artėjant į žalvario amžių, šie elementai — ornamentika, puošnios keramikos bei akmens dirbinių formos — ėmė prastėti. Ir tada paaiškėjo, kad visą tą laikotarpį jie nepajėgė užgožti Nemuno kultūros tradicijų.

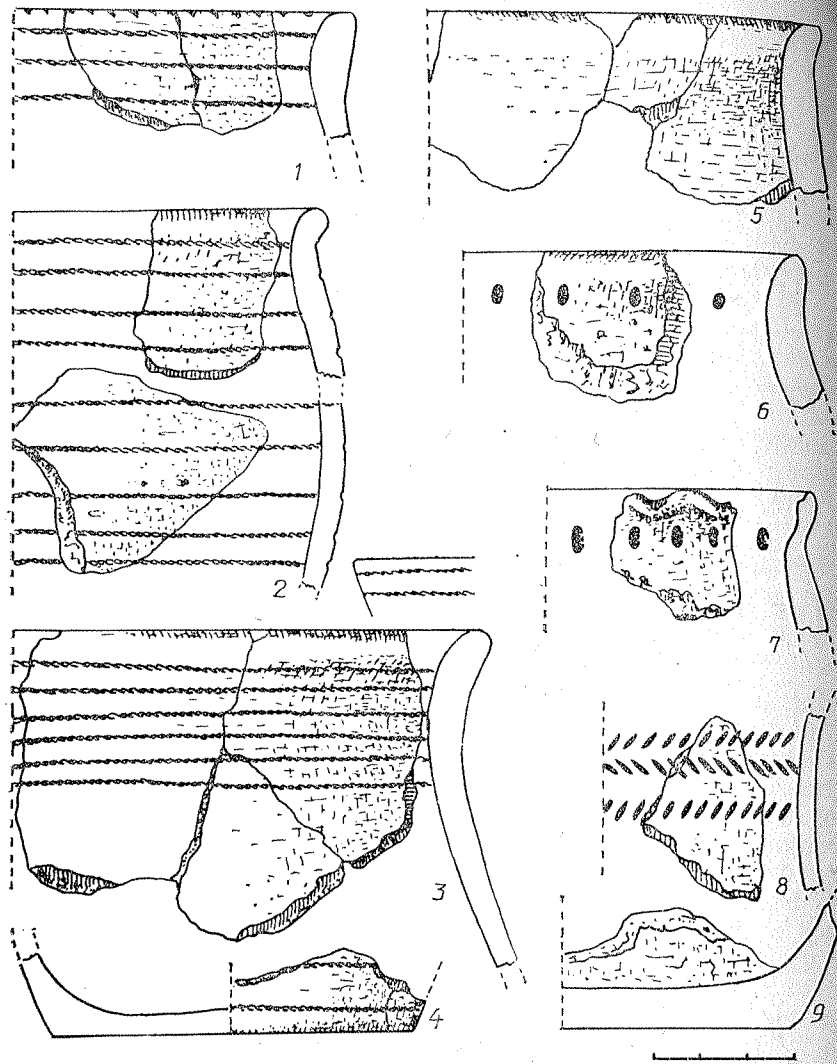
Nors duomenų dar trūksta, aišku, būta ir kaulo bei rago dirbinių. Šiam laikotarpiui reiktų, pvz., skirti raginį Praudos kirvelį (pav. 122), kurio plėtėjantys

123 pav. Šarnelės kaulo ir rago dirbiniai: 1, 5 — kalteliai, 2, 9 — ylos, 3, 4 — kūginiai antgaliai, 6—8 — dantų papuošalai-amuletai, 10 — adata

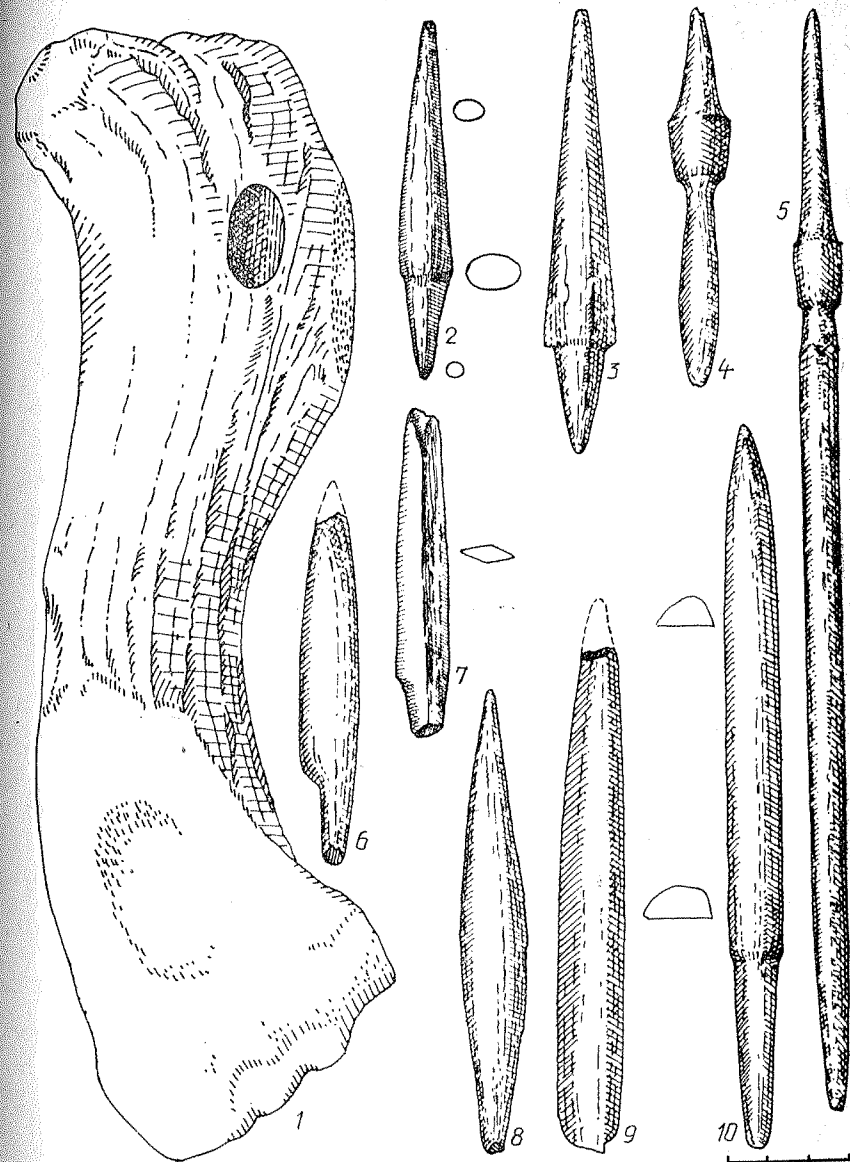
minėtini pragrežti briedžių (ar elnių) priekiniai dantys, neapdirbtos gintaro kabutės su cilindrine skylute. Keramikos rasta nedaug. Iš likusių kaklelių galima spręsti, kad puodukai buvę nedideli, gana plonomis sienelėmis, labai paprastų formų: truputį profiliuotos taurelės ir mažos pūstos puodynėlės kiek atloštu kakliuku. Dauguma puodų puošta virvelių išpaudais, pasitaikė ir eglutės pavidalo įraižų, dantukų juostelių (tariamųjų virvelių), mažų ovalių išpaudėlių ir gnaibytas pakraštėlis. Taigi ornamentika ir formos būdingos virvelinės keramikos kultūrai. Jai charakteringas ir gyvatgalvis kaplys, kurio rasta galvutės dalis, ir rombinio antgalio liekana. Tačiau kiti titnagėliai, nors titnagas įvežtinis, tokie šio tipo paminklus papildo ir seniai žinomi kauliniai radiniai iš Reškėtos ir Virvytės upių santakos prie Patilčio, Telšių raj. (291, pav. 5: 1, 2, 4, 8), tačiau ten keramika neišliko. Aptikta dvigubo kūgio ietigalių, iš jų vienas labai ilgas kiek profiliuota viršūne, plokščių rombinio arba lešio pjūvio antgalių, tribriaunio antgalio karpytais kraštais dalis (pav. 125: 2, 5, 7, 8). Prie Biržulio ežero pasitaikė ir plačiašmenis kirvis (pav. 125: 1) (BCK, pav. 17: 5).

Kiek kitaip tas kultūrų susiliejamasis atrodė iš Šventosios 26-os gyvenvietės (305) radinių (pav. 126). Iš kaulo dirbinių čia, tiesa, buvo išlikusių tik visoms šio laikotarpio gyvenvietėms įprastų

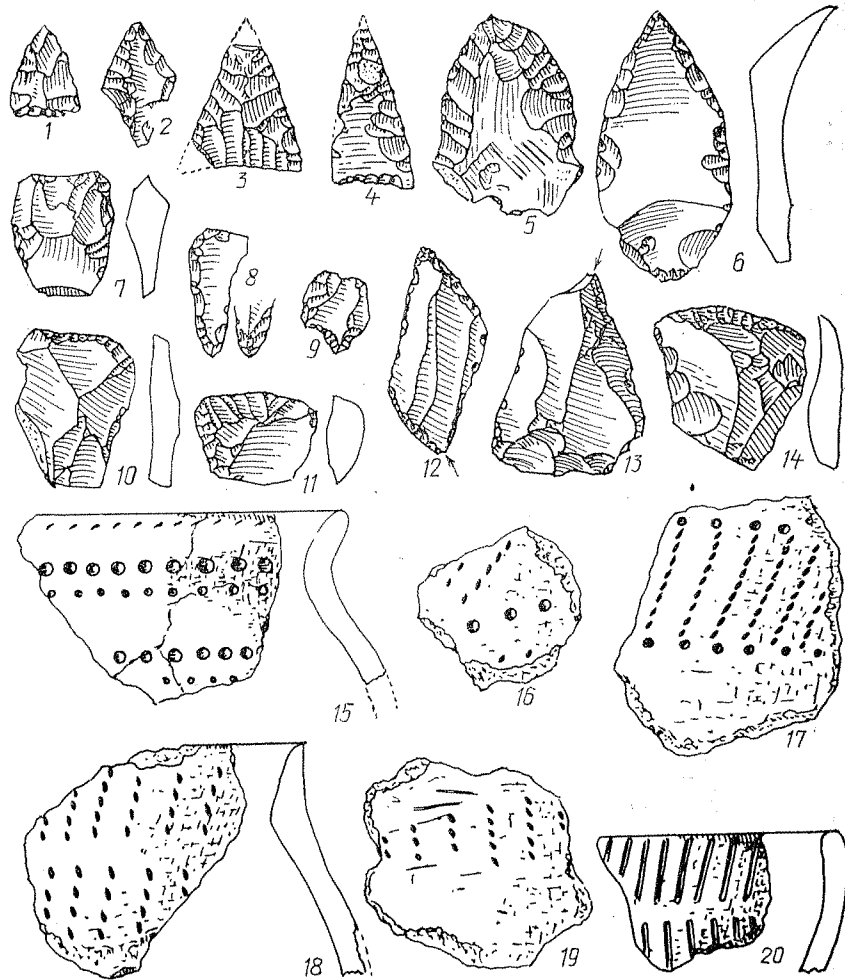
124 pav. Šarnelės keramikos pavyzdžiai

plokščių rombinio pjūvio antgalių nuolaužų. Keramiką aiškiai atspindėjo Narvos kultūros tradicijas. Molio masėje buvo ir organinių, ir mineralinių priemaišų. Dauguma puodų Narvos tipo, tačiau tarp jų visai maža I ir C kakleliais, po jų eina CS pavidalo ir dauguma — S pavidalo kakleliais. Pastarieji jau ryškiai pereina į virvelines taureles, juoba kad čia rasta ir plokščių dugnelių su grūsto granito priemaišomis. Tačiau šalia buvo ir

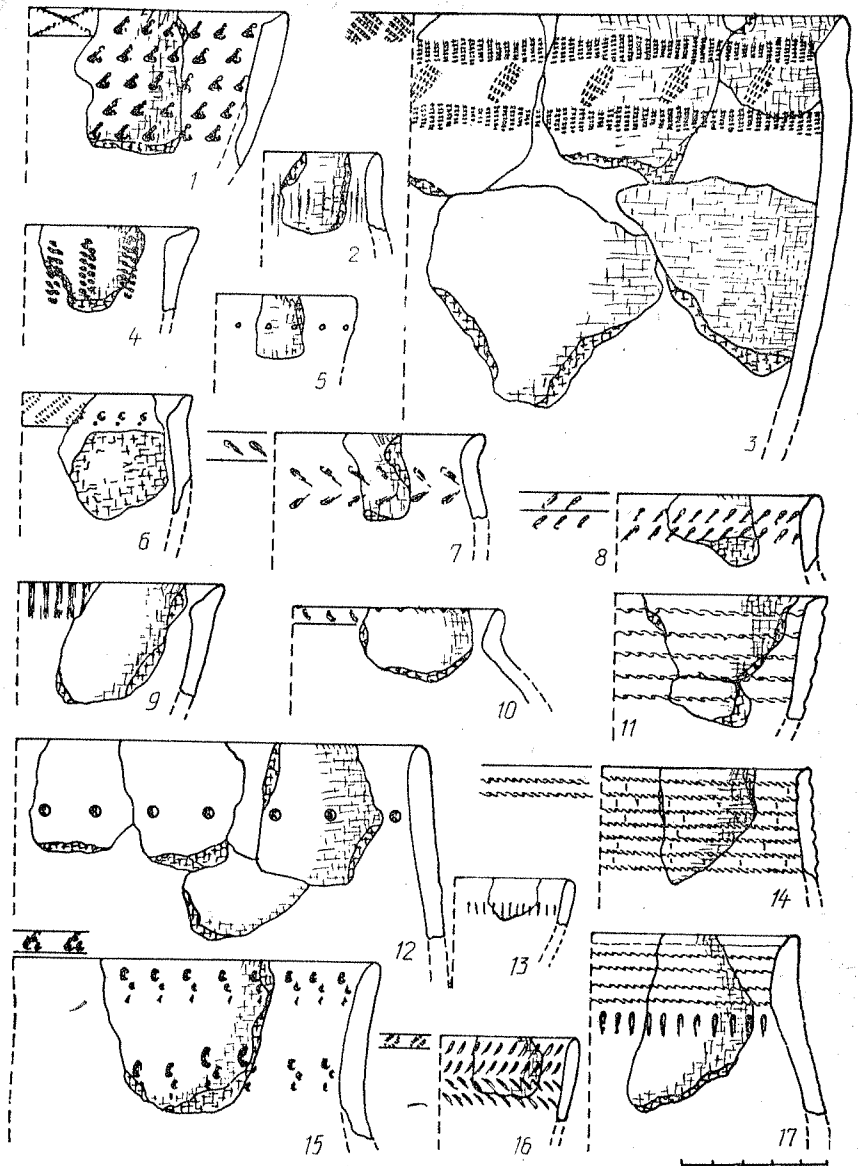

125 pav. Vakarų Lietuvos rago dirbiniai: 1 — plačiašmenis kirvelis, 2—7 — strėlių antgaliai, 8—10 — ietigaliai (1 — Janapolė, 2, 5, 7, 8 — Patiltis, Rešketos ir Virvytės santaka, 3, 4, 6, 9, 10 — Šarnelė)

smailių, ir apvalių dugniukų šukelių. Virvelinės keramikos įtaką atspindi ir puodų dydžiai — puodai panašėja į mažasias virvelines taureles (būna net 10—12 cm skersmens anga). Beveik $\frac{3}{4}$ puodų (ne šukių) visai nepuošta, o likusiųjų dauguma gražinta šukinių išpaudą primenančiu dantukų arba duobučių ornamentu, keletas padabinta virvelinei keramikai būdingais raštais: virvelinėmis tankiai išpaustomis, taip pat terasinių išpaudų juostelėmis, nagų išpaudėliais, net įgnybimais. Puodų paviršius dažniausiai lygus,

126 pav. Pagrindiniai Šventosios 26-os gyv. radiniai: 1—4 — strėlių antgaliai, 5, 6 — peiliai, 7 — kaltelio ašmenėlis, 8, 9 — gražteliai, 10, 11, 14 — gremžtukai, 12, 13 — rėžtukai, 15—20 — keramika

127 pav. Dakariškės gyv. keramikos pavyzdžiai

tačiau pasitaikė ir ryškiai brūkšniuotų, ir padengtų tekstiliniai atspaudais. Tarp titnago dirbinių vyrauja virvelinės keramikos kultūros dirbinių tipai: trikampiai ir rombiniai strėlių antgaliai

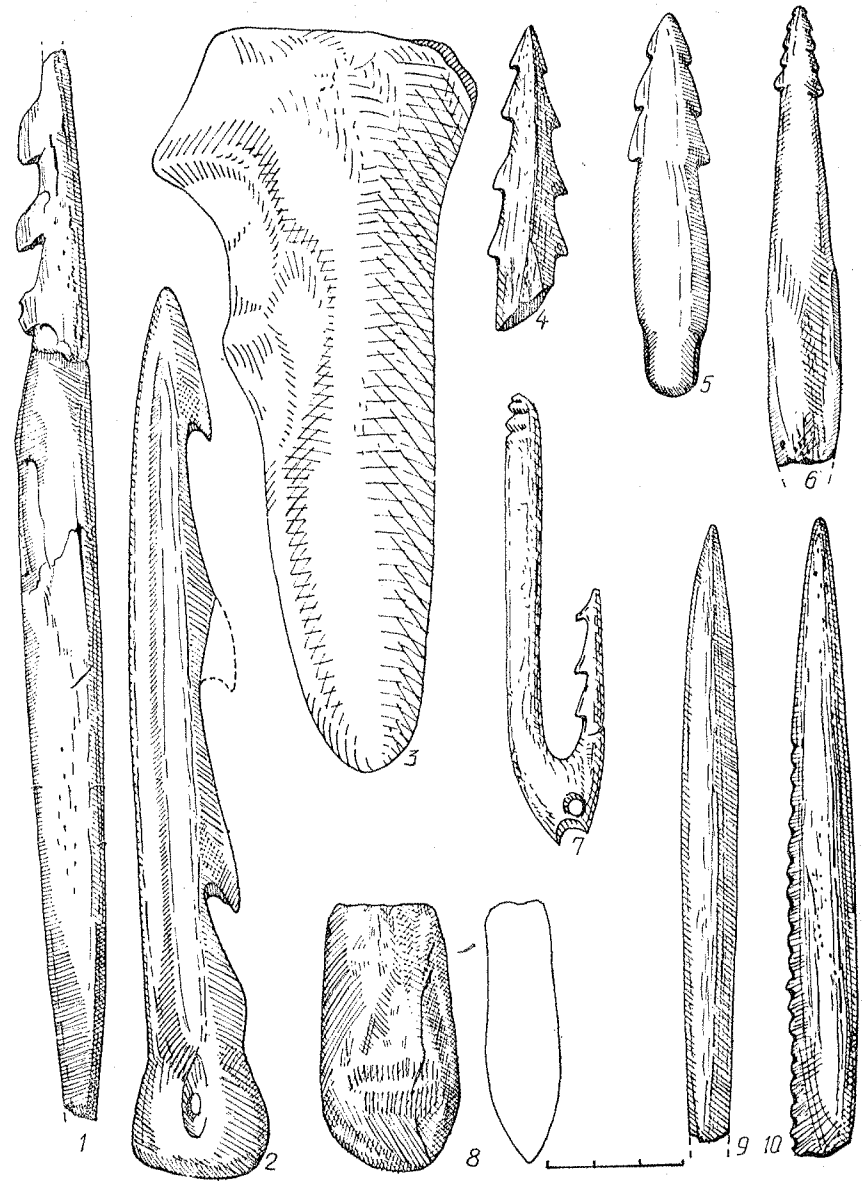
taip pat ietigaliai, ilgi peiliai, stambūs gremžtukai, rėžtukai, gražteliai.

Trečiajam pereinamajam tipui galėtų atstovauti Daktariškės gyvenvietė (64; 65) prie Biržulio ežero (pav. 127). Skiriami 3 keramikos tipai: daugiau negu pusę sudarė vėlyvoji Narvos tipo, apie trečdalią — virvelinė, o likę 15% keramikos turi ryškių ir pirmojo, ir antrojo tipo požymių. Narvos tipo keramikoje aiškiai vyravo puodai CS pavidalo kakleliais, kitą dalį sudarė po vienodą kiekį C ir S kakleliais. Visi dugneliai plokšti, 9—12 cm skersmens. Dauguma puodų ornamentuota pleištukų, įraižų, dantukų, apvajiniais ir duobučių motyvais (pav. 127: 1—6, 9, 10, 12, 15). Iš virvelinės keramikos (pav. 127: 7, 8, 11, 13, 16, 17) daugiausia virveliniais išpaudais puoštų taurių, giliais išpaudėliais gražintų plačiaangių puodynų, rumbais puoštų puodynų ir mažyčių puodeliukų ar dubenėlių šukių; aptikta tik viena aša. Įdomiausi puodai su ryškiais abiejų kultūrų elementais (pav. 127: 14), t. y. tokie, kurių molio sudėtis kaip Narvos tipo puodų, o ornamentika — virvelinė. Jų dugneliai irgi plokšti.

Kaulo inventorius neišlikęs, tiknago gausus ir aiškiai perimtas iš Pamarių kultūros ar tiesiog paveldėtas iš Nemuno kultūros: lancetiniai, trapeciniai, rombiniai, lapelio pavidalo ir trikampiai antgaliai, daug gremžtukų ir grandukų, mažiau rėžtukų, kaltelių ašmenėlių, gražtelių, ietigalių ašmenėlių, peilių.

Labai skirtingi pavyzdžiai rodo, kad abi kultūros susiliejo įvairiais keliais. Vargu ar šių paminklų chronologinė seka būtų labai reikšminga (nors kaip tik minėtų paminklų datos ejo šia eile). Ankstyviausia Šarnelės gyvenvietė, radiokarbono būdu datuota paskutiniu juo III tūkstantmečio pr. m. e. ketvirčiu*, t. y. skirta laikotarpiui prieš maksimalią limnėjinę transgresiją. Tuo tarpu Šventosios 26-a ir Daktariškės gyvenvietės buvo išikūrusios jau transgresijos pradžioje, pablogėjus klimatui. Šitai matyti iš jų topografinės padėties — aukštesnėse vietose — ir žiedadulkių analizės duomenų. Beveik tuo pat metu šalimais egzistavo ir prie Šventosios ežerėlio jau minėtosios Pamarių kultūros gyvenvietės. Ir prie Biržulio ežero aptikta vien Pamarių kultūros gyvenviečių, priklausančių jūros transgresijos laikotarpiui (pvz., Širmės kalno 1-a ir 2-a, Kalniškių), — pačiai III tūkstantmečio pr. m. e. pabaigai ir apie 2000 m. pr. m. erą**.

Taigi reliatyviai vienu metu vakarų Lietuvoje šalia Pamarių kultūros egzistavo ir vėlyvoji Narvos kultūra bei įvairūs jos deriniai su virvelinės keramikos kultūra. Tačiau atrodo, kad senieji gyventojai bendravo ne su vieno tipo virvelinės keramikos kultūros žmonėmis: vieni su Pamarių kultūros gyventojais, kiti gal-

128 pav. Rytų Lietuvos kaulo bei rago dirbiniai: 1, 6, 8, 10 — Žemaitiškos 1-a gyv., 2—5, 9 — Žemaitiškos 2-a gyv., 7 — Jaros upė

* 1973 m. tyrinėto pastato datos: Vs—318 4260±90 (2310 m. pr. m. e.); LE—1787 4040±50 (2090 m. pr. m. e.).

** Širmės kalno 1-os gyvenvietės data Vs—319 4070±80 (2120 m. pr. m. e.).

būt su senųjų ateivių virvelininkų palikuonimis. Bet šiai hipotezei paremti dar per maža medžiagos.

Siaurės rytų Lietuvoje irgi tyrinėta keletas paminklų, kuriuose Narvos kultūros tradicijos, nedaug tepaliestos virvelinės keramikos kultūros, išsilaikė dar ilgiau — visą vėlyvąjį neolitą. Iš jų minėtinos Žemaitiškės 1-a ir 2-a, gyvenvietės prie Kretuono ežero (pav. 128) (129; 133; BGK, pav. 19—29) su labai daug keramikos ir kitų radinių. Pagrindinės puodų formos ir ornamentika Narvos tipo, nors daug kuo skiriasi nuo vidurinio neolito tipų. Molio masė su grūstų sraigių ir kapotų augalų priemaisomis. Pakito puodų kaklelių forma — padaugėjo puodų I ir S kakleliais ir nebeaptinkama S₂. Puodai didesni ir aukštesni. Dauguma dugnelių plokšti, bet pasitaiko ir smailių. Dažniausiai ornamentuojami puodai S kakleliais, t. y. vėlyvojo tipo. Labai maža dalis nepuoštų. Dauguma ornamentų paveldėta iš vidurinio neolito Narvos kultūros keramikos, labai mažai puodų gražinta virveliniais motyvais.

Išivyravo trikampiai širdiniai titnaginiai strėlių antgaliai, nors retkarčiais vis dar pasitaikydavo ankstyvojo neolito palikimo — trapecinių, lancetinių, iš siaurų skelčių pagamintų peilių, ovalinių kirvelių. Ėmė nykti tradicinių formų gremžtukai, išgalėjo stambūs gremžtai. Atsirado peilių su plokščiu, net abipusiu retušu, retušuotu paviršiumi gremžtukų, kaltelių retušuotais ar net gludintais ašmenimis, daug specialios paskirties dirbinių. Kai kurių ovalinių kirvelių ašmenys pradėti gludinti. Visi būdingi virvelinės keramikos kultūrai, nors, palyginti su viduriniu neolitu, titnago sumažėjo ir vėl suklestėjo senieji rago ir kaulo dirbiniai.

Rasta daugybė antgalių kūgine viršūne, tačiau visi jie apvalaus pjūvio, yra ir pastorintu smaigaliu. Aptikta įvairiausių žeberklų tipų: retomis užbarzdomis, su smulkiais įrantymais pakraščiuose, ypač pagausėjo eglutės formos žeberklų, pasitaikė net ietigalių su įstatytais titnago ašmenėliais. Ietigaliai be ašmenėlių tokie patys kaip ir anksčiau — apvalūs ir plokšti. Durklai bei kaltai darosi nebe tokie taisyklingi, o adikliai kiek paplatinginti viršūne labai dailūs. Meškerės kabliukai jau su užbarzdomis. Nerasta tik kaplių.

Be to, šiaurės Lietuvos vėlyvojo neolito gyvenvietėse jaučiamas ne tik virvelinės, bet ir šukinės duobelinės keramikos kultūros įtaka. Ją atspindi šukiniai bei tekstiliniai ornamentikos motyvai, kai kurių kaulo dirbinių formos, pvz., kūginiai antgaliai pastorintomis viršūnėmis.

Tuo pat metu būta ir vien virvelinės keramikos kultūros gyvenviečių, pvz., Jaros 1A gyvenvietė netoli Svėdasų (122—125). Joje ši keramika labai paprasta, puodai daugiausia taurelės formos, bet buvo ir nedidelių puodynėlių ar amforėlių. Puošiama tik virvelių išpudais, kartais — dviguba laužtine linija ar dviejų

pirstų ignybiniais. Daug titnaginių trikampių, širdinių, rombinių, lancetinių, lapelinių antgalių, peilių, gremžtukų ir kt.

Ryškiausia virvelinės keramikos kultūros gyvenvietė yra Kretuono 1A (134). Beveik pusę puodų sudarė įvairios neaukštos puodynės, ornamentuojamos retai, nebent kaklelis puošiamas keilomis virvučių eilutėmis. Nė trečdalis nesudarė labiausiai puošiamos taurės S profilio sienelėmis ir statmenu trumpu kakliuku. Jų kaklelis gražintas 4—6 virvučių eilutėmis, gulsčia eglute, duobučių ir virvučių eilutėmis pakaitomis, lygiomis juostelėmis. Retkarčiais puošiamas ir vidinė atlošo pusė. Pasitaikė rumbelių su išpudais. Ketvirtis puodų — amforos. Jų kakleliai ir peteliai paprastai puošiami 6—7 virvučių eilutėmis, tarp kurių kartais išpudžiamos duobutės, rečiau įbrėžiamos laužtinės linijos. Dubenėlių visai maža. Taigi keramika labiau primena bendrojo horizonto negu Pamarių kultūros palikimą.

Titnago inventorius panašus į kitų virvelinės keramikos kultūros gyvenviečių radinius.

Turėdami dar nedaug paminklų, vargiai galime pasakyti, koks buvo šių abiejų paminklų tipų skirtumas — chronologinis, ekonominis ar koks kitoks. Tiesa, kiek skiriasi jų topografinė padėtis.

Panašiu keliu kaip rytų Lietuvos visą vėlyvąjį neolitąėjo ir rytų Latvijos gyventojai (515). Skirtumas tik tas, kad Latvijoje jau nuo vidurinio neolito buvo labai jaučiama šukinės duobelinės kultūros įtaka. Visą laikotarpį virvelinė keramika gyvavo šalia vėlyvosios Narvos tipo keramikos, vadinamosios aktytosios. Pvz., gyvenvietėse prie Lubanos ežero (Abuoros 1-oje, Asnės 1-oje, Yčos, Lagažos, Einių) greta senųjų keramikos tipų randama ir S pavidalu profiliuotų taurių, apskritų dubenėlių, amforų, šukių su virvelių ornamentais ant kaklelio ir net įraižų pluoštais ant petelių.

Susidaro vaizdas, kad rytų Lietuvos ir rytų Latvijos virvelinės keramika daugiau bendra turėjo su senųjų virvelininkų palikuonių kultūra, o ne su Pamarių, nes su šia sieja tik iš bendrojo horizonto paveldėti keramikos tipai.

Ir rytų Lietuvos, ir rytų Latvijos virvelinės keramikos kultūros likimas panašus — ji asimiliavosi su vietine Narvos kultūros palikuonių kultūra ir žalvario amžiuje išvirto į daugelį įvairių variantų. Ir nors daug kas buvo perimta iš virvelininkų patyrimo, bet vėlyviausiuose paminkluose stipresnės vietinės tradicijos, kurių tąsą pastebime piliakalnių kultūroje (136).

GYVENVIETĖS

Vietos pasirinkimas kultūrų santykiams ir ūkiui paaikškinti labai svarbus. Archeologinėje literatūroje šie klausimai daug kartų kelti, o neturint pakankamai medžiagos, pastebėjimai teoriškai

gretinami net su labai tolimų kraštų duomenimis. Buvo išivyravusi nuomonė, kad vidurinio neolito gyventojų palikuonys ir toliau pagal senuosius papročius gyveno smėlynuose prie vandens, atseit, nederlinguose plotuose, o naujieji atvykėliai, kurie turėję būti gyvulių augintojai ir žemdirbiai, rinkosi derlingesnes žemes (375, p. 22). Šitaip mėginta spręsti, kaip, pvz., Vidurio Europos šiaurėje galėję vienoje teritorijoje sutilpti ir piltuvėlininkai, ir virvelininkai. Tačiau sistemingi gyvenviečių tyrinėjimai to nepatvirtino, abiejų kultūrų gyventojai sodybas kūrėsi tuose pačiuose derlingose žemes plotuose. Net Suomijoje, kur virvelininkai tikrai buvo išbrovėliai, visai svetimos genties žmonės, vėliau išnykę, taip ir nepritapę prie vietinių gyventojų, ši senoji prielaida nepasitvirtino (86, p. 53—56).

Nieko negalime pasakyti, kur sustodavo pirmieji atėiviai virvelininkai. Tačiau nuolat čia įsikūrusių sodybvietsės labai aiškios: žmonės rinkosi tas pačias nuo seno pamėgtas vietas — prie upių žiočių, paežeriais, lengvose smėlėtose dirvose. Kaip ir anksčiau, mėgstamos ežerų lagūnos. Todėl labai dažnai įsikuriama senose gyvenvietėse. Net po transgresijų persitvarkius ežerų krantams, vėl susieškomos maždaug tos pačios vietos. Būtų galima suminėti daug pavyzdžių. Šventosios 1A ir 2A virvelininkų gyvenvietės buvo įsikūrusios tose pačiose, kaip ir ankstyvesnės, jau kiek sumažėjusio ežero pakrantėse, nes po jų sluoksniu dumble aptikta suplautų senųjų gyvenviečių (1B ir 2B) liekanų. O Šventosios 3A ir 4A gyvenvietės pasitūmusios kiek toliau, nes senųjų (3B ir 4B) vietoje dar plytėjo ežeras. Net Nidos virvelininkai buvo įsikūrę senos Narvos kultūros gyvenvietės vietoje. Tai matyti iš kelių radinių ir radiokarboninės žemiau gruntinio lygio aptikto židinio datos. Vėlyvosios Nidos gyvenvietės gyvavimo metu vandens lygis jau buvo pakilęs, tad teko kurtis aukščiau. Tą patį matome ir rytų Lietuvoje. Prie Kretuono ir Jaros ežerų vėlyvosios gyvenvietės buvo įsikūrusios virš ankstyvųjų. Pietų Lietuvos Dubičių 2-oje ir 3-oje gyvenvietėse virvelinės keramikos kultūros sluoksniai gulėjo virš ankstyvojo bei vidurinio neolito sluoksnių; taip pat ir Margių 1-oje bei 2-oje gyvenvietėse. Ar labai greit čia įsikūrė vėlyvosios gyvenvietės, ar lakus smėlis nesulaikė yrančio sluoksnio, bet dažnai vėlyvąją nuo ankstyvosios gyvenvietės atskirti pavyksta tik planografiškai. Tačiau ir vienasluoksnių gyvenviečių padėtis niekuo nesiskiria nuo ankstyvesniųjų.

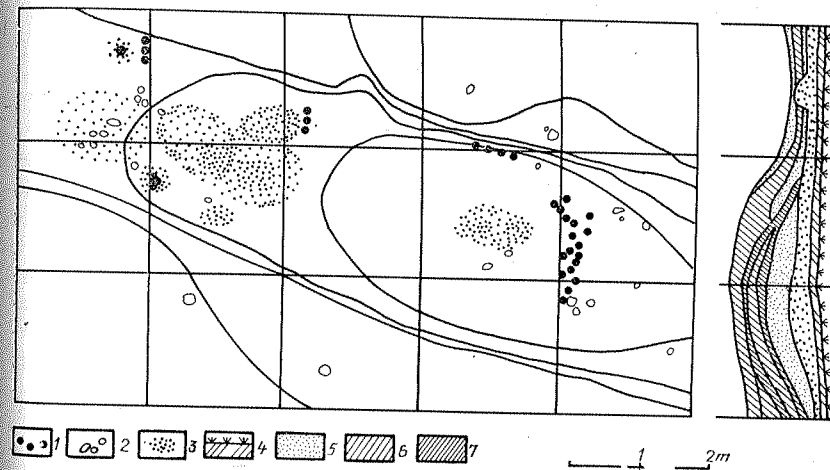
Per subborealinę transgresiją žmonės paliko pelkėjančias bei apsemtas lėkštų ežerų pakrantes ir traukė prie aukštų smėlėtų didžiųjų upių krantų, ypač ten, kur į jas įtekėjo maži upeliukai. Taip elgėsi jau ir per atlantinę transgresiją vėlyvojo mezolito gyventojai. Ir prie upių dažnai tose pačiose vietose randame abiejų transgresijų laikotarpio gyvenviečių, pvz., Netiesų 1-a yra prie Nemuno ir Netiesos, Maksimonių 1-a — prie Nemuno ir Sraujos,

Radikių — prie Neries ir Lapienės santakos ir kt. Aukštuose krantuose, šalia kurių tik griovos žymi buvusius upelius, prie Nemuno Vilkijoje žinomos bent kelios gyvenvietės, prie Neries — Eigulių 1b virvelinės kultūros gyvenvietė, Rusių, Mitkiškių ir kt., prie Biržulio ežero — Širmės kalno 1-a ir kt.

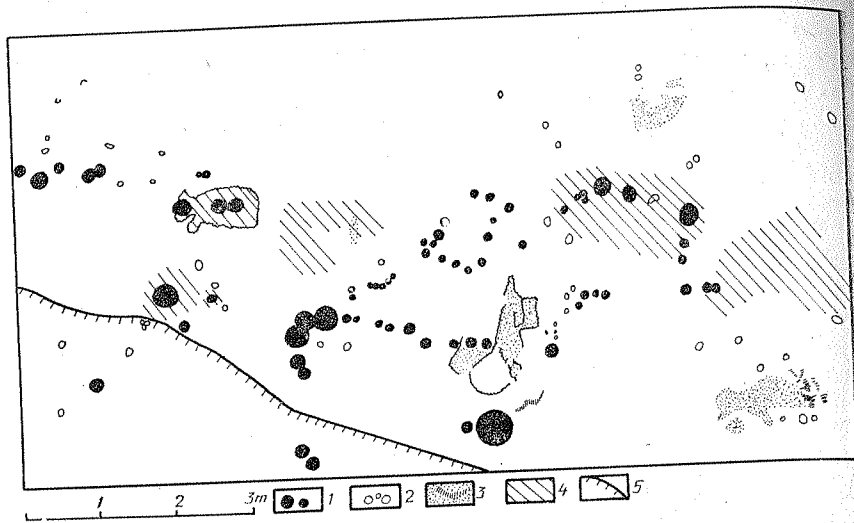
Tai rodytų, kad pagrindiniai reikalavimai ir gyvenimo būdas bent šiuo atžvilgiu nesiskyrė nuo vidurinio bei ankstyvojo neolito.

Gyvenvietės plano atkurti dažniausiai beveik neįmanoma, nes pastatai buvo labai nepatvarūs, dažnai perstatomi toje pačioje ar kiek kitoje vietoje. Vandeniui pakilus, traukiami toliau nuo kranto, o sausras užėjus, vėl spiečiasi pakrantėse. Pvz., tokioje didžiulėje Nidos gyvenvietėje galima pastebėti, jog pastatai net keliskart perkilnoti. Buvusį marių krantą žymėjo storas pilkas sąnašų sluoksnis. Iš to, kad kai kuriuos židinius dengė tas sluoksnis, o kiti buvo virš jo, vienos stulpavietės tamsiame sluoksnyje buvo pripildytos balto smėlio, o kitos baltame — pilko, galima spėti, jog, apsigyvenant šiose gyvenvietėse, marios keliskart buvo atitraukusios ir vėl užliejusios pakrantes. Reliatyviai galime skirti 2 apgyvendinimo etapus, bet, matyt, laiko tarpas tarp jų labai trumpas, todėl archeologiškai nepastebimas.

Iš viso tyrinėjame 4600 m² plote atkasti 75 židiniai (kai kurie iš jų dvigubi ar net trigubi) ir aptikta maždaug 300 stulpaviečių. Sprendžiant iš židinių išsidėstymo ir stulpaviečių eilių, pastatai buvo sustatyti gana chaotiškai, tačiau dažniausiai grupelėmis po kelis. Toje pat grupelėje buvo senesnių židinių bei stulpaviečių — po sąnašų sluoksniu ir virš jo. Statant toje pačioje

129 pav. Nidos įgilinto pastato pėdsakai: 1 — stulpavietės, 2 — akmenys, 3 — anglėta žemė ir židiniai, 4 — velėna, 5 — šviesus smėlis, 6 — pilkšvas smėlis, 7 — tamsiai pilkas smėlis

130 pav. Nidos keturkampio pastato liekanos: 1 — stulpavietės, 2 — akmenys, 3 — anglėta žemė, 4 — pilka žemė, 5 — vėlesnio marių kranto riba

vietoje, stulpavietės kartais perkaltos per buvusį židinį ar atvirkščiai — židinyje įrengtas virš buvusios stulpavietės. Matyt, renkant ir visos gyvenvietės, ir atskiro pastato vietą, laikytasi senųjų papročių.

Visos Lietuvos tyrinėtose gyvenvietėse **pastatų liekanos** gana skurdžios. Stulpavietės sudaro eiles ir net stačius kampus, tačiau aiškių pastatų niekur nepavyko rasti. Bet susidaryti vaizdą, kaip jie atrodė, kur buvo židiniai būste, kiek patalpų, — galima. Visi Nidoje atkasti pastatai labai netaisyklingo plano (pav. 129, 130), matyt, statyti neilgam, daug taisyti ir perstatinėti. Beveik visi antžeminiai. Tik vieno asla kiek įgilinta, ir skyrėsi jo planas bei konstrukcija (pav. 129), nors jame aptikta tokių pat radinių. Virš šio pastato duobės buvo supustytas smėlis ir labai intensyvus kultūrinis sluoksnis. Pastatą sudarė apie 12 m ilgio ir 3–4 m pločio ovali įduba abiem kiek pakilusiais galais. Pietinėje pusėje šlaitelis gana status, ir papėdėje buvo matyti plonų kuolelių eilutė. Tokios pat statinės sienelės skyrė pastatą į 3 nelygias patalpeles. Dviejose iš jų buvo židiniai. Šio pastato stogas rėmėsi tikriausiai į skersines sienes ir į stambesnius šulius šlaitelio viršuje.

Toks ovalaus plano pastatas neolitui nebūdingas, nors šios tradicijos laikėsi ilgai — net ir žalvario amžiuje. Tai rodytų panašus tik antžeminis pastatas, tyrinėtas Samantonyse, Ukmergės rajone. Tai buvo netaisyklinga ovali aikštelė su židiniu duobu-

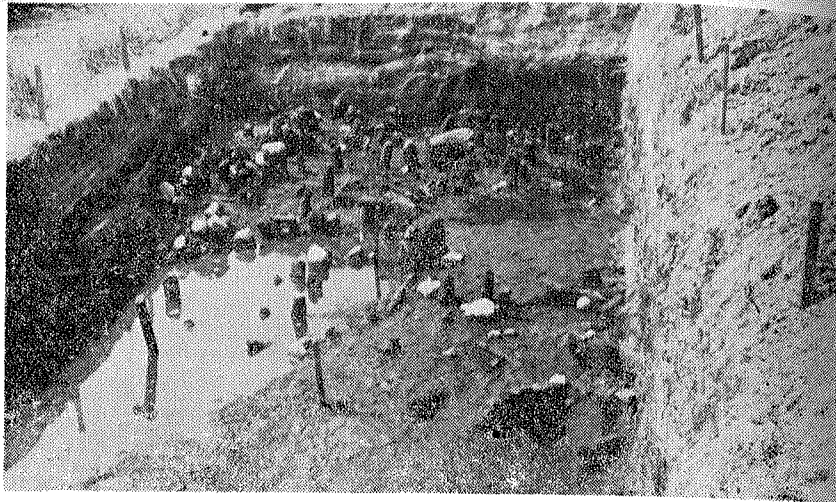
tėje. Įėjimas iš šono, stogas rėmėsi ant 2 storų pėdžių pastate. Sienos, matyt, buvo iš kartelių ar šakų ir apkrėstos molium, kuris sudegęs nuklojo visą aslą. Pakraščiuose išlikę tik keli šulų pėdsakai, o viduje buvę išdege (295).

Dauguma ištirtų pastatų buvo keturkampiai, pailgi. Nidoje išorinės sienos konstruotos gana įvairiai. Kartais matome retai subestų kuolų eilutę kaip vidurinio neolito gyvenvietėse. Jų tarpai, matyt, buvo užpildyti kartelėmis ir šakomis, o paskui dengiami kailiais ar dembliais. Kai kada būdavo matyti dviguba tangiami kailiais ar dembliais. Kai kada būdavo matyti dviguba tangiami susmeigtų kuolų eilė, kuri nebūtinai juosė visą pastatą. Kartais susmeigta taip tankiai, kad atkasus iš pradžių matyti lyg ištisinė plati juosta, kurios tik dugne išryškėdavo atskirų kuolų smaigaliai, duobutės. Tokie pastatai turėjo keturslaitį (ar dvislaitį) stogą, kaip ir viduriniame neolite, besiremiantį į retų storų pėdžių eilę viduryje. Jie galėjo būti 7–10 m ilgio ir 4–5 m pločio. Iš pertvarinių sienelių matyti, jog pastatai dažnai būdavo kelių gyvenamųjų patalpų ir su židiniu kiekvienoje. Židiniai prastai įrengti negiliose duobutėse, kartais turėdavo ploną molio padą, bet dažniausiai be jo, kūrėsi ilgai, nes po apačia matyti sukepeš, perdeges smėlis. Daugelis jų keliskart valyti, užpilti smėliu ir vėl beveik toje pat vietoje iš naujo įkurti. Kai kurie pastatai, be pagrindinių patalpų, turėjo mažus, vos 1 m skersmens, priestatėlius. Vieno iš jų duobelės su džiovintais obuoliukais rodytų, kad jie buvo skirti atsargoms susidėti.

Ryškių keturkampio pastato pėdsakų aptikta Daktariškės gyvenvietėje prie Biržulio ežero. Sienas sudarė dvigubos šulų eilės (64, p. 5, pav. 5–8). Galbūt gretima stulpaviečių grupelė priklausė tam pačiam pastatui ir sudarė jo priestatą. Neaišku, kiek iš viso buvo pastatų, bet tyrinėtame plote rasti 6 židiniai. To paties laikotarpio kaimyninėje Kalniškių 1-oje gyvenvietėje aptikta 12 židinių, o pastatų pėdsakų neliko.

Šarnelės gyvenvietėje pastebėta gana neaiškaus plano pastato liekanų. Durpyne matyti net kuolagalai (pav. 131), buvę sustatyti labai tankiai, vietomis — dviem eilėmis. Galbūt sienelės perstatytos, taisytos. Viso plano nebuvo galima atkurti, nes dalis pastato pėdsakų sunaikinta tiesinant Varduovą. Iš likusių galima spręsti, kad pastatas buvęs stulpinės konstrukcijos, dviejų patalpų, su mažu priestatėliu tarp jų. Į šiaurės vakarus nuo 1973 m. tyrinėto pastato atskiroje pakilumėleje 1981–1982 m. vėl buvo aptikta liekanų su gerai išlikusiais kuolais, kaulo bei rago dirbinių ir virvelinės keramikos.

Zemaitiškės 2-oje gyvenvietėje prie Kretuono ežero rasta aiškėsnų keturkampių pastatų (133, p. 7; 129, p. 9; 468, p. 16). Jie buvę 7–8 m ilgio ir 4–6 m pločio. Sienelės sustatytos iš dvigubų šulų eilių, o 25–40 cm tarpas užpildytas akmenimis, žievėmis, samanomis. Kuolai buvo 2–16 cm storio, vieni statmenai nukirstais galais, kiti su peteliais — išsišakojimais. Į pastaruosius,

131 pav. Šarnelės pastato liekanos (1973 m.)

be abejo, rėmėsi stogo konstrukcija. Židinių nerasta. Kretuono 1A gyvenvietės sluoksnyje aptikti 5 židiniai, bet pastatų pėdsakų prie jų nebuvo. Apie pietų bei vidurio Lietuvos, kur smėlynuose retai išlieka net stulpavietės, pastatus beveik nieko negalime pasakyti. Gyvenvietėse, pvz., Eigulių 1b, Margių 1-oje ir 2-oje, Dubičių 1-oje ir 2-oje, Lynupio ir kt., tėra židinių negiliose duobutėse su keletu akmenėlių puodams paremti.

Keturkampiai pastatai su išilga pėdžių eile per vidurį būdingi visoms Pamarių kultūros gyvenvietėms ir visai jos įtakos zonai. Ryškiausių pėdsakų rasta Suchačiaus, Tolkmicko ir Žucevo gyvenvietėse (89—91; 440). Jos taip pat užstatytos chaotiškai, namai kartais labai arti vienas kito (Suchačiuje su 1,5—2 m tarpais). Suchačiuje ištirta 16 pastatų: jie apie 10 m ilgio ir 5 m pločio, 1—3 patalpų, su židiniais, kai kurie su prieangiais ir priestatais. Beveik visų aslos kiek (0,5—0,75 m) įgilintos į molio luitus. Sienos sustatytos iš dvigubų šulų eilių, kai kur pastebėta molio aprkato liekanų. Pavyko net nustatyti vieno namo sieną buvus 2 m aukščio. Židiniai apskriti ir keturkampiai, apdėti akmenimis. Namuose ir aplink juos būta įvairių duobių: vienose — šiukšlynai, kitose — podėliai. Labai ryškių 3 tokių pastatų liekanų aptikta Tolkmicke. O Žuceve, nors rasta daugybė stulpaviečių, bet ugniaviečių buvo maža ir pavyko išskirti tik vieną nedidelį pailgą keturkampį pastatą be pėdžių. Stulpinės konstrukcijos pastatų pėdsakų pastaruoju metu aptikta Kaliningrado srities tyrinėtoje Tušino gyvenvietėje prie Šešupės, Nemano raj. (566, p. 35—37).

Keturkampių pastatų liekanų rasta ir Latvijos vėlyvojo neolito gyvenvietėse prie Lubanos ežero. Jų sienos taip pat iš dvigubų

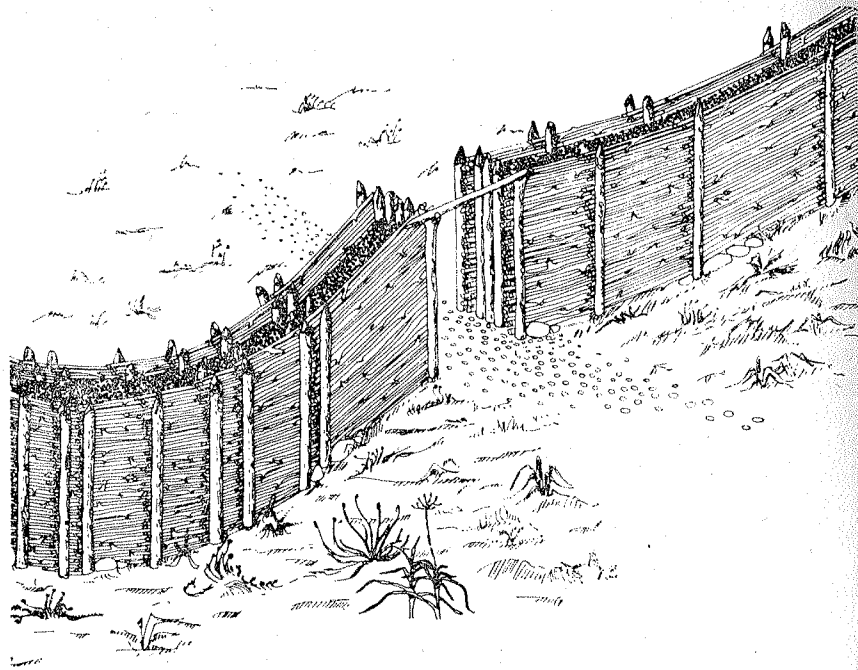
šulų eilių, sutankintų dar skersinėmis kartimis. Tokių pastatų žinoma iš Lagažos, Abuoros 1-os, Asnės 1-os bei Einių gyvenviečių (251, p. 7—23; 515, p. 55—60). Jie buvę taip pat su pėdžių eile per vidurį, iki 40—50 m² dydžio. Kadangi vieta drėgna, Lagažos gyvenvietės pastato asloje gulėjo ilgi rąsteliai, matyt, grindų sijos. Pastatai vienos arba dviejų patalpų, su židiniais ant molinio pado. Panašių jų liekanų aptikta ir Leimaniškių gyvenvietėje prie Maltos upės (457, pav. 10).

Keturkampio plano pastatai su išilgine pėdžių eile ir net išikišusiu prieangiu būdingi daugeliui Vidurio Europos vėlyvojo neolito paminklų (28, p. 203—209; 293, p. 216—220). Tuo tarpu ovalūs ar apskriti namų planai, paveldėti iš senesnių laikų, ilgiau išliko tik Rytuose ir Šiaurėje. Nežinome, kiek jie buvo paplitę rytų Lietuvos Nemuno kultūros srityje. Polesės vėlyvosios Nemuno kultūros gyvenvietėse žinomos ovalios pusiau žeminės, 0,6—1 m įgilintos į gruntą (497, p. 66, 67). Tačiau Dobryj Boro, Baranovičių raj., gyvenvietėje visai arti Lietuvos ribos rasta tai pačiai kultūrai priklausančių keturkampių 10—12 m ilgio pastatų pėdsakų (584, p. 85).

Akmens amžiaus **sanitariniai įrenginiai** gali būti suprantami tik kaip šiukšlynai. Tačiau vis dėlto dažniausiai šiukšlių — sudužusių puodų šukių, titnago nuoskalų, kaulų — randame išbarstytų visame kultūriniame sluoksnyje. Pvz., Nidos gyvenvietė užklota storu puodų šukių sluoksniu. Bet visgi pastatų vietose šukių daug mažiau, kiek daugiau jų sumesta į židinius. Gal tas išbarstymas neatspindi tikro vaizdo, nes gyvenvietė ne kartą buvo apsemta, šiukšles galėjo vanduo išnešioti. Taip pat vargu ar Nidos gyvenvietės pakrantėje susidaręs storas šukių sluoksnis buvo pačių gyventojų sumestas, nes jie juk iš tų pačių marių sėmėsi vandenį gerti. Tą abejoną sustiprina visai priešingas Šventosios 1A gyvenvietės vaizdas. Čia tvora aptvortoje gyvenvietėje nebuvo beveik jokios šukelės, visos sumestos į krūvą patvoryje už vartų. Šiukšlynų duobių pastebėta Suchačiaus, Tolkmicko gyvenvietėse, nors pačiuose pastatuose ir nelabai švaru — matyt, kaupiantis šiukšlėms, kilo ir asla, tekdavo vis pakelti ir židinius.

Sutvirtintos gyvenvietės yra visai nauja, tik vėlyvajame neolite atsiradusi gyvenvietės forma. Lietuvoje tuo tarpu žinomos tik 2 — vakarų Lietuvoje Šventosios 1A, rytų Lietuvoje — Žemaitišės 1-a.

Šventosios 1A gyvenvietės aptvarą (306, p. 36—44) pavyko atsekti maždaug 150 m ilgio ruože pietinėje pusėje. Rytuose jis rėmėsi į ežero krantą, pietuose ėjo negilia lomele, o šiaurėje, matyt, buvo sunaikintas, vėliau ariant gyvenvietę, nes jau šiaurės rytuose jo liekanos siekė ariamosios žemės sluoksnį. Aptvaras juosė gyvenvietę netaisyklinga lenkta juosta. Jo pagrindą sudarė 2 dažniausiai sukaltų po porą statmenų kuolų eilės (pav. 132). Tiesiose aptvaro vietose kuolai kalti maždaug 50—100 cm tar-

132 pav. Šventosios 1A gyv. rekonstruoto aptvaro dalis

pais, o posūkiuose labai tankiai. Tarpai užpildyti išilginėmis kartimis, tačiau nepinti, pakamšyti kiminiais, pušų žievėmis; apačia dažnai sutvirtinta ir akmenimis. Viena eilė nuo kitos nutolusi nuo 0,5 iki 1 m. Tarpas tarp eilių turėjo būti užpildytas greičiausiai velėnomis ar žemėmis, taigi buvo sudaryta stora lyg tvirtovės siena. Aptvaro kuolai buvo tvirti ir giliai (iki 180 cm) įleisti į apačioje dar slūgsantį suslėgto dumblo sluoksnį.

Aptveriant ežero krantas jau buvo sausas ir pasidengęs plonu molingų durpių sluoksniu, tik rytinėje dalyje aptvaras priėjo prie pažliugusio ežero kranto. Pietinėje pusėje, netoli ežero kranto, matyt, buvo vartai, padaryti iš dviejų stambių stulpų su išsiskojimais viršūnėse, virš kurių turėjo gulėti skersinis. Be abejo, jie turėjo būti užkeliami. Lauke už vartų, vakariniame aptvaro linkyje buvo jau minėtas gyvenvietės šiukšlynas. Rytinėje vartų pusėje, išorėje, — kažkokios pašiūrės liekanos. Jos planą sunku beatsekti, nors buvo išlikę ir statmenų kuolų, ir gulsčių karčių, ir nedidelis židinėlis. Galbūt ji skirta vartams saugoti. Pačios gyvenvietės ant kalvelės išliko tik menki pėdsakai, nes ši vieta nuo seno buvo ariama ir išlyginta.

Žemaitiškės 1-os gyvenvietės aptvaras buvęs dar sudėtingesnis. Šiaurės rytuose jis juosė gyvenvietę 3 lygiagrečiomis eilėmis

su 4,5—7 m tarpais. Aptvaras tokios pat konstrukcijos kaip ir Šventosios 1A gyvenvietės. Jį sudarė gulsčios kartys, iš abiejų pusių paremtos kuolais. Vidinė sienelė 80—90 cm storio, 30—45 cm įleista į gruntą. Už antrosios ir trečiosios sienelių buvo platus ir gilūs grioviai (129, p. 7; 135, p. 17, pav. 9). Matyt, kad šis aptvaras ėjo rytų—vakarų kryptimi, toliau pasukdamas į pietryčius. Vakarinis aptvaro galas, kaip ir Šventojoje, siekė ežero įlanką.

Vėlyvajame neolite sutvirtintų, kartais net labai sudėtingos konstrukcijos, gyvenviečių pasitaiko įvairiose Vidurio Europos vietovėse (232, p. 9—13). Tačiau vis dėlto, palyginti su daugybe atvirų gyvenviečių, jos buvo retenybė.

VISUOMENINIS ŪKIS

Medžioklė. Bent ankstyvojo šios kultūros etapo visuomeninis ūkis beveik nesiskyrė nuo vidurinio neolito ūkio: daugiausia buvo verčiamasi žvejyba ir medžiokle. Visose pajūrio Pamarių kultūros gyvenvietėse vis dar daugiausia medžiota ruonių. Jų kaulų rasta Šventosios 1A, Nidos, Grobšto rago, taip pat visose tyrinėtosiose gyvenvietėse prie Aistmarių ir Gdanskio įlankos (Suchačiuje, Tolkmicke, Žuceve). Pvz., Žuceve priskaičiuota daugiau kaip 100 ruonių (440, p. 23), daugiausia — grenlandinių, taip pat buvo trumpasnukių ir kitokių. Latvijos ir Estijos to paties laikotarpio pajūrio gyvenvietėse irgi aptikta daug įvairių ruonių kaulų ir palyginti maža miško žvėrių (530, p. 359, 360, lent. 97, 98).

Iš miško žvėrių Šventosios 1A gyvenvietėje daugiausia medžiota šernų, briedžių, taurų (ar stumbrų). Kitose vėlyvojo neolito Šventosios gyvenvietėse teaptikta po keletą bebrų kauliukų. Pastaruoju metu kasinėjant Nidos gyvenvietę, rasta taurų (ar stumbrų) kaulų bei dantų, briedžių ir elnių ragų gabalų, vilpyšių (laukinių kačių) ar lūšių, lapių, bebrų, paukščių kaulų, vėžlių šarvų dalelių. Tokių pat žvėrių kaulų pasitaikė seniau tyrinėjant Nidos bei Grobšto rago gyvenvietes (172, p. 159, 160). Tas pats ir kitose pajūrio gyvenvietėse. Pvz., Suchačiuje būta stirnų ir vilkų, vandens paukščių kaulų, nors apskritai žinduolių kaulų daug, tačiau jie blogai išlikę ir tyrimui netiko. Tuo tarpu Žuceve, palyginti su ruonių bei žuvų ir vandens paukščių kaulų kiekiais, miško žvėrių maža — šiek tiek lokių, šernų, stirnų, taurų; daugiau kailinių žvėrelių: lapių, bebrų, lūšių. Gyvenvietėse toliau nuo jūros ruonių kaulų, žinoma, nebuvo. Pvz., Šarnelėje daugiausia elnių ir briedžių, bebrų, stirnų, šernų, vilpyšių kaulų, pusę visų sudarė paukščių kaulai.

Šiaurės rytų Lietuvos Žemaitiškės 1-oje ir 2-oje gyvenvietėse buvo ypač daug žvėrių kaulų, nors didelė jų dalis ir neapibūdinama. Daugiausia kilniųjų elnių, šernų, lokių, pasitaikė stirnų,

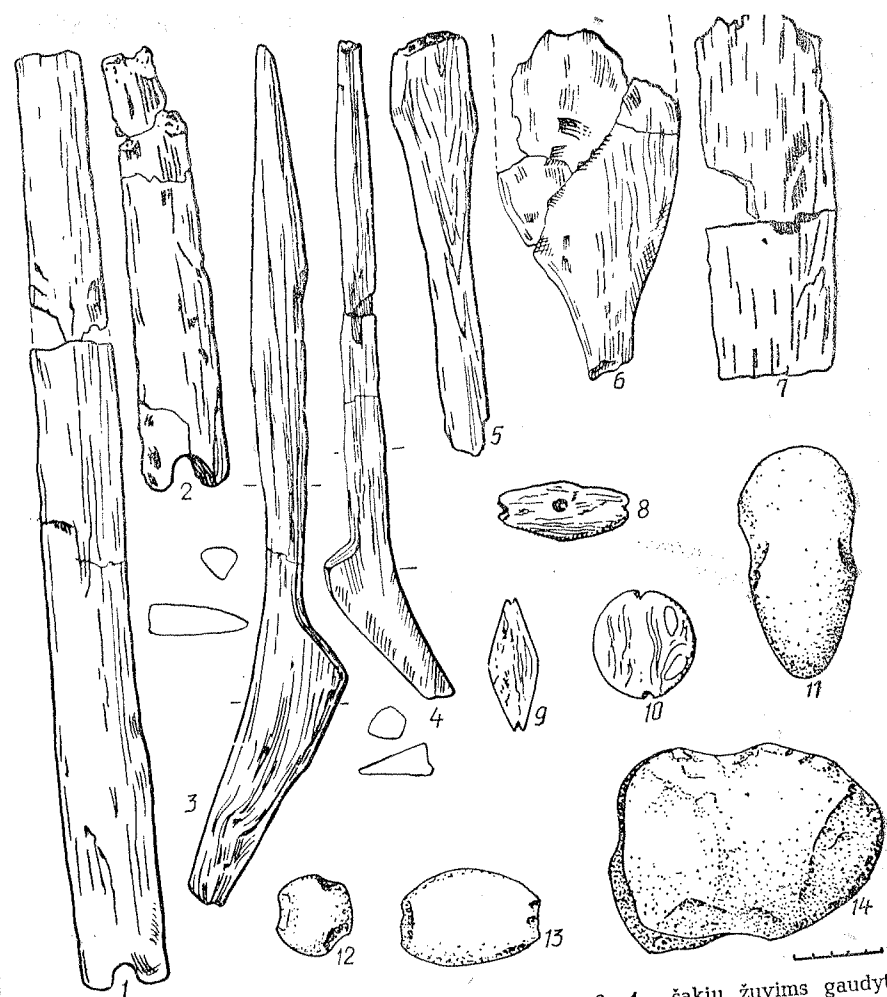
vilkų, vėžlių. Iš kailinių žvėrelių dažniausiai medžioti bebrai, daug mažiau kitų: voverių, kiaunių, opšrų. Kilniųjų elnių kaulai vyravo ir Kaliningrado srities gyvenvietėse. Iš pietų Lietuvos vėlyvojo neolito gyvenviečių teturime smarkiai sudegusių kauliukų židiniuose. Pvz., Margių 1A gyvenvietėje aptikta briedžių, zūkių, smulkių skeltanagių (gal stirnų), arklių (gal naminių) kaulų.

Šiauriau šio laikotarpio gyvenvietėse iš medžiojamųjų žvėrių didžiausią procentą sudarė briedžiai, toliau ėjo šernai, taurai (ar stumbrai), elniai, stirnos, lokiai. Visur nemaža medžiota kailinių žvėrelių: bebrų, kiaunių, ūdrų (530, p. 439, 440). Tačiau kuo toliau į šiaurę, vaizdas labiau keičiasi. Pvz., Estijoje daugiau briedžių, mažiau šernų ir taurų, beveik nebuvo laukinių arklių. Tai tankių lapuočių miškų gyvūnija. Todėl ten daugiau negu Latvijos gyvenvietėse ir bebrų kaulų.

Medžioklę liudija ir daugybė gyvenvietėse randamų titnago strėlių bei iečių antgalių. Ruoniams medžioti vartoti ir žeberklai. Tačiau smėlėtose pajūrio gyvenvietėse jų retai teišlieka — žinoma tik iš Žucevo (216, pav. IV : 2).

Žūklė — dar viena iš svarbiausių visuomeninio ūkio formų. Žuvys užaugdavo daug didesnės už dabartinės, tad ir žūklė buvo pakankamai rentabili. Visur žvejotos daugiausia plėšrūnės, ypač lydekos. Pvz., Šventosios 1A gyvenvietėje lydekų kaulų rasta dvigubai daugiau negu visų kitų kartu paėmus gal dėl to, kad jas ypač lengva nudėti neršiančias. Taip pat ir Latvijos šio laikotarpio paežerių gyvenvietėse lydekų kaulai sudarė pusę ir daugiau visų žuvų kaulų. Tačiau daug būta ir kitokių žuvų: sterkių, šamų, karšių, o į Šventosios ežerėlį įplaukdavo ir plekšnių. Kaip minėta, žuvys išaugdavo labai didelės, pvz., Šventosios 1A gyvenvietėse lydekos siekė iki 105 cm, sterikai — iki 52 cm ilgio. O Latvijos gyvenvietėse rasta šamų, turėjusių būti net 245 cm ilgio, kaulų (556, p. 68—73).

Sprendžiant daugiausia iš Šventosios 1A gyvenvietės ir 9-os užtvankos radinių, žuvys buvo gaudomos jau iš vidurinio neolito pažįstamais būdais. Tačiau nemaža papildomos medžiagos davė Šarnelės, Nidos, Žemaitiškės ir kt. gyvenviečių tyrinėjimai. Vėlyvą rudenį ar žiemos pradžioje žuvys, kaip ir anksčiau, buvo mušamos kūlėmis ar lazdomis per ploną ledą, pavasarį neršiančios bandomos žeberklais. Visą seriją įvairiausių žeberklų turime iš rytų Lietuvos, kaip ir rytų Latvijos, vėlyvojo neolito paminklų. Tai jau minėtieji vienaieiliai ir dveiliai (BGK, pav. 21) žeberklai (pav. 128 : 1, 2, 4—6, 10), kurių mažieji tikriausiai būdavo sumontuojami panašiai kaip dabartiniai etnografiniai. Iš senųjų žūklės įrankių likusios ir medinės šakės, rastos Šventosios 1A gyvenvietėje (pav. 133 : 3, 4). Žinoma, dėl radinių stokos šie duomenys neleidžia teigti, jog buvo skirtingai žuvaujama. Šio laikotarpio meškerės kabliukai (prie Jaros ir Žemaitiškės 2-oje gyvenvietėje) dar dideli, bet jau su užbarzdomis (pav. 128 : 7).

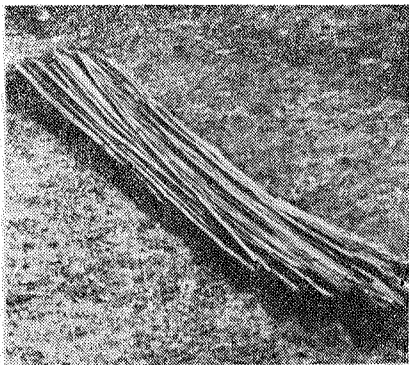

133 pav. Žūklės įrankiai: 1, 2 — butinių liekanos, 3, 4 — šakių žuvims gaudyti dalys, 5—7 — irklių fragmentai, 8—10 — plūdės, 11—14 — pasvarai (1—8, 13, 14 — Šventosios 1A gyv., 9, 10 — Žemaitiškės 1-a gyv., 11, 12 — Nidos gyv.)

Tačiau pagrindinė žūklės priemonė, be abejo, — tinklai. Jie ir toliau, aišku, buvo mezgami daugiausia iš liepos karnos virvelių. Tinklų gabalų vėlyvojo neolito gyvenvietėse nepavyko aptikti, bet rasta nemaža liepos karna perrištų pasvarų; karnos virvelė buvo įverta į Šventosios 1A amforos ašą. Kaip ir anksčiau, tinklai būdavo įtempti branktais. Vieno dalelė rasta Šventosios 1A gyvenvietėje. Apatinį kraštą gramzdino pasvarai, kurių pavidalas priklausė nuo turimos medžiagos. Pajūryje (Šventojoje, Nidoje) daugiausia vartoti dailiai nugludinti gargždo akmenėliai,

rytų Lietuvoje (Pakretuonės 1A gyvenvietėje) nebe tokios dailios skalūno ar kito akmens plokštelės, o Šarnelėje, kur ir tokių nebuvo,—visi padaryti iš neapdirbtų karna perrištų klinties gabalų. Šventojoje gargždo akmenėliai išskobiami iš 2, rečiau iš 4 kraštų (pav. 133 : 11, 13, 14), o Nidai būdingi 3 vietose išskobti, dažniausiai mažičiai (pav. 133 : 12), vadinamieji dobilo lapo formos pasvarėliai. To paties tipo ir Pakretuonės 1A gyvenvietėje. Pasvarams vartojamose klinties plokštėse retkarčiais prakalama skylutė pririšti; gargždo akmenėliai dažnai apvyniojami tošimi — tokių rasta Žemaitiškės 2-oje gyvenvietėje. Vienas pasvarėlis buvo įtvirtintas į lankelį. Nidos gyvenvietėje rastos vienodų gargždo akmenėlių (po 60—100 ir daugiau) krūvelės greičiausiai rodo ten gulėjus tinklą su apvyniotais pasvarėliais.

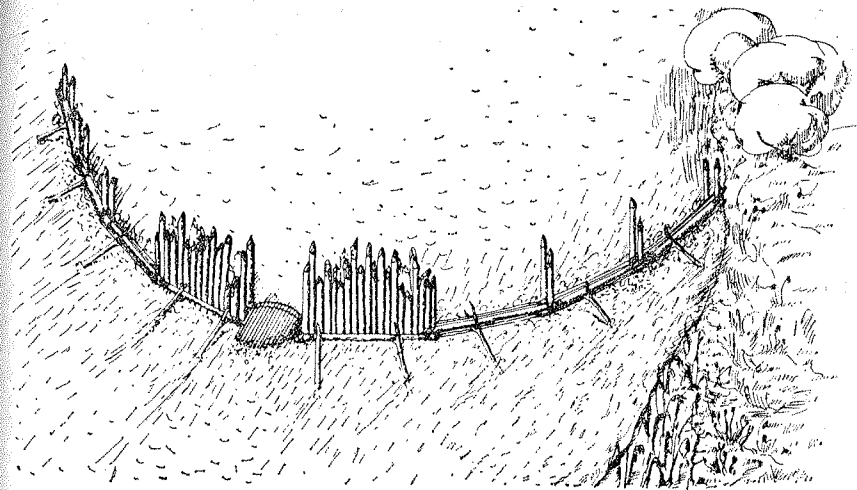
Plūdžių tipai taip pat perimti iš vidurinio neolito gyventojų. Tik jau retai pasitaiko trapecinių, ir tos nebe taisyklingos. Būdingiausios šio laikotarpio plūdės yra ovalios arba beveik keturkampės, dažniausiai su įkarpomis galuose ir išilginiu grioveliu (pav. 133 : 8—10) (Šventosios 1A, Šarnelės, Žemaitiškės 1-a, 2-a).

134 pav. Šventosios 1A gyv. skalos bučiui

Pajūryje rasta ir rombinių, ir mažų apskritų ar keturkampių plūdelių su skylute per vidurį. Visose gyvenvietėse aptikta iš beržo tošies susuktų plūdžių pėdsakų. Pajūryje buvo žvejojama ir velkamuoju tinklu — kiudeliu. Tai matyti iš Šventosios 1A gyvenvietėje rastų butinių liekanų (pav. 133 : 1, 2). Nuo ankstyvesniųjų jie skiriasi tuo, kad skylės ne iškaltos, o išgręžtos. Žūklei plačiai vartoti ir bučiai. Šventosios 1A gyvenvietėje rastos 3 bučių iš pušinių skalų liekanos. Vienas trijų sluoksnių pluoštas buvo 265 cm ilgio (pav. 134), antrasis ir trečiasis trumpesni, tarpstuksnyje buvo plokščias akmuo. Apie 1 m ilgio skalų pluoštas su lankelio dalimi aptiktas Žemaitiškės 1-oje gyvenvietėje. Bučiai buvo su igerkliais, jų galai gramzdinami akmeniu. Būta ir iš vytelių padarytų. Tai rodo vytelių pluoštas prie užtvankos Šventosios 9-ame plote. Iš kelių bučių lankelių sprendžiama, galbūt vartoti ir tinkliniai bučiai.

Bet svarbiausias įrenginys — tai Šventosios 9-o ploto užtvanka (306, p. 13—19) toje vietoje, kur buvęs ežerėlis susisiekė su jūra. Jos įrengimas visai atitinka primityvias etnografines užtvankas. Išliko daug neišvirtusių kuolų (daugiausia beržo ir alksnio) su žieve ir kitų detalių, kuriomis remiantis galima ją patikimai

135 pav. Rekonstruota Šventosios 9-o ploto užtvanka

rekonstruoti (pav. 135). Užtvanka turėjo siekti nuo vieno sąsmaukos krašto iki jos vidurio ir buvo lenktos formos. Viduryje palikta anga bučiams. Šalia angos iš abiejų pusių kuolai sukalti labai tankiai, be to, dviem eilėmis, o tarpai tarp eilių užpildyti dar statmenai pastatytomis didžiulėmis pušų bei alksnių žievėmis. Į užtvankos galus kuolų vis retėjo, tačiau po porą, kad tarpus galima būtų užpildyti ilgomis kartimis. Kuolai buvo tvirtinami skersinėmis sijomis, greičiausiai pririštomis vytelėmis, be to, dar paremtomis šakočiais. Abiejuose galuose užtvanka buvo gana reta ir nesulaikė vandens, bet jis čia smarkiai čiurleno pro tarpus ir vertė žuvis ieškotis ramesnės vietos. Galbūt tie tarpai būdavo užkamšomi statmenai pastatytais eglisakiais, kaip tai daryta dar apie 1930—1940 m. Lietuvoje. Spygliai badydavo žuvų nosis, ir joms belikdavo vienas kelias — palei statmeną sienelę plaukti į bučių. Nors užtvankos yra reti radiniai, tačiau iš to laikotarpio žinoma ir Rytų, ir Vakarų Europoje (500, p. 53; 452, p. 133, 134; 165, p. 84, pav. 74, 75, 77—81).

Prie Šventosios užtvankos rasta ir vienintelio luoto labai prastai išlikusių liekanų. Tai 360 cm ilgio ir 25—32 cm pločio dugninės dalis su mažomis sienelių liekanomis. Luotas galėjo būti maždaug 5 m ilgio. Irklai, kaip ir anksčiau, buvo smailūs ir buki (pav. 133 : 5—7). Jų rasta Šventosios 1A ir Žemaitiškės 2-oje, taip pat šiaurės rytų Latvijos šio laikotarpio gyvenvietėse.

Šventosios 1A gyvenvietėje rasta nemaža medinių skritulių su pailga skylute — baldokų galvų-pliaušų, panašių į ankstyvųjų gyvenviečių. Tokiomis lazdomis ne tik varė žuvis į bučius bei tinklus, bet ir galėjo dumbležančiame ežere atsispirti nuo kranto.

Rankiojimas, be abejo, irgi buvo svarbus maisto šaltinis. Visose šio laikotarpio Pabaltijo durpyninėse gyvenvietėse rasta daug agarų ir lazdynų riešutų kevalų. Suchačiaus vienoje duobėje aptikta ir suanglėjusių gilių (90, p. 53), kurios paskrudintos irgi valgomos. Vieno Nidos priestatėlio duobutėje aptikta suanglėjusių girinių obuoliukų. Visi jie perskelti, taigi džiovinti atsargai, jau kiek sukultūreję vaisiai. Vaismedžiai augo prie pat gyvenviečių ir tyčia ar netyčia buvo patręšiami.

Gyvulininkystė, kiek galima spręsti iš radinių, dar maža turėjo reikšmės. Daugumoje Pabaltijo vėlyvojo neolito gyvenviečių naminių gyvulių kaulai sudarė tik keletą procentų, taigi beveik tiek pat kaip ir viduriniame neolite. Ir taip pat visose rasta naminių šunų kaulų. Be jų, Šventosios 1A gyvenvietėje aptikti vos keli, ir tai kiek abejotini, galvijų kaulai (dantys, dubens kaulas). Šarnelės gyvenvietėje kiek daugiau buvo gyvulių (17% visų): ožkų, kiaulių, arklių ir, žinoma, šunų. Eigulių 1b gyvenvietės virvelinės keramikos kultūros sluoksnyje rastas mažaūgės karvės dantis ir ožkos ar avies šonkaulio dalis. Nedaug naminių gyvulių buvo ir Nidoje. Tai rodo aptikti galvijų dantų ir kaulų gabalai, arklių falangos, ožkos ar avies dantis ir šunų kaulai. Iš senųjų Nidos radinių taip pat žinoma arklių kaulų. Gretimoje Grobšto rago gyvenvietėje irgi būta arklių, galvijų, taip pat ir šunų kaulų. Kuršių nerijos Meškos galvos gyvenvietėje rasta jaučių, kiaulių ir šunų kaulų liekanų. Kitose Pamarių kultūros gyvenvietėse — Suchačiuje, Tolkmicke, Žuceve — aptikta kiaulių, galvijų, ožkų, arklių ir šunų kaulų. Pietų Lietuvoje — Margių 1A gyvenvietėje — rasta kiaulių ir arklių, taip pat smulkiųjų raguočių (gal ožkos, o gal ir stirnos) kaulų. Šiaurės rytų Lietuvoje, sprendžiant iš Žemaitiškės 1-os ir 2-os gyvenviečių, naminių gyvulių visai maža. Žemaitiškės 2-oje rasta trejetas arklių kaulų, o 1-oje tik 1 šuns kaulas (galbūt tai atsitiktinumai, nes jau viduriniame neolite, pvz., Kretuono 1B gyvenvietėje, būta įvairių gyvulių kaulų).

Baltarusijos (Krivinos), Latvijos (Abuoros, Einių) ir Estijos (Tumulos) vėlyvojo neolito gyvenvietėse irgi nepaprastai maža naminių gyvulių kaulų, kiek daugiau tik šunų. Iš kitų gyvulių dažniau pasitaikė galvijų, rečiau ožkų ir avių, kiaulių ir arklių, bet ir tie paprastai nesudarė nė 1% (tik Krivinoje 11% galvijų kaulų).

Vėlyvojo neolito pradžioje **žemdirbystė** tikriausiai neturėjo jokios ar beveik jokios reikšmės. Ji pasidarė svarbi vien šio laikotarpio pabaigoje. Šventosios 1A ir Šarnelės gyvenvietėse aptikta tik kanapių grūdų, o Šventosios 9-ame plote, be jų, dar ir sorų. Šventosios 23-os gyvenvietės žiedadulkių diagramoje vėlyvąjį neolitą atitinkančiame sluoksnyje buvo ir kviečių grupės žiedadulkių.

Kultūrinių augalų žiedadulkių to meto sluoksniuose šalia buvusių gyvenviečių rasta ir Kaliningrado srityje. Kviečių žiedadulkių aptikta tik nuo subborealinio laikotarpio vidurio, o netrukus atsirado pavienių ir rugių žiedadulkių. Pirmųjų javų žiedadulkių būta Cedmaro vėlyvojo neolito sluoksnyje (154, pav. 124, 126; 280, p. 65, 66).

Iš senųjų tyrinėjimų žinoma ir kai kurių javų grūdų atspaudų puodų šukės: Nidos ir Liepų kalno prie Pilkopio (Morskojės) šukėse pastebėta miežių bei kviečių (170, p. 202). Pietų Latvijos Kreičių gyvenvietėje rastas irgi miežio grūdo atspaudas, o Baltarusijoje, Krivinos gyvenvietėje, — ir linų sėmenų.

Taigi reikia manyti, kad vėlyvojo neolito Lietuvos gyventojams turėjo būti pažįstami miežiai, kelios kviečių rūšys, soros, kanapės, gal ir linai. Miežiai kilę iš Azijos. Seniausių neolitinių jų radinių artimiausioje kaimynystėje aptikta prie Podolės Kameneco Ukrainoje IV—III tūkstantmečio pr. m. e. gyvenvietėse (445, p. 68—71). Anksčiausiai kviečiai pradėti auginti Vakarų Azijoje, Irake bei Egipte V—IV tūkstantmetyje pr. m. e., Ukrainoje rasta taip pat Tripolės kultūros gyvenvietėse (448, p. 170 ir kt.; 445, p. 35, 36). Jų buvo keletas rūšių. Ankstyvosiose gyvenvietėse ypač buvo paplitę dvigrūdžiai (Triticum dicoccon Schrank), vėliau kitos rūšys išstūmė juos. Soros taip pat kilusios iš Azijos. Egipte jų nerasta, bet Europoje pasirodė gana seniai — Ukrainoje III—II tūkstantmečio pr. m. e. gyvenvietėse. Tai labai nereiklus augalas, pakenciantis sausrą ir gerai derantis, tačiau joms reikia trumpos dienos (445, p. 94—101).

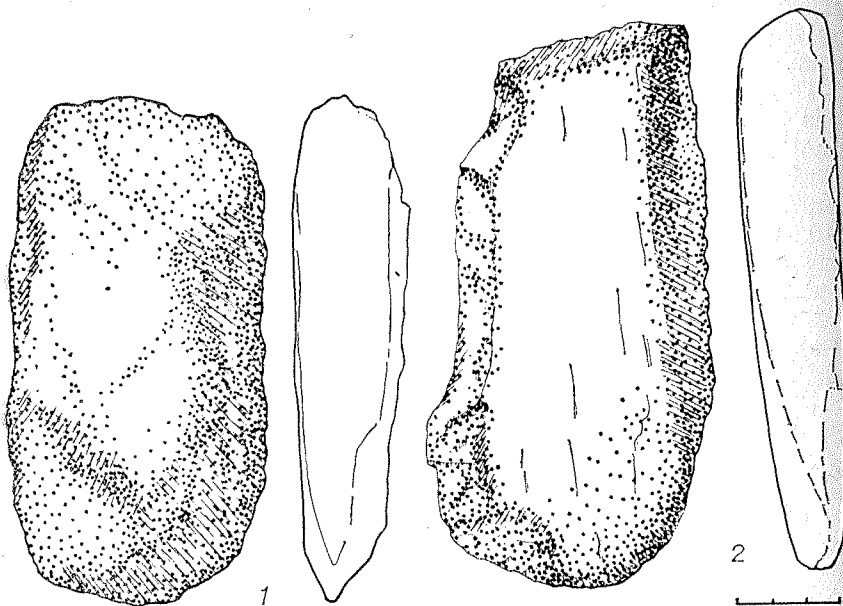
Kanapes jau minėjome, kalbėdami apie vidurinio neolito ūkį. Jos atėjusios iš Rytų, iki viduramžių pažįstamos tik Rytų Europoje. O linai buvo paplitę visoje Europoje. Laukiniai auga Viduržemio pajūryje. Šveicarijos vadinamuosiuose sijiniuose III tūkstantmečio pr. m. e. pastatuose taip pat išliko linų pluošto ir siūlų. Beje, Rytuose jie dažniausiai trumpapluoščiai ir auginami sėmenims, o Šiaurėje ir Vakaruose — ilgieji pluoštui (445, p. 263—279).

Visi šie pavieniai radiniai rodo, kad žmonės jau buvo tokio lygio, jog galėjo priimti šias kultūrinės vertybes, bet jeigu jomis mažai (?) naudojosi, tai, matyt, jiems jų dar nelabai reikėjo.

Verta paminėti dar vieną papildomą būdą nustatyti, kuo mito gyventojai, — tai dantų nusidėvėjimas. Labiausiai jie dyla nuo javų maisto, t. y. nuo prastai nukultų grūdų, nes sėlenose esantis silicis graužte nugaužia dantis (272, p. 89—91). Ankstyvojo bei vidurinio neolito gyventojų dantys paprastai sveiki ir nenu-dilę, ką ne visada galima pasakyti apie vėlyvąjį neolitą. Ir Lietuvoje, pvz., Plinkagalio kapuose palaidotų pagyvenusių žmonių dantys ne tik kiauri, bet kai kurie ir visai sudilę (283). Buv. Rytprūsčiuose pastebėta, kad šio laikotarpio žmonių ypač priekiniai, daugiausia viršutiniai dantys būna nudilę iki pat šaknų. Mano-

ma, jog tai sietina ne vien su maistu; dantys žmogui buvo ir tam tikri įrankiai gysloms, siauriems dirželiams gludinti ir kt. (387, p. 189, 190).

Kokią vietą žemdirbystė užėmė visoje ūkio sistemoje, daugiausia pasako žemės apdirbimo, javų pjovimo ir malimo įrankiai. Ankstyviausiose vėlyvojo neolito gyvenvietėse jų labai mažai. Šventosios 1A rasta tik medinio kaplio galva*. Šarnelėje ap-

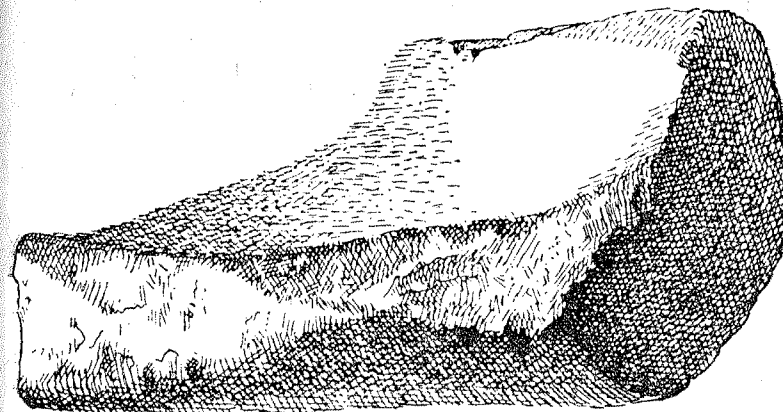

136 pav. Darbo kapliai: 1 — Nidos, 2 — Barzdžio miško gyv.

tikta gyvatgalvio kaplio galvutė. Šalia Eigulių, Rumšiškių gyvenviečių pasitaikė apvalinių kaplių. Ypač daug kaplių bei jų nuolaužų (75) surinkta Nidos gyvenvietėje. Dauguma labai nerūpestingai ir mažai apdirbta, negludinta; jie vargiai telpa į kokią nors tipologinę schemą (pav. 136). Tokių, beje, pasitaikė ir Skaruliuose, Būtingėje, Barzdžio miške, Margiuose, Daktariškėje. Į muziejus patenka dažniausiai gludinti plokšti ovalūs ar beveik keturkampiai kapliai su skylė kotui (pav. 109 : 3)**. Iš kitų tipų minėtini apvaliniai tašyti (taip pat pažįstami tik iš Nidos) ir gludinti

* Medinių kaplių dar turėjo būti daug vartojama, nes net tokia civilizuo-tame Egipte iki pat vidurinėsios karalystės laikų buvo dirbama tik mediniais.

** Be to, baigiant spausdinti darbą, 1984 m. Šventosios 6-oje vėlyvosios Narvos kultūros gyvenvietėje rasta dalis medinio arklų. Tai vienas ankstyviausių arklų Europoje.

137 pav. Girnėlės iš Kuršių nerijos (W. Gaerte (107, pav. 39e)

(pav. 109 : 1), labai gražaus darbo gyvatgalviai kapliai (pav. 109 : 2). Dailiųjų paskirtis greičiausiai buvo kita (žr. p. 266).

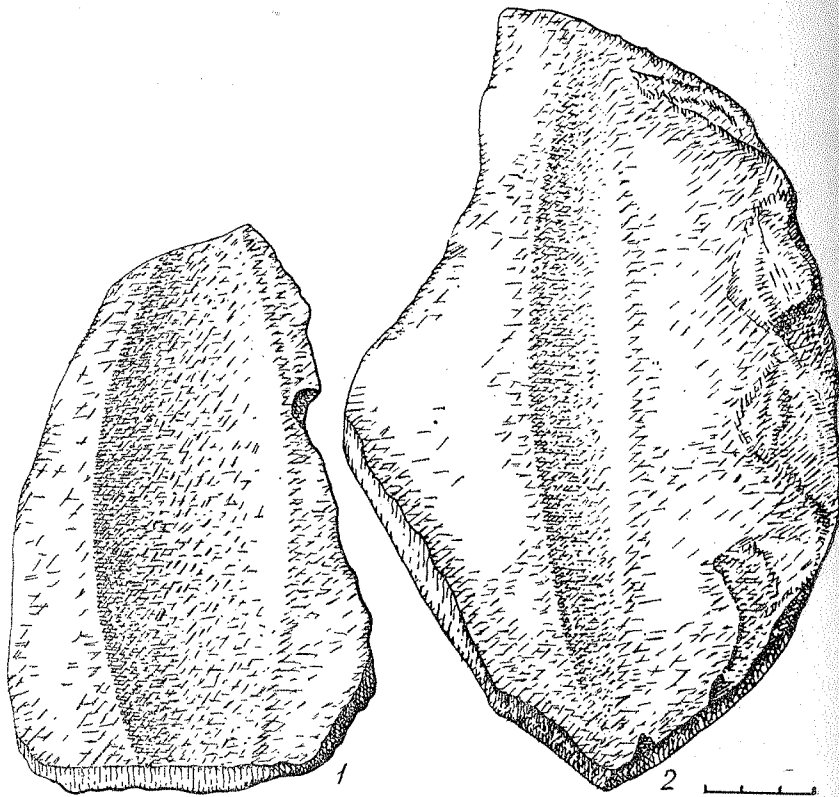
Tačiau vieni kapliai dar mažai ką pasako apie žemės ūkį. Byloja tik visas kompleksas dirbinių, žinomų iš vėlyviausių neolito gyvenviečių. Be kaplių, jį sudaro titnaginiai pjautuvų ašmenėliai ir trinamosios girnelės su trintuvais. Daugybė šių dirbinių taip pat rasta Nidos ir kitose Kuršių nerijos gyvenvietėse. Girnelės nedidelės, iškalto iš rupaus akmens, kiek įdubusios (pav. 137). Grūdai trinami apvaliais 5—7 cm skersmens rutuliais — trintuvais. Girnelių taip pat aptikta Daktariškės, Kretuono 1A gyvenvietėse, trintuvų — visose. Sučiačiuje beveik prie kiekvieno tyrinėto pastato būta trinamųjų girnelių bei trintuvų (90, lent. 22 : 3).

Titnago skelčių, vartotų kaip pjautuvų ašmenys, paviršius nuo trynimosi į kietus javų šiaudus tampa žvilgantis, tartum lakuotas. Iš Danijos bei kitų kraštų durpyninių gyvenviečių radinių matyti, jog pirmieji pjautuvai buvo tokios skeltės, įstrižai arba statmenai įstatytos į kotą, nes būdavo pjaunamos tiktai javų varpos, suimamos į saują kaire ranka (269, p. 62—70).

Tarši virvelinės keramikos kultūros gyventojai bent jau vėlyvučiu egzistavimo laikotarpiu tikrai vertėsi žemės ūkiu, nors ir ankstyvajame jis nebuvo svetimas, tik dar mažai reikalingas. Vidurio Europoje žemės ūkiu imta verstis dar anksčiau. Archeologinėje literatūroje ilgą laiką buvo išgalėjusi nuomonė apie klajoklius gyvulių augintojus todėl, kad ši kultūra buvo pažįstama vien iš kapų be darbo įrankių. Tik ėmus tyrinėti gyvenvietes, paaiškėjo, kad jos niekuo nesiskyrė nuo neabejotinų žemdirbių, juostinės keramikos kultūros, gyvenviečių, o iš atspaudų puodų šukėse nustatyta, jog ir ankstyvučiu, ir vėlyvučiu laikotarpiu pagrindiniai virvelininkų javai buvo miežiai ir dvigrūdžiai bei viengrūdžiai kviečiai (344, p. 169—172; 262, p. 309—344).

Titnago apdirbimas išplėtojo viduriniame neolite prasidėjusias technikos naujoves. Vis labiau rūpinamasi reprezentaciniais dirbiniais — strėlių antgaliais bei ietigaliais ir peiliais. Todėl ypač branginamos ilgos gero titnago skeltės. Antgalių paviršius paprastai retušuojamas plokščiu retušu. Itin gražių dirbinių pakraščiai būna smulkiai ir vienodai dantyti (pav. 118:1). Titnaginių kirvelių gludinamas visas paviršius. Laikotarpio pabaigoje imami

138 pav. Gludintuvai: 1 — Prauda, 2 — Nidos gyv.

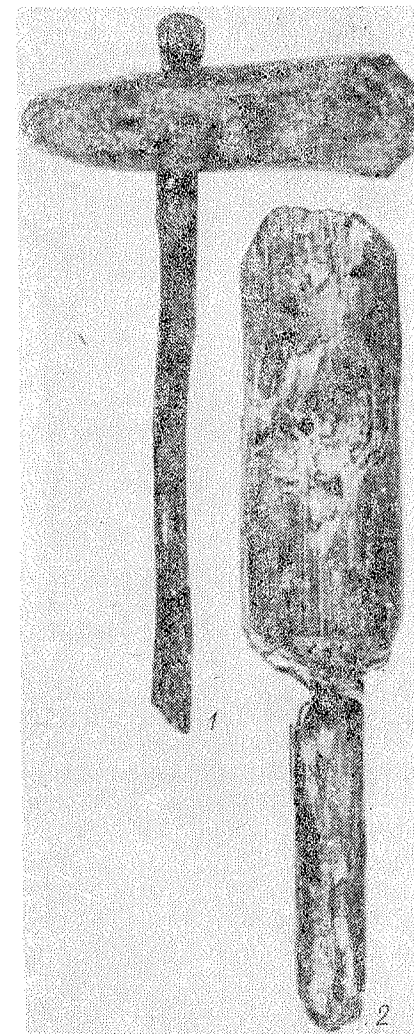
gludinti net kai kurių kitų dirbinių — gremžtukų, peilių, tribriaunių ir kaltelių — ašmenys. Gludintų smulkiųjų dirbinių daugiausia pajūrio gyvenvietėse, tačiau buvo ir pietryčių Lietuvoje, pvz., Margių 2-oje gyvenvietėje.

Akmens gludinimas paplito visuotinai. Kirveliai gaminami iš įvairių kietų ir pusiau kietų akmenų rūšių, ypač uralitinio porfiro, diabazo, amfibolo, kai kurių granito rūšių ir kt. Pasitaiko

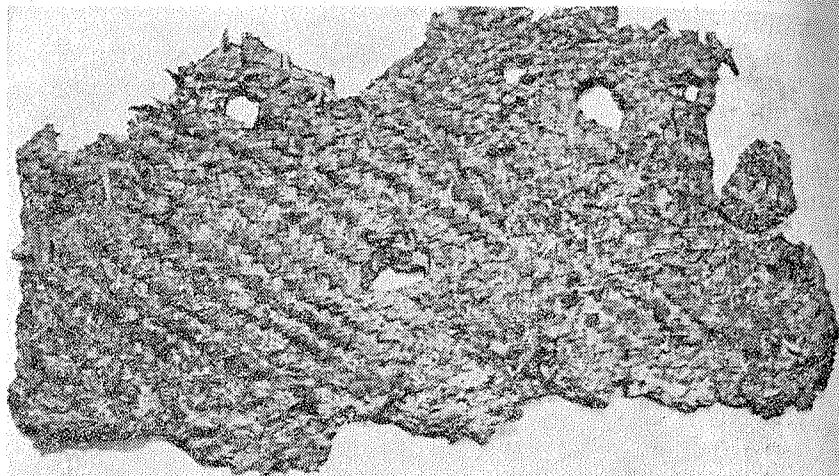
ir skalūno dirbinėlių — tai dažniausiai visai mažiukai skobteliai, nes jiems vartojamas nebe įvežtinis, o vietinis rieduliukais randamas juosvas skalūnas. Iš prastų minkštų akmenų (smiltainių, gneisų) kartais daromi maži apdirbti, galbūt tik laikini kapliukai. Pajūryje, kur titnagas buvo brangus, retkarčiais smulkiems dirbiniams panaudojamas ir kvarcas arba net klinitis (iš jos kai kada gaminti net strėlių antgaliai, gremžtukai, figūrėlės), tik jau šios medžiagos negludinamos. Netgi titnago pertekusiose Varėnos gyvenvietėse padaromas vienas kitas kvarco dirbinėlis.

Sio meto gyvenvietėse dažnai aptinkama galastuvų dirbiniams gludinti arba jų dalių. Dažniausiai daryti iš rusvo (labai retai — pilko) smiltainio, kuris skyla plokštėmis ir nereikalauja jokio paruošimo. Nuo gludinimo galastuvų paviršius pasidaro tartum poliruotas. Jų pavidalas priklausė nuo paskirties. Būdingi dideli akmenys, kuriuose matyti ratu einanti išgludinta įduba (plg. 107, pav. 40b); tokių dalių rasta Nidos, Žemaitiškės 2-oje ir kt. gyvenvietėse. Jais būdavo gludinami kirvelių šonai. Briaunoms ar ašmenims buvo daromi siauri pailgi grioveliai (pav. 138:2), o kartais net laivelio pavidalo įdubos (pav. 138:1).

Akmens dirbinių vartoseną labai panaši į vidurinio neolito. Įtvėriamieji kirveliai su kotu buvo jungiami panašiomis medinėmis movelėmis, kaip ir anksčiau, nors Lietuvoje jų nerasta. Tačiau lygiai tokia pat mova net su visu kotu ir kirveliu aptikta Naumovo gyvenvietės, Pskovo srityje, vėlyvojo neolito sluoksnyje (523, p. 14, pav. 7:1). Šventosios 1A gyvenvietėje rasta tik pora kaltų įtvėrių (pav. 142:2), išskobtų viename gale. Tad jie

139 pav. Šventosios 1A gyv. kirvelis su kotu ir kule

140 pav. Šventosios 1A gyv. demblis

turėjo būti laikomi tiesiog rankoje. Iš vienintelio laivinio kirvelio, rasto su autentišku kotu (pav. 139 : 1) * Šventosios 1A gyvenvietėje, matyti, jog kotas turėjęs viršuje buoželę, kad kirvelis nenusmuktų. Kirvio galva ant koto turėjo būti maunama iš apačios. Be kirvio ir kalto, statybai vartotos medinės kūlės (pav. 139 : 2), kurių rasta Šventosios 1A gyvenvietėje prie aptvaro. Galvos labai apdaužytos, jomis aiškiai buvo kalami į žemę kuolai.

Kitų medžiagų apdirbimas nesiskyrė nuo viduriniame neolite žinomų būdų, nors šio laikotarpio paminkluose ir daug mažiau organinių medžiagų radinių.

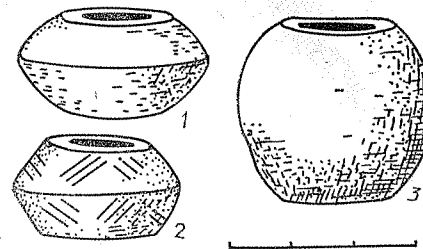
Apie **pluošto** apdirbimą turime kiek daugiau naujų duomenų. Iš mažų virvelių liekanų prie pasvarų, taip pat įvertos į Šventosios 1A gyvenvietės didžiosios amforos ašą galima spręsti, kad dar visuotinai vartojama liepos karna. Radiniai papildė mūsų žinias apie pynimą ir verpimą.

Dembliai, matyt, buvo kasdieninis ir plačiai paplitęs namų apyvokos daiktas. Šventosios 1A gyvenvietėje rastas ir sveikas gana didelis (apie 40 cm ilgio ir 25 cm pločio) demblis (pav. 140), nupinto iš liepos karnos ruoželiu, o pakraščiai — ripsiniu pynimu, gabalas. Galbūt pluoštai buvę nudažyti skirtingomis spalvomis, nes skersai ir išilgai einančiųjų paviršius nevienodas. Daugybė demblių atspaudų pastebėta ant Nidos didžiųjų puodų dugnų. Juose matyti ruoželinis pynimas, vytinis pynimas su dideliais tarpais

* Be to, žinoma dar pora kirvukų su kotais. 1932 m. Novos k., netoli Zapyškio, 2 m gylyje tarp akmenų buvęs rastas akmeninis kirvukas su mediniu kotu, kuris kasant subyrėjo. Prie koto buvusi lyg odos kilpa. Antras kirvukas su kotu aptiktas Kaune, Vilniaus gatvėje, kasant kanalizacijos griovį.

tarp persuktųjų pluoštų, net sudėtingas tų pluoštų persukimas. Pagaliau būta ir labai plono, greičiausiai austo demblis, kuriame atsispindi senasis audimas lentelėmis su 2 skylutėmis.

Šio laikotarpio **verpstukai** moliniai. Jų forma jau visai artima geležies amžiaus verpstukų formai. Žemaitiškės 2-oje gyvenvietėje rasti keli rutulio ir dvigubo nupjauto kūgio pavidalo (pav. 141 : 1—3). Pasta-

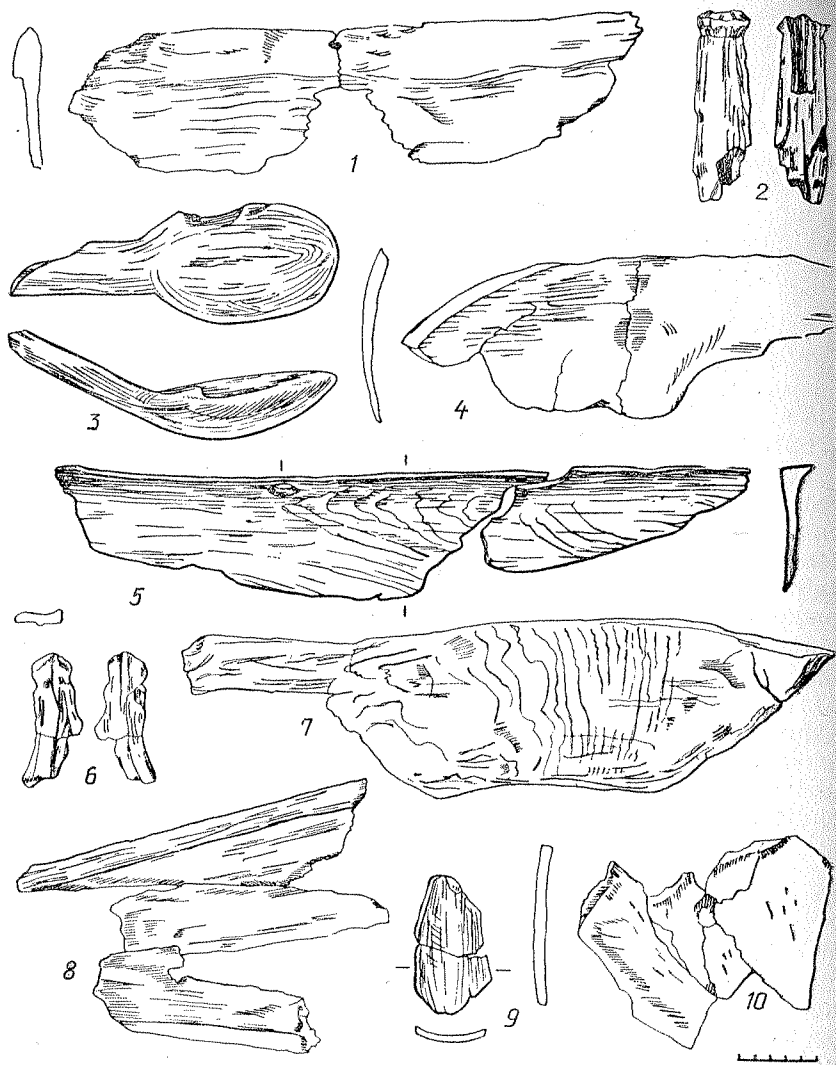
141 pav. Moliniai verpstukai: 1, 2 — Kretuono 1A gyv., 3 — Žemaitiškės 2-a gyv.

rojo tipo verpstukų aptikta ir Kretuono 1A gyvenvietėje. Žuveve būta iš puodų šukių išpjautų verpstukų (440, p. 22, pav. 21, 22).

Daug namų apyvokos daiktų buvo daroma iš medžio. Tik jie labai retai išlieka. Jų forma artima vidurinio neolito dirbinių formai. Lietuvoje aptikta tuo tarpu tikta Šventosios 1A gyvenvietėje ir prie Šventosios 9-o ploto užtvankos. Geriau išlikusios yra *geldos*, dažniausiai gaminamos labai paprastai — tai per pusę perskelto ir išskobto rąstelio dalis (pav. 142 : 1). *Dubenu* būta labai dailių. Tai matyti iš likusių plonų sienelių su įmantriais pakraščiais gabalų. Dubenys daugiausia, atrodo, ovalo formos (pav. 142 : 4, 5, 7, 10). Išsiskiria prie užtvankos rastas plokščias „padeklas“ su siauromis aukštesnėmis briaunelėmis (pav. 142 : 8). Dideli ir maži mediniai *šaukštai* dažnai daromi patogesni, įstrižai pakilusiais koteliais (pav. 142 : 3, 9). Kitose Pamarių kultūros gyvenvietėse rasta molinių (207, p. 27) su mediniais koteliais.

PAPUOŠALAI IR MENAS

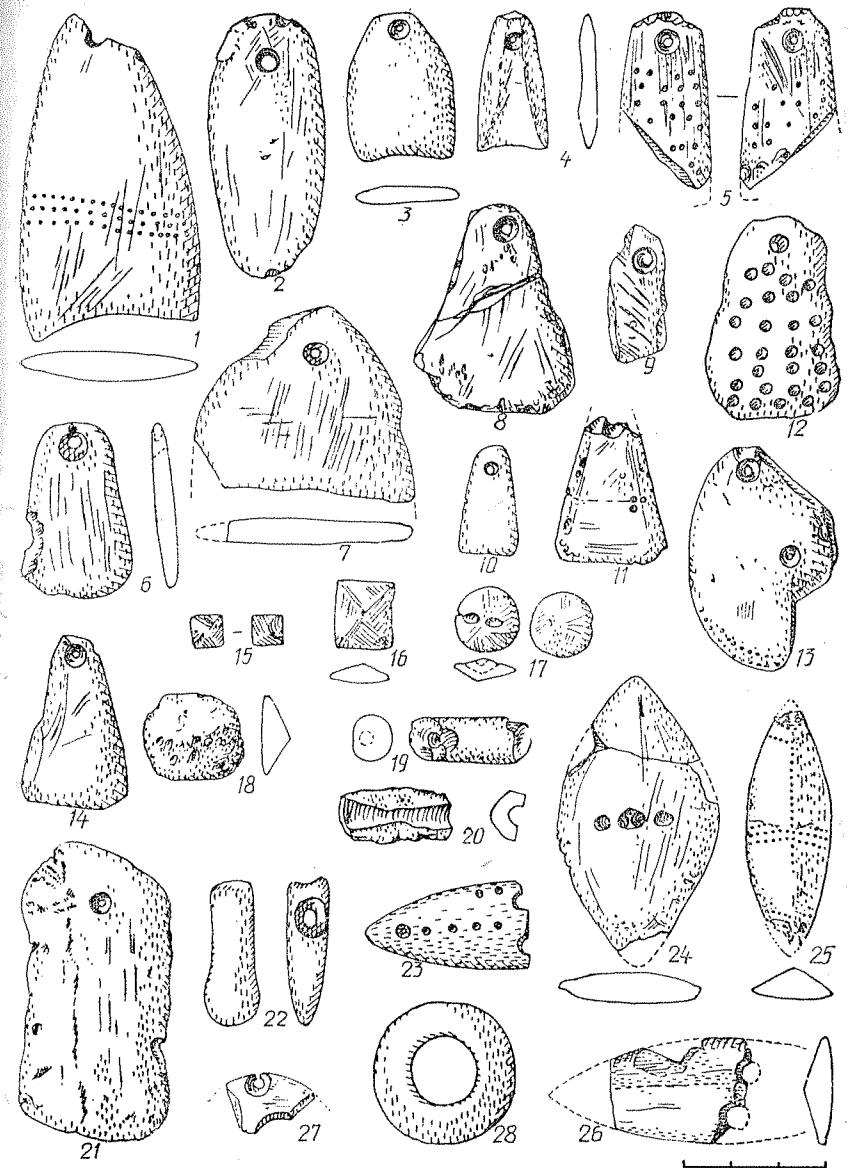
Papuošalai atspindi senąsias vietines tradicijas. Pragręžtų **žvėrių dantų** kabučių randama visose vėlyvojo neolito gyvenvietėse, kuriose tik buvo palankesnės sąlygos jiems išlikti. Šventosios 1A gyvenvietėje aptikta pragręžtų šunų dantų, Šarnelėje — elnių (ar briedžių), Duonkalnyje — iš briedžio ir šerno priekinių dantų kabučių. Daugiau jų rytų Lietuvos paminkluose: Žemaitiškės 1-oje ir 2-oje gyvenvietėse pasitaikė elnių (ar briedžių) dantų kabučių. Rytų Latvijoje jų net daugiau negu ankstyvesnių laikotarpių paminkluose, o iš padėties kapuose galima susidaryti aiškesnį vaizdą, kaip jie nešioti. Kabučiai taip pat gaminti daugiausia iš briedžių ir elnių priekinių, šernų ir kiaunių priekinių bei iltinių dantų (515, p. 77). Iš kabučių padėties Kreičių kapinyne atrodo, kad jie buvę prisūti prie drabužių (433, p. 11) panašiai kaip ankstyvajame neolite. Iš Duonkalnio kabučių padėties (žr. p. 272) ma-

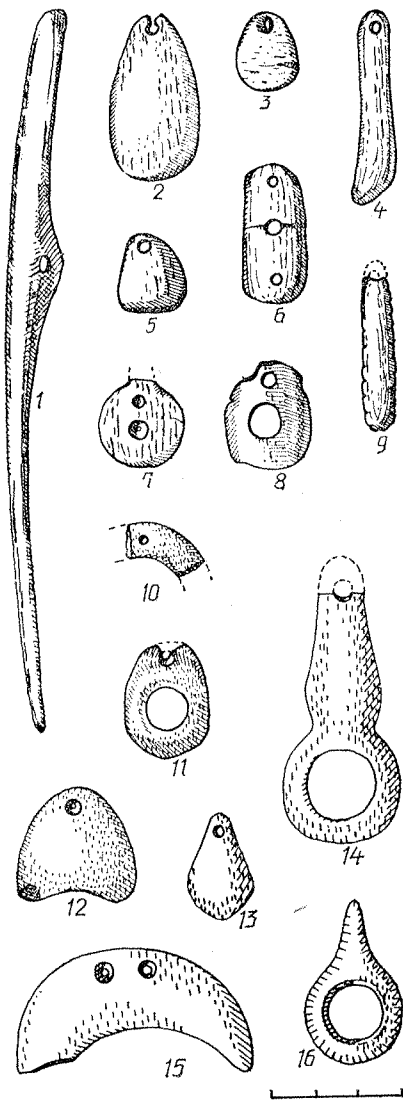
142 pav. Šventosios gyvenviečių mediniai namų apyvokos reikmenys: 1, 4–8, 10—geldų bei dubenų dalys, 2—kalto įtvara, 3, 9—šaukštai, 6—neaiškios paskirties dirbinėlis (3, 8—rasti prie 9-o ploto užtvankos, kiti—iš 1A gyv.)

tyti, jog jie nedideliais vėrinėliais puošė drabužius. Papuošalai iš šernų ilčių plokštelių ir lokių ilčių taip pat išliko visą neolitą, siekė net žalvario amžių.

Galbūt neatsitiktinai rytų Lietuvoje daugiau rasta kabučių iš dantų, nes vakarų Lietuva turėjo nepamainomą medžiagą pa-

143 pav. Vakarų Lietuvos gintaro papuošalai: 1, 9, 13–16, 19, 26—Šventosios 1A gyv., 2, 8, 11, 20, 24, 27—Šventosios 26-a gyv., 3, 5—Šventosios 6-a gyv., 4, 7, 10—Būtingės 1-a gyv., 6, 9, 18—Šventosios 22-a gyv., 12, 22, 23, 28—Juodkrantės lobis, 17—Šventosios 34-a gyv., 21—Šarnelės gyv., 25—Palangos lobis

144 pav. Rytų Lietuvos papuošalai: 1, 2, 4, 6–9 — kaulas, 3, 5 — ragas, 10–16 — gintaras (3, 8, 11 — Žemaitiškės 1-a gyv., 1, 2, 4–7, 9, 10, 12 — Žemaitiškės 2-a gyv., 13–16 — Juodkrantės lobis)

puošalams — gintarą. Nors daugumos papuošalų formos paveldėtos iš ankstyvesnių laikų, tačiau, palyginę vidurinio ir vėlyvojo neolito papuošalus, pastebime didelių skirtumų — vėlyvieji būna arba labai tobulai techniškai atlikti, arba labai nerūpestingai.

Vakarų Lietuvai būdingiausi dideli, ploni ir plokšti, dažniausiai dailiai lenktomis šoninėmis briaunomis kabučiai (pav. 143:1). Kartais jie puošiami taškučių eilutėmis, toms linijoms teikiant galbūt simbolinę prasmę. Tokių rasta Šventosios 1A, 4A, Būtingės 1-oje ir kt. gyvenvietėse, taip pat Juodkrantės lobyje. Kabučių papuošimą tikriausiai mėgdžiojo ir laivelio pavidalo saga iš Palangos lobia (pav. 143:25). Tuo tarpu Šventosios 6-oje gyvenvietėje rastas papuošalas be jokios tvarkos duobutėmis nusėtu paviršiumi (pav. 143:5). Tokių būta Priekulėje ir Juodkrantės lobyje (pav. 143:12). Antrajai kabučių grupei priklauso taisyklingi geometriniai — trapecijos ar ovalo pavidalo (pav. 143:2–4, 10, 11). Ovalių pasitaikė Šventosios 5-oje gyvenvietėje, Juodkrantės lobyje. Taisyklingų trapecijų rasta Būtingės 1-oje gyvenvietėje, bet apskritai šiuo laikotarpiu jų mažiau negu ankstyvesniu. Atskirti Juodkrantės to ir kito laikotarpio trapecijų neįmanoma.

Vėlyvajame neolite ypač pagausėjo visai neapdirbtų kabučių — natūralių pailgų gintaro plokštelių su skylute (pav. 143:6–9, 14). Nemaža tokių rasta

Šventosios 1A, Daktariškės, Nidos ir kt. gyvenvietėse bei Juodkrantės lobyje. Didelis šio tipo visai neapdirbtas kabutis su maža cilindrine skylute rastas Sarnelės gyvenvietėje (pav. 143:21).

Į pietus nuo Lietuvos esančiose Pamarių kultūros gyvenvietėse gintaro kabučių aptikta nedaug, ir tie patys labai paprasti (90, p. 74; 382, p. 175; 440, p. 23, pav. 37:3), tik Tolkmicke rasti 2 dideli lėšiniai. Su skersinėmis taškučių juostelėmis pasitaikė Lenkijos Zlotos kultūros kapuose (235, pav. 122:2).

Tuo tarpu rytų Lietuvoje buvo paplitę iš Latvijos gintaro dirbtuvių atėję kabučių tipai. Tokie papuošalai mūsų krašte taip pat buvo mėgdžiojami — gaminami iš kaulo ar rago plokštelių. Tai buvo mėgdžiojami — gaminami iš kaulo ar rago plokštelių. Tai širdies, lašo, danties formos, pailgi siauri karpytais pakraščiais, rakto pavidalo kabučiai (EGK, pav. 23; 249, p. 53 ir kt.). Žemaitiškės 1-oje ir 2-oje gyvenvietėse rasta gintarinių širdies pavidalo (pav. 144:12), ovalių kaulinių kabučių (pav. 144:2, 3), liežuvėlio pavidalo su įkarpėlėmis kraštuose (pav. 144:9), danties (pav. 144:4), rakto formos su strypeliu (nulūžusiu) viršuje (pav. 144:7). Kai kada šie rytiniai tipai nukeliaudavo ir į Baltijos jūros pakrantes, jų pasitaikė, pvz., Juodkrantės lobyje (pav. 144:13–16).

Iš Latvijos dirbinių matyti, kad neapdirbtų ar mažai apdirbtų kabučių mada buvo paplitusi ir rytinėse gintaro dirbtuvėse. Tai laiko paprotys, kada nebekreipiama tiek dėmesio į formą, o daugiau reikšmės (be-abejo, magiškos) teikiama pačiai medžiagai.

Apskritų sagučių su V pavidalo skylute aptikta visose Šventosios vėlyvojo neolito gyvenvietėse (1A, 4A, 17-oje, 22-oje, 34-oje), Būtingės 1-oje, Daktariškės, Nidos ir kt. Kai kurios visai nesiskiria nuo vidurinio neolito dirbinių, tačiau dažniausiai būna jau ne lėšio, o segmento pjūvio (pav. 143:17, 18), kartais ovalios (pav. 143:18), paviršius būna facetuotas arba nugludintas smailiu kūgeliu. Kitose Pamarių kultūros paminkluose apskritų sagučių aptinkama, ir jos laikomos nebūdingomis šiai kultūrai; rastosios paprastai segmento pjūvio (207, p. 57, 58; 397, pav. 126:5). Panašių žinoma ir kitur, pvz., Jutlandijoje ir Skandinavijoje (138, Nr. 613, 614); čia jos vietinės kilmės.

Daugiausia rasta keturkampių tik vėlyvajam neolitui charakteringų sagučių. Jų buvo Šventosios 1A gyvenvietėje, Juodkrantės lobyje kai kurios net pailgos (pav. 143:15, 16). Paviršius paprastai nugludintas keturšlaičio stogelio pavidalu, o briaunos analogiškų kaulinių žinoma, pvz., Prancūzijos megalitiniuose kapuose (15, p. 255–268).

Puošniausios yra laivelio formos sagutės su dviem V pavidalo arba kiaurai pragrežtomis skylutėmis. Jų rasta Šventosios gyvenvietėje (pav. 143:24, 26), kelios — Juodkrantės lobyje (pav. 143:23); čia priklausė tikriausiai ir šio tipo saga su V pavidalo skylute iš vadinamojo Palangos lobia (pav. 143:25). Panaši buvo Žuceve (440, pav. 37:2) ir Stegnos lobyje Gdansko žemumoje

vis ar kitas gyvūnas (pav. 145:7) su lyg ir įrėžtomis ašakomis*. Ji primena Žemaitiškės 2-oje gyvenvietėje rastą raginę stirnino figūrėlę (pav. 145:6). Raižinys dvipusis, nors plokščias. Stirninas pavaizduotas šuolio metu — galva neišlikusi, tačiau ant sprando matyti atmestų ragų pėdsakai, priekinės kojos pritrauktos, užpakalinės atmestos kaip atsispiriant. Šonuose iš abiejų pusių įraižyti šonkauliai. Ten pat aptikta ir dalis molinės paukščio figūrėlės su sparnais (pav. 145:4), o kitoje kaulinėje plokštelėje duobutėmis pavaizduotas antelės siluetas. Čia reikia paminėti ir raginį kirvelį su viename šone išskaptuotu tartum žmogaus veidu (BGK, pav. 23:4). Galbūt jis atsitiktinai taip išskilo, tačiau vaizdas palygintas, kad taptų simetriškas, nes, be abejo, šitaip buvo įprasta vaizduoti žmogaus veidą. Tačiau įdomiausi rytų Lietuvos gyvenvietėse rasti ornamentuoti raginiai ietigaliai (BGK, pav. 29). Beveik visų jų storiausią vietą puošė 1—5 skersiniai ranteliai. Vieno kompozicija sudėtingesnė (pav. 145:1). Ją sudarė įgrėžtomis duobutėmis pavaizduota gyvatė, o žemiau dviejose eilėse — 3 poros schematiškų žmonių (ar žvėrių) figūrėlių. Kompoziciją užbaigia įtvara apsvijusi gyvatė. Kiti antgaliai papuošti kryžminėmis ir tiesiomis stulpeliais sugrupuotomis įpjovomis. Vienas Šarnelės kūginis antgalis taip pat su skersinių įpjovų eilute (pav. 123:3).

Šventosios 26-oje gyvenvietėje rastas gintarinis briedės (?) galvutės ruošinys, lyg suploto kiaušinio pavidalo figūra su išskirta galvute (žmogaus?) ir molinė anties galvutė (pav. 145:5). Tos pačios gyvenvietės keramikoje būta ir reljefinių papuošimų.

Be to, vėlyvojo neolito gyvenvietėse aptikta ir gana negrabių akmeninių figūrėlių. Tai Vilkijos 1a rasta iš titnago nuoskalos pagaminta tik pakraščiais truputį paretušuota kažkokio žvėries figūrėlė (pav. 145:2). Nidoje buvo greičiausiai šerno figūrėlė, padaryta iš prastos klinties ir, atrodo, net nebaigta.

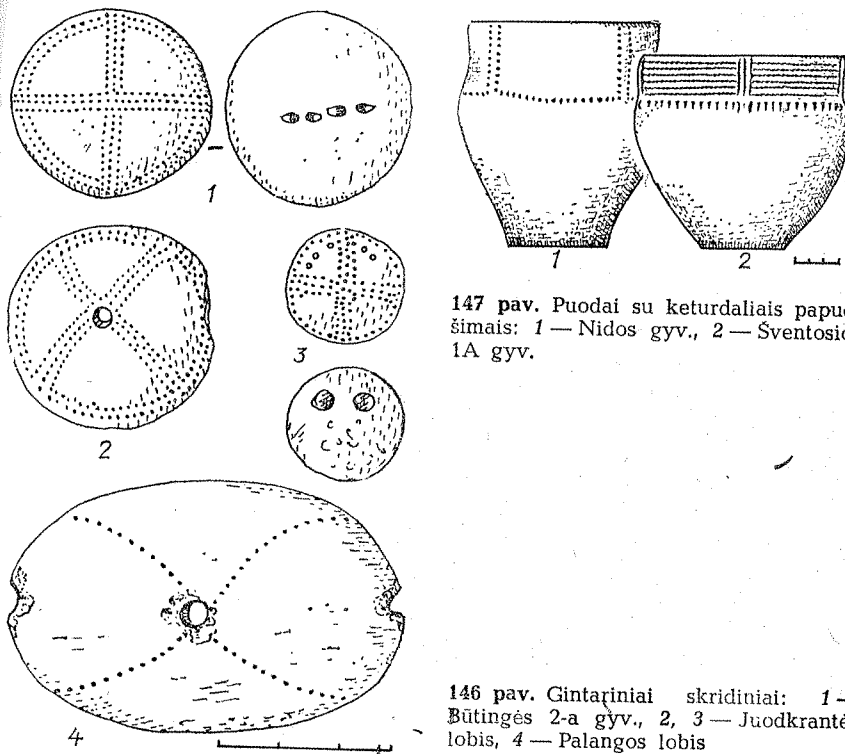
Prie meno dalykų priklauso ir puodų ornamentika, apie kurią jau anksčiau kalbėjome ir iš dalies dar teks prie jos grįžti. Čia galime tik paminėti, kad Nidoje rastų 2 puodų sienelėse buvo virvele išpaustos žmonių figūrėlės (pav. 148), nepriklausančios ornamentikos sistemai. Kitose Lenkijos Pamario ir Kaliningrado srities Pamarių kultūros gyvenvietėse labai retai pasitaikė kokių nors meno ar šiaip apeiginių radinių. Jiems galima būtų skirti nebent kelias molinių kirvukų nuolaužas ir miniatiūrinius klintinius kirvelius (440, p. 9, 22, lent. IX: 20, 21; XV: 4—10). Gintarinis kirvio pavidalo kabutis rastas ir Juodkrantėje (pav. 143:22).

* Įrėžtos ašakos labai būdingos įvairiems žuvų atvaizdams nuo pat paleolito laikų (259). Todėl beveik neįtikėtina, kad ši figūrėlė galėjo ką kita vaizduoti. Taip pat ir stirnos vidaus sandarą žmonės gerai pažinojo. Toks vaizdavimas primena australiečių vadinamąjį rentgeno stilių, kai piešiamas žvėris ne tik toks, koks matomas iš paviršiaus, bet atsispindi ir tai, kas žinoma apie jo vidų.

Rytų Latvijoje, kaip ir rytų Lietuvoje, vėlyvajame neolite daug kaulinių bei raginių, o kartais ir molinių žmonių, paukščių, stirnų, lokių, briedžių, šernų, bebrų, žuvų, šliužų figūrėlių (513, p. 179; 515, p. 109—113). Nemaža jų ir Estijoje, pvz., Tamulos kapinyne, vaizduojančių žmones, šernus, lokius, gyvates (180, pav. 15).

PASAULIO SAMPRATA, ALKAI, KAPAI

Šaltiniai. Žmonių pasaulėžiūrą tenka atkurti iš skurdžių nuotrupų, ir labai sunku (beje, nėra reikalo) nubrėžti ribą tarp gamtos stebėjimo, jos pritaikymo bei paaiškinimo ir tikėjimo srities. Pagrindinis šaltinis, kaip paprastai, — menas. Tačiau didžiąją jo dalį

147 pav. Puodai su keturdaliais papuošimais: 1 — Nidos gyv., 2 — Šventosios 1A gyv.

146 pav. Gintariniai skridiniai: 1 — Būtingės 2-a gyv., 2, 3 — Juodkrantės lobis, 4 — Palangos lobis

sudaro ornamentika, kurią, remdamiesi etnografijos duomenimis, labai atsargiai tegalim panaudoti. Žinoma, kad simbolių kalba laike ir erdvėje labai kito ir mus pasiekė kartais visai nesuprantamo ir nepateisinamo pavidalo. Todėl ir mėginame pasekti visą simbolio raidą. Nenusidėsime, pasinaudodami kai kuriais indoeu-

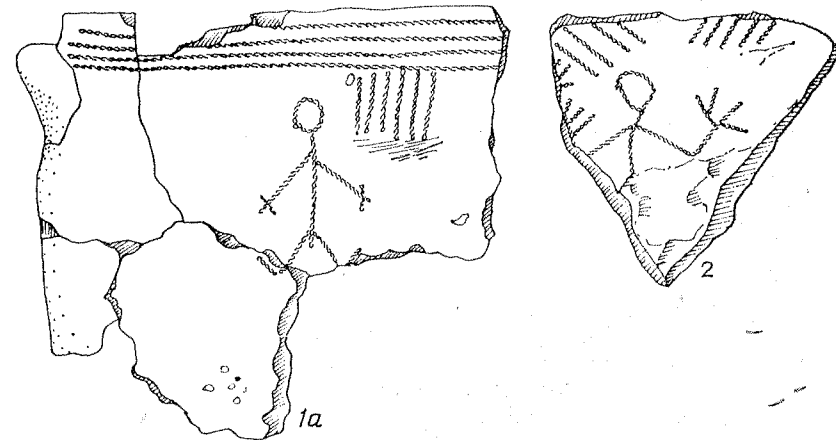
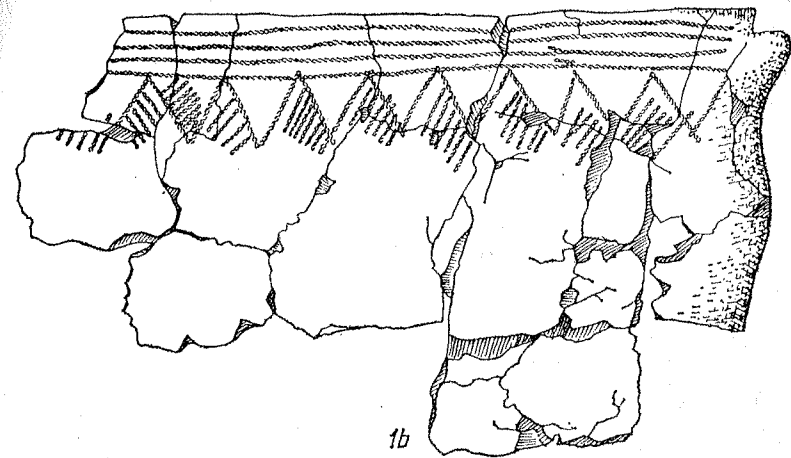
ropiečių prokalbės duomenimis, nes jos pagrindai susidarė kaip tik tuo laikotarpiu, kurį savo seniausiais klodais siekia Šventieji Rigvedos bei Avestos himnai. Ir pagaliau gali padėti iš etnologijos pažįstama senoji medžiotojų bei žemdirbių psichologija.

Indoeuropiečių prokalbės tyrinėjimai (420) rodo, kad indoeuropiečiai labai daug ką mokėjo išreikšti, ne tik apibūdindami aplinką, žvėris, žuvis, darbus, bet ir abstraktesnius dalykus, kaip diena ir naktis, dangus ir žemė, lietus, vėjas, laikas ir kt. Jie turėjo ir savo dievų, ir švenčių pavadinimus. Žinodami tai, galime drąsiau žvelgti į jų meną.

Pirmykščio žmogaus pasaulio samprata rėmėsi per tūkstantmečius sukauptu orientavimosi erdvėje ir laike patyrimu. Kai kas atsispindi ir ornamentikoje. Iki neolito, kol nebuvo išrasta keramikos, neturėta ir ornamentinių sistemų. Iš Europoje ir Azijoje išlikusių paleolitinio meno pavyzdžių jau sprendžiama (579, p. 27 ir kt.), kad ankstyviausios laiko skaičiavimo sistemos buvusios septyndalė (pagal mėnulio fazes), o kitiems reikalams — dešimtdalė (pagal abiejų rankų pirštus). Tačiau iš mūsų vėlyvojo neolito meno matyti, jog jos buvo pagrįstos ne laiko skaičiavimu, o pasaulio samprata, jo erdvės dalijimu į kelias dalis. Galima spėti tuo metu buvus 2 sistemas: keturdalę ir tridalę. Pirmoji reiškia orientavimąsi žemėje, antroji — pasaulio erdvėje.

Keturdalė sistema siejama su pasaulio dalijimu kryžmai pagal pasaulio šalis, reiškia lygiakryžmio kryžiaus ženklą. Įvairiose primityviausiose tautose ir net iki Babilonijos yra užfiksuota legendų apie pasaulio sukūrimą, pradedant nuo 2 pagrindinių ašių, sudarančių kryžių (427, p. 139—141). Ši pasaulio samprata atsispindi, pvz., gintarinėse plokštelėse, vadinamuosiuose saulės ar pasaulio diskuose, įgręžtų taškučių juostelių kryžmų pavidalu (pav. 146: 1—3). Tokių plokštelių turime iš Šventosios 1A, Būtingės 2-os gyvenvietės bei Juodkrantės lobio. Kadangi pirmąją prasme jos reiškė ne saulę, o pasaulio sampratą, tai nebūtinai diskas — lygiai taip pat tiko ir ovalas, kaip Palangos lobio plokštelė (pav. 146: 4) su kryžminėmis lenktomis linijomis. Tačiau pasaulio šalyse orientuojamasi vis dėlto pagal saulę, tad pereiti iš paprastos kryžmos į ratu apjuostąją buvo savaime suprantama, ir tuomet ji galėjo reikšti ir saulės idėją. Juo labiau tai atrodo įtikėtina, kad šie diskai visur buvo gaminami iš žvilgančių medžiagų: pajūryje — iš gintaro, Vidurio Europoje — iš perlamutro (78, p. 182, lent. 5a). Tokių gintaro skridinių su kryžmomis aptinkama rutulinių amforų kultūros srityje netoli Lietuvos (384), ir pas mus jie galėjo patekti jau viduriniame neolite, tačiau pati idėja, aišku, dar senesnė.

Keturdalę pasaulio sampratą atspindi Pamarių kultūros keramikos (ypač ankstyvosios) ornamentų kompozicija. Pvz., Šventosios 1A ir net Nidos gyvenvietėse pasitaikė vidutinio dydžio, dažniausiai dailaus darbo puodelių, kurių kaklelis puoštas sker-

148 pav. Nidos puodai su žmonių figūrėlėmis

sinių virvelių arba dantukų juostelių eilutėmis, o Nidoje — ir duobutėmis, keturiose vietose skersai perkirstomis vertikalių išpaudų pluoštais (pav. 147). Be abejo, tai specialios paskirties puodai. Juose buvo laikomi brangūs daiktai (gal sėklų atsargos?), turėję būti apsaugoti iš visų keturių pusių. Neaišku, ar skersiniai ruoželiai pakraštyje reiškė dangų ar pasaulio erdvę. Tik šiaip ar taip sferinė puodo forma tiko pavaizduoti pasauliui. Nežinome, ar žmonės ir skaičiavo pagal šią keturdalę sistemą, nes, pvz., juostelių skaičius ant puodo kaklelio būna labai įvairus. Dar nebuvo kanonizuota, kiek jų turi ką reikšti. Net jei juostelės žymėjo ir dangaus erdvę, nebuvo svarbu, bus jų 2 ar 12. Vėlyvosios Pamarių kultūros puošyboje keturdalė sistema jau menkai atsispin-

di. Galbūt toks pasaulio suvokimas, atėjęs iš daug senesnių laikų, šiuo metu išblėso, kitaip sakant, iš dieviškosios sferos perejo į kasdieninę, nes žmogus, žinoma, ir toliau orientavosi pagal pasaulio šalis.

Tačiau iš neolito pabaigos kaip tik turime duomenų, kad puodo kaklo puošimas reiškė dangų, o žemiau esantys motyvai — žemės gyvenimą. Ryškiausiai tai atspindi vieno Nidos puodo dalis (pav. 148 : 1a, 1b), kurioje matyti net siužetinė kompozicija, deja, ne visa išlikusi. Priekinėje pusėje nuo 4 horizontalių dangaus eilučių žemyn nukarusios 6 vertikalios juostelės, o žemiau šalia jų — 10 cm aukščio žmogaus figūrėlė išskėstomis rankomis ir kojomis. Antroje puodo pusėje kitoks motyvas: žemiau tokių pat 4 skersinių dangaus juostelių nukarę trikampiai, užbrūkšniuoti 6 juostelėmis. Ornamentas gana negrabus, trikampiai užbrūkšniuoti ne į tą pačią pusę. Brūkšniuotų ir lygių trikampių motyvų Nidos keramikoje pasitaikė gana dažnai, o Šventosios — dar nebuvo. Šis motyvas senesnis už virvelinės keramikos (Pamarių) kultūrą, aptinkamas, pvz., piltuvėlinės, juostinės badytinės ir kitose žemės ūkio kultūrose. Galėtume spėti, kad tai dirbamų laukų simbolis*. Kaip jau minėta, daugybė žemės dirbimo įrankių rasta Nidos gyvenvietėje, o Šventosios 1A jų visai nebuvo. Nidos puodo siužetinė kompozicija turėtų reikšti, jog žemdirbys prašo dangų lietaus savo laukams. Kartu ji suponuotų, kad ir kitų puodų ornamentai, kai kaklelis puošiamas horizontaliomis juostelėmis, nuo kurių nukarę vertikalūs ar įstriži pluoštai ar net eilė kutų (pav. 111 : 3, 5, 6) — pleištukų, virvelių atkarpu, taškiukų — taip pat galėjo reikšti iš dangaus krintantį palaimingą vandenį. Kutų, kaip ir trikampių, ornamentas būdingas ir kitoms žemdirbių kultūroms (111, p. 43—47). Jį perėmė ir Ertebiolės kultūros gyvenytojai, vos bepradėdą verstis žemdirbyste, ir brėžė į gintaro bei kaulo papuošalus (51, p. 170).

Gana dažnai tarp virvelinių juostelių eilių būna išpaustos taškiukų, trikampių ar kitokių išpaudų eilutės, kurias galėtume traktuoti kaip tarp dangaus sluoksnių susikaupusį vandenį — lašus. Panašių motyvų, tik išreikštų tapybos priemonėmis, aptinkama ir Tripolės kultūros keramikos puošyboje (549, p. 37—39). Šitai būdavo gražinami dailaus darbo vidutinio dydžio puodai ir, matyt, jie tapdavo magiški — užkeikti.

Vėlyvojo neolito puošyboje vis labiau įsigali vienodas elementų skaičius. Minėtame Nidos puodo piešinyje kartojasi skaičius 6 (nors labai negrabiai ir kartais netiksliai išreikštas). Ir

* Negalima pritarti archeologams, kurie, žvelgdami į puodą iš viršaus, čia bando įžiūrėti saulės spindulių simbolį. Beje, taip galima būtų žiūrėti vien į rutulinę amforą, o ne į taure, kurios sienelės kaip tik taip puošiamos. Be to, žmogus puodą paprastai mato iš šono. Šią prielaidą paneigia ir minėtasis Nidos puodas su žmogeliu, nes jo tik dalis puošta užbrūkšniuotais trikampiais, nesudaranciais viso rato.

daugelyje kitų Nidos puodų piešinių mėgstami skaičiai 3, 6, 9. To negalime pasakyti apie skersines kaklelių juosiančias juosteles, tačiau petelių ornamentai šitai grupuojami dažnai. Beje, negalima norėti, kad kiekviena puodų lipdytoja gerai mokėtų skaičiuoti. Tačiau mokėjusioji skaičiavo tridale sistema. Manoma, jog ji atspindėjo pasaulio suvokimą — jo dalijimą į 3 erdves: dangų, erdvę ir žemę. Tokios sistemos paplitusios visame pasaulyje.

Neolito žmogaus supratimu, dangaus skliautas buvo kietas, o virš jo plytėjo neišsenkamos vandens atsargos. Tas vandenynas, aišku, turėjo savo **Viešpatį**, jeigu jau senų senovėje miško žvėrys turėjo savo šeiminką — Žvėrių viešpatį, vandens gyvūnija — **Vandenių viešpačius**. Dangaus viešpats turėjo būti garbinamas ir maldaujamas: įvairiose neolitinėse žemdirbių kultūrose, ypač Vidurio ir Pietų Europoje, turime nulipdytų ir nupieštų figūrėlių tam tikra vienoda garbinimo poza (270, p. 393—395) — į šonus iškeltomis išskėstais pirštais rankomis. Tokia pati figūrėlė pastebėta vienoje Nidos puodo šukelėje (pav. 148 : 2). Ir pirmoji figūrėlė šalia lietaus srauto stovėjo garbinimo poza. Čia, matyt, vaizduojami kažko prašantys arba kažkam dėkojantys žmonės. Tai, be abejo, **Dangaus** (kartu ir lietaus) **viešpats**, kaip ir kitose ankstyvose žemdirbių religijose, kur šios pareigos tenka vienam viešpačiui, kaip Rigvedos Varunai (549, p. 33—35). Gal jam ir skirtas iš indoeuropiečių prokalbės paveldėtas Deivo vardas? Dangiškojo vandens viešpats negalėtų būti tapatinamas nei su saule, nei su mėnuliu, juo labiau su griauštiniu — nupieštame danguje jų nėra, ten tik vanduo. Žinomas vos vienas puodas iš Suchačiaus su pavaizduota tartum puse saulės tarp dangaus skliauto linijų (207, pav. 105). Saulė su kryžiaus ženklų, kaip senesnė už Dangaus vandenynų valdovą, matyt, jau buvo perėjusi į vien amuletinę sritį.

O kaip su Žvėrių viešpačiu? Ir vėlyvajame neolite (ir net vėliau) jis dar buvo garbinamas, gal tik nustumtas į antrąjį planą. Žemdirbių gyvenvietėse nerandame didelių viešajam Žvėrių viešpaties kultui reikalingų atvaizdų. Tačiau figūrėlės — amuletai ir žvėrių dantų kabučiai, kaip matėme, dar visur paplitę. Ypač įdomios Žemaitiškos 2-os gyvenvietės ietigalių siužetinės kompozicijos (pav. 145 : 1), kuriose svarbiausią vietą užima gyvatė (ar žaltys) — senas gyvybės simbolis. Šalia jo — žmonių (ar žvėrių) eilės, kažkuo susietos su anuo simboliu. Greičiausiai tai dar aiškūs medžiotojų kosmogoniniai įvaizdžiai, nors figūrėlės su iškeltomis rankomis atsiradusios jau galbūt dėl naujo kulto įtakos.

Pasitelkę plačiai paplitusius Sibiro medžiotojų pasaulio sandaros vaizdinius (441; 550), galime suprasti, kaip šie du kultai susiliejo į vieną. Tai, žinoma, turėjo įvykti vėlyvajame neolite. Ypač įdomu, kad Grįžulo ratų žvaigždyną įvairios tautos vadina Didžiuoju ir Mažuoju lokiu arba briedžiu. Pavadinimai, be abejo, atėję iš medžiotojų epochos, kai šie žvaigždynai, ypač neju-

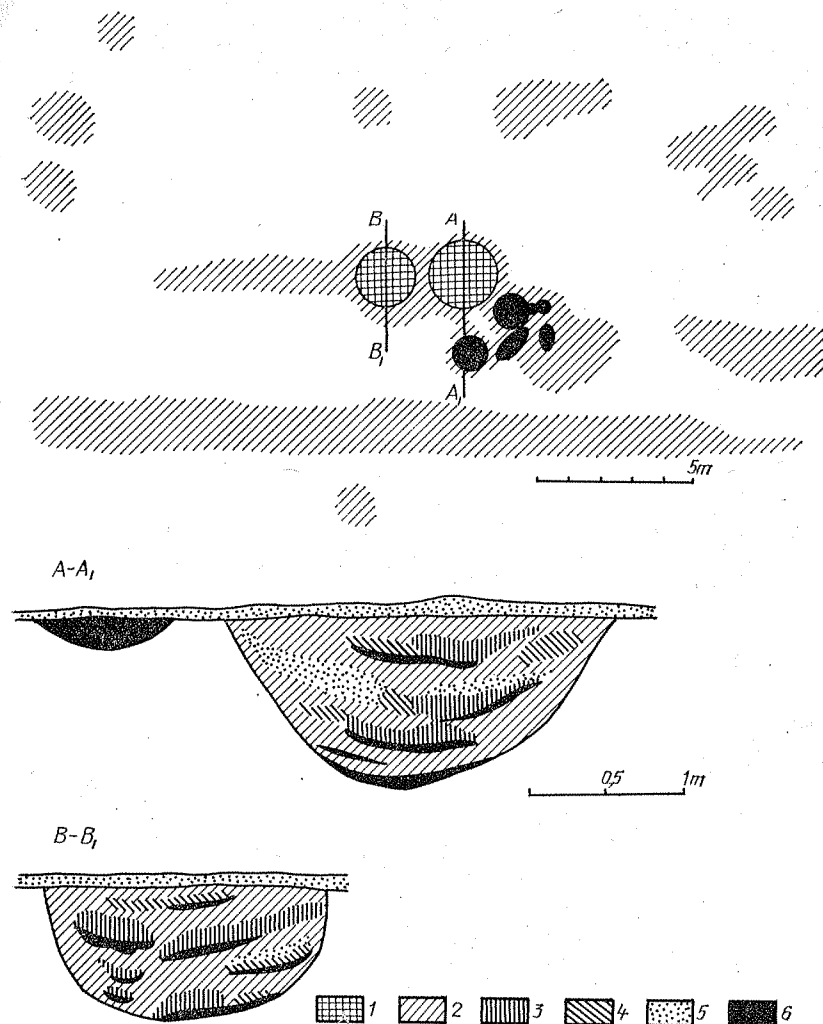
dama Šiaurės žvaigždė Mažajame lokyje, buvo patikimiausias orientyras naktį. Ir kartu Sibiro tautos lokį laikė lietaus šaltiniu. Vadinas, žmonės neišsivadėjo senojo Žvėrių viešpaties, tik davė jam naujas Dangaus viešpaties pareigas — susiliejo dviejų tikėjimų klodai. Panašus sinkretizmas buvo turbūt būdingas ir Pamiarių kultūros gyventojų tikėjimui.

Visi mūsų vaizdiniai kalba tik apie pilną vandens dangų, apie erdvę, kurioje gyvena žmonės ir auga augalai, apie brandinančią vaisius žemę, o apie požemio karalystę jų, matyt, dar nebuvo susidarę.

Magija. Žemės ūkis buvo mokslas, tačiau jame, be pozityvių žinių apie dirvos paruošimą, sėją bei auginimą, derliaus nuėmimą ir jo laikymą, buvo mokoma, kaip priversti gerąsias gamtos jėgas tarnauti žmogui, kaip sutramdyti blogąsias, taip pat reikėjo paaiškinti, kodėl taip reikia elgtis. Į pagalbą atėjo pseudomokslas — magija su gausybe apeigų, kurių vienas kitas atgarsis pasiekė mus. Iš visų tautų etnografijos puikiai žinome, kokia reikšmė teikiama įvairių lauko darbų pradžiai — pirmajai vagai, pirmajam pėdai ir kt. Mintį, kad šie papročiai turėjo siekti akmens amžių, kelia nepaprastai skirtingi žemės dirbimo įrankiai, ypač kapliai. Į muziejų rinkinius kaip atskiri radiniai yra patekę dažniausiai labai gražiai gludinti apvaliniai, gyvatgalviai (pav. 109) ir kai kurie kiti puikaus darbo kapliai. O tyrinčiuose paminkluose jie daugiausia labai prasti — kiek aptašyti lauko akmenys nebent pagludintais ašmenimis. Tačiau, pvz., Nidoje šalia daugybės menkai apdirbtų kaplių rastos ir kelios nuolaužos gerai gludintų gyvatgalvių bei apvalinių. Darbo žymės ašmenyse rodo, kad ir jais vis dėlto buvo purenama žemė. Be abejo, tai ne kasdieniniai darbo įrankiai, o apeiginiai. Galbūt pirmajai vagai ir kitiems apeiginiams tikslams, kapo ar aukos duobei kasti vartoti ir kiti gražiai gludinti kapliai? Tokią mintį kelia, pvz., vidurinio neolito Kretuono 1B gyvenvietės kapų teritorijoje rastas gražiai gludintas apdaužytas ašmenimis kaplys su skylė kotui (pav. 83: 3).

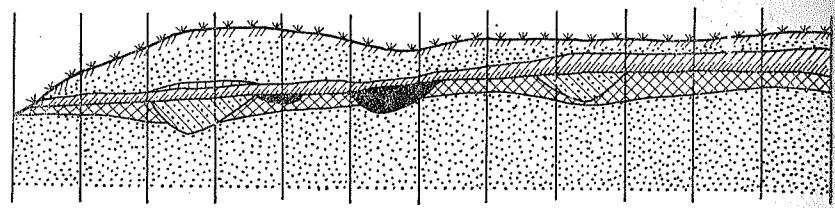
Nebuvo užmiršta ir senoji medžioklės magija. Tai matyti iš žvėrių dantų amuletų, kuriems teikiama tokia reikšmė, kad jie buvo svarbūs net žynį palydint į aną pasaulį (67). Žuceve rasti prakalti žvėrių pėdų kauliukai (216, pav. IV: 7) rodo, jog ir toliau tomis pačiomis priemonėmis stengtasi sulaukyti medžioklės laimikį.

Alkai. Kiekvieno kulto pagrindinė apeiga yra auka. Galima būtų manyti, kad vėlyvojo neolito kultui būdingos deginamosios aukos. Tai rodo keletas neabejotinų alkviečių bei aukoms naudotų gyvenviečių židinių. Aukų židiniu reiktų laikyti, pvz., vieną Nidos gyvenvietės židinį. Jis atokiau nuo pastatų, aplink nebuvo kultūrinio sluoksnio, pats židinytis iš kitų skyrėsi gyliu — 60 cm. Tuo tarpu buitinių židinių suodžių sluoksneliai buvo 5—10 cm storio, nes namų židiniai būdavo išvalomi, išlyginami ir

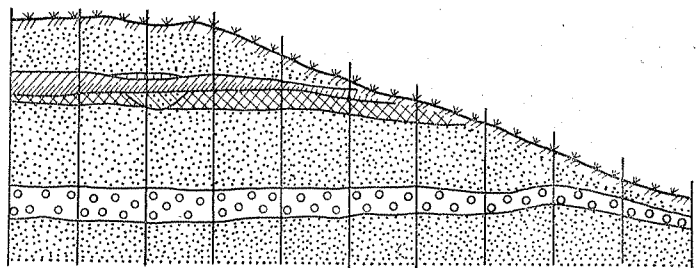
149 pav. Klangių alkvietės planas ir didžiųjų duobių pjūviai: 1 — alkduobės, 2 — pilkas smėlis su suodžiais, 3 — tamsiai pilkas smėlis, 4 — juosvas smėlis, 5 — baltas smėlis, 6 — anglėta žemė

vėl iš naujo kuriami, dažnai šiek tiek pastūmus į šoną. O šis židinytis kūrėntas labai daug kartų ir vis toje pačioje vietoje. Jame matyti daugybė sluoksnelių su smulkiais sudėgusiais kauliukais ir sutrupintomis puodų šukelėmis, smėlio tarp sluoksneliais. Be to, židinytis labai taisyklingos formos, panašus į kvadratą, 100 cm skersmens. Didžiulis alko židinytis buvo ir Duonkalnio gyvenvietėje (67).

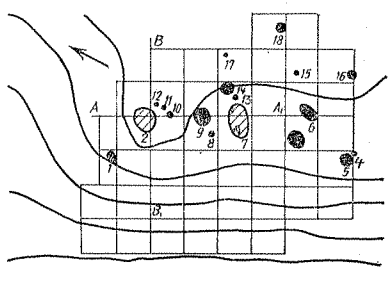
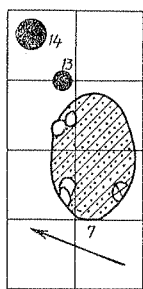

A-A,

0 0,5 1m

B-B,

0 0,5 1m

150 pav. Paštuvos alkviētės planas, padidintas didžiosios duobės-kapo planas ir pjūviai: 1 — velėna, 2 — smėlis, 3 — priemolis, 4 — juosvas smėlis — žalvario amžiaus kultūrinis sluoksnis, 5 — pilkas sluoksnis — II m. e. tūkstantmečio pradžios, 6 — rusvas ortzandas — mezolito kultūrinis sluoksnis, 7 — gargždas, 8 — židiniai, 9 — tamsiai pilkas smėlis, 10 — akmenys, 11 — kaukolės dalis

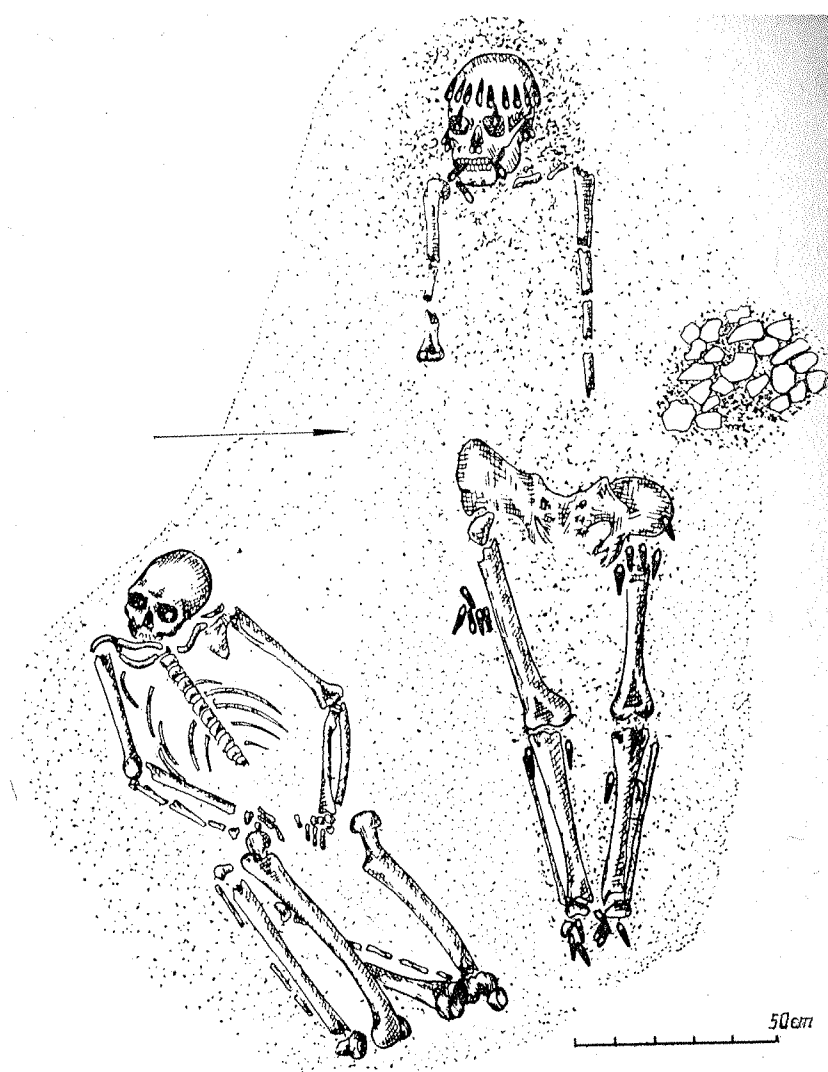
Dviejose vietose — Klangiuose ir Paštuvoje — aptikta ryškesnių alkviėčių. Klangiuose, Nemuno slėnyje esančios smėlio lomos ištirtame plote atkastos 2 didelės aukų duobės ir 9 židinių (pav. 149). Didžiosios taisyklingai apskritos iš viršaus ir beveik statmenomis sienelėmis. Viena 240 cm skersmens ir 105 cm gylio; joje buvo matyti įvairių atspalvių sluoksnių, angliukų ruoželių, pilkšvo smėlio intarpų. Tamsiausias duobės dugnas. Apie 40 cm nuo šios duobės į vakarus buvo 180 cm skersmens ir 80 cm gylio antra, taip pat su daugeliu sluoksnių, pilna tamsiai pilkos

žemės, kurioje daug anglėtų iki 20 cm storio intarpų. Abiejose duobėse rasta ruoželiais puoštos ir virvelinės keramikos, šiek tiek titnagėlių, nemaža visai sudegusių gyvulių kauliukų, iš kurių pavyko išskirti tik ožkos ar avies dydžio gyvulio mažą nugaros slankstelio nuoskalą. Perdegusio akmens trupiniai duobėse rodė, kad ugnis toje pačioje vietoje kūrėta ilgą laiką, tačiau iš smėlio intarpų matyti, jog ji buvo ir gesinama. Į pietryčius nuo šių duobių buvo plokščių nuo 30 iki 120 cm skersmens ir nuo 20 iki 60 cm gylio židinių grupelė. Daugumoje jų, be suodžių, nieko nerasta. Tik viename buvo 2 didžiuliai plokšti akmenys, kitame — nemaža titnagų ir keramikos, o dar viename — siaura titnago skeltelė. Židiniai, matyt, buvo kūrėti ilgai, angliukų dažniausiai neišmanoma išskirti — tėra juoda suodina žemė. Ištyrus likusius angliukus, paaiškėjo, kad kurui naudota pušies mediena. Tai būvę stori medžiai, bet greičiausiai griaumedžiai ar pasausėliai, nes be sākų lizdų. Anglyse nepastebėta didesnių pakitimų nei peraugimų, tad, matyt, degėsiai nebuvo judinami, maišomi, o užpylus smėliu, kuriama vėl iš naujo.

Antra daug kuo panaši alkviētė aptikta Paštuvoje. Datuojamų radinių nebūta, tačiau laikotarpį aiškiai rodo stratigrafija: alkviētė įsiterpusi tarp mezolito ir vėlyvojo žalvario amžiaus kultūrinių sluoksnių. Ji taip pat žemai, ant I viršsalpinės Nemuno terasos. Kultūrinio sluoksnio nebuvo (pav. 150). Židiniai išsidėstę eilute. Skyrėsi 180 cm ilgio ir 120 cm pločio ovali kapo (?) duobė Nr. 7. Abiejuose jos galuose viename šone gulėjo po 2 didelius akmenis, kitame — žmogaus viršugalvio dalis su aprupėjusiu kaklo slanksteliu. Į duobę primesta angliukų, tačiau joje pačioje ugnis nekūrėta. Ir duobėje Nr. 2 angliukai taip pat tik įmesti. Kituose židiniuose ugnis buvo palaikoma ilgiau, nes prie angliukų buvo prikibusio apsilydžiusio smėlio, perdegusių akmenukų. Šie židiniai 45—120 cm skersmens ir 25—65 cm gylio. Šalia jų buvo ir stulpaviėčių. Tad, atrodo, galėjęs būti ir koks lengvas pastatėlis.

Latvijos šio laikotarpio Kreičių kapinyne (433, p. 10) rasta alkduobių, kuriose, be anglių, buvo kalcinuotų kauliukų, gyvulių kaulų nuolaužų, žuvų ašakų ir kt. Manoma, kad jose buvo aukojama laidojant.

Apie kapus duomenų maža, nes žmonės dažniausiai būdavo laidojami gyvenvietėse ar šalia jų atskirai po vieną, retai po kelis toje pačioje vietoje, negiliai žemėje, tad išlikę prastai. Iš Kuršių nerijos žinomi bent 6 vėlyvojo neolito kapai ir dar kelių pėdsakai. Dviejų kapų liekanų rasta į pietus nuo Meškos galvos — 2-oje gyvenvietėje; taip pat 2 kapai buvo ir 6-oje gyvenvietėje (35, p. 42), vienas — 1-oje (37, p. 238). Į šiaurę nuo Juodkrantės esančioje 1-oje gyvenvietėje irgi aptikti blogai išlikę suriesti žmogaus griaučiai (34, p. 250). Mirusieji guldyti ir ant dešiniojo, ir ant kairiojo šono. Įkapės labai menkos: viename kape prie galvos padėtas apdaužytas kirvelis su skylė kotui, šalia kito

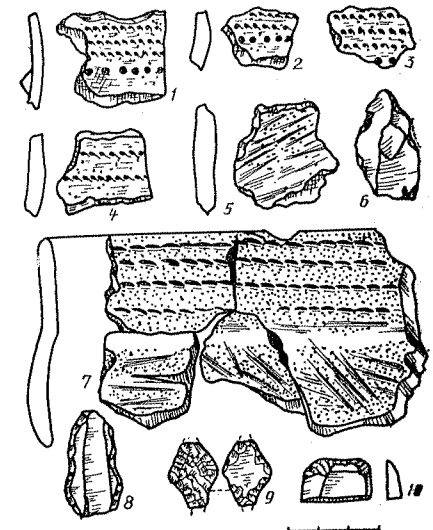
151 pav. Duonkalnio žynio kapas ir jo detalė (1982 m.)

mirusiojo rastas didelis įteriamasis kirvis ir mažas apdaužytas kirvelis su skylė kotui. Kitų įkapės dar menkesnės. Jau Kaliningrado srities Kuršių nerijos dalyje aptikti dar 2 kapai — prie Pilkopio (Morskojės) ir Rasytės (Rybačio) su suriestais mirusiais (387, p. 168). Prie antrojo buvo kaulinis smeigtukas, titnaginis peilis, apdaužytas kirvelis, gintarinės grandies pusė, apskrita akmeninė plokštelė ir suakmenėjęs koralas; gal kai kas patekę ir iš gyvenvietės.

Šio laikotarpio kapų aptikta ir vidurio Žemaitijoje, tačiau iki pastarojo meto jie vis pasitaikydavo atsitiktinai, tad nieko tikra nebuvo galima pasakyti apie laidoseną. Grinkiškyje, Radviliškio raj., ir Kurmaičiuose, Kretingos raj. (LAB, p. 81), šalia griaučių rasta laivinių kovos kirvių, o Šakynoje,

152 pav. Plinkaigalio neolitinis kapas Nr. 241 (1980 m.)

153 pav. Veršvų kapas Nr. 22 (1938 m.) ir gyvenvietės radiniai

kaip jau minėta,— molinis dubenėlis (pav. 106). Tačiau įdomiausi kapai paskutiniu metu tyrinėti Duonkalnyje — buvusioje Biržulio ežero saloje, vėliau virtusioje pusiasaliu (67). Ovalioje salos viršūnėje rasta titnagėlių bei virvelinių šukelių, išryškėjo netaisyklinės rudos dėmės su ochros priemaišomis grauže. Po jomis matyti įkastos smailios stulpavietės. Greičiausiai tai kažkokių pastatų liekanos. Šalimais buvo kapai (67), iš kurių išsiskyrė dvigubas — greičiausiai žynio. Vyras gulėjo ištiestas, o jo kojūgalyje — pariestomis kojomis moteris be įkapių. Visa duobė pribarstyta tamsiai raudonos ochros (pav. 151). Šalia kairiosios vyro rankos buvo apėiginis židinytis — akmenų krūvelė, apipilta ochra. Vyro galva papuošta briedžio dantų vėrinėliu, nustumusiu ant viršugalvio. Ant akių padėta po pragrežtą šerno dantį, po briedžio dantį ikišta į nosies šnerves, po 2 dantis — į ausis. Ant lūpų padėti taip pat pragrežti 2 dantys, vienas buvęs sukastas, kitu paremtas smakras. Žemiau kelių parišta po mažą dantų vėrinėlį, prie kojų gulėjo pavienių dantų eilutė. Panašiai laidodavo ankstyvesnio laikotarpio žynius (šamanus), pvz., Onegos ežero Elnių salos kapinyne (476, pav. 27, 76). Be minėto žynio kapo, buvo ir daugiau kapų ar jų pėdsakų. Dažniausiai iš jų belikusios pailgos rudos ochros dėmės su sutrūnijusių žmonių kauliukų pėdsakais. Vienoje duobėje buvo gerai išsilaikę jaunos (apie 20 m.) mergaitės griaučiai, keliose vietose apiberti ochra. Mirusioji paguldyta aukštiekninka, be įkapių. Iš duobių siaurumo bei keturkampės formos sprendžiama, kad ir kiti šių apylinkių mirusieji laidoti ištiesti. Iš viso Duonkalnyje aptikti 14 žmonių griaučiai.

Panašūs kapai turėjo būti ir kitoje Janapolės apylinkės, Telšių raj., neolito gyvenvietėje — Širmės kalno 1-oje. Joje aiškiai matyti pailgos keturkampės duobės su ochros pėdsakais, nois griaučiai jau visai sunykę.

Iš senosios literatūros kapas su ištiestu mirusiuoju žinomas Lankupiuose, Šilutės raj., ir datuojamas pagal įkape — laivinį kovos kirvį (38, p. 325, 326). Šitokia laidosena, be abejo, paveldėta iš vietinės Narvos kultūros gyventojų, juoba kad Žemaitijos aukštumų gyvenviečių kultūroje daug ankstesnio Narvos kultūros palikimo. Suriestų ir ištiestų griaučių randama ir į šiaurę nuo Lietuvos, kur vėlyvajame neolite susiliejusios abi šios kultūros.

Po vieną kitą vėlyvojo neolito kapą pasitaikė ir vėlesniuose (geležies amžiaus) kapinynuose, matyt, buvusių neolito gyvenviečių vietose. Jie skyrėsi suriestais griaučiais, o kartais — ir įkapeimis. 1981 m. Plinkaigalio, Kėdainių raj., V—VII a. kapinyne (200) atkasti 2 akmens amžiaus kapai (Nr. 241 ir 242). Griaučiai taip smarkiai suriesti, kad keliai siekė juosmenį, viena ranka padėta po galva, kita sulenkta (pav. 152). Mirusioji (apie 30—40 m.) gulėjo ant dešiniojo šono, galva į šiaurės rytus, kita (20—25 m.) — ant kairiojo šono, galva į pietvakarius. Aplink abėjus griaučius buvo daug degėsių ir pelenų, be to, pirmasis kapas

bent iš dviejų šonų aiškiai apdėtas lentomis — išlikusios kelių centimetrų pločio juodos juostelės. Pirmajame įkapių nebuvo, antroje netoli galvos padėtos 2 titnago skeltelės, o prie kelio — titnaginis peilis. Šie radiniai verčia manyti, kad ir Veršvų kapinyne, Kauno m., 1938 m. rastas kapas (Nr. 22), kuriame mirusysis buvo miego padėtyje (pav. 153), be įkapių, paguldytas ant dešiniojo šono, taip pat priklausė suardytai vėlyvojo neolito gyvenvietei, nes kapinyne aptikta virvelinės keramikos ir titnago dirbinių.

Vėlyvajam neolitui skirtinas ir bent vienas iš Turlojiškės durpyne 1947 m. rastų 3 kapų. Greičiausiai jis buvęs arčiau durpyno pakraščio, apie 150 cm gylyje, ant smėlio sluoksnio. Prie griaučių gulėjo siauras akmeninis kirvukas keturkampe kiek smailėjančia pentimi. Radėjų teigimu, buvusi dar lyg juosta, kuri, gavusi oro, subyrėjo, ir plaukų.

Laidoti gyvenvietėse įprasta visiems šio laikotarpio paminklams, todėl beveik visur — Šarnelėje, Daktariškėje ir kt., taip pat ir Latvijos bei Estijos paminkluose — randama bent pavienių žmonių kaulų (179). Pamarių kultūros marių pakrančių gyvenvietėse į pietus nuo Lietuvos irgi visur aptikta kapų ar bent pavienių kaulų (iš suardytų kapų?). Žuceve buvo ištirti 7 kapai, iš kurių 5 sudarė lyg mažą kapinynėlį. Dviejuose išlikusios tik kaukolės (gal palaidotos tik galvos?). Kiti mirusieji gulėjo miego padėtyje — suriesti, be jokių įkapių (440, p. 25, 26). Suchačiuje prie 4 pastatų kontūrų duobutėse aptikta žmonių kaukolių liekanų. Prie vieno žandikaulio (suardytame kape) buvo dailaus darbo gludintas kaltelis ir gintarinių karolių bei sagučių apvara (90, p. 53, 54). Tolkmicke netoli vieni kitų rasti treji griaučiai, tačiau smulkiau apie juos nežinoma.

Kadangi gyvenvietėse dažnai aptinkama pavienių žmonių kaulų, tai archeologinėje literatūroje ne kartą buvo keliamas kani-balizmo klausimas (51, p. 390; 280, p. 72), tačiau jo nepavyksta aiškiai įrodyti. Gal tie kaulai sietini su labai paplitusia daline laidosena ar irgi plačiai žinomais antrinės laidosenos (kai po tam tikro laiko, sunykus audiniams, perlaidojama dalis kaulų) ar kokiais kitais jau užmirštais papročiais.

Vėlyvajam neolitui dar būdingi kapai gyvenvietėse: mirusieji laidoti ištiesti arba suriesti, labai retai dedama įkapių. Turėjo būti ir kapų, ar net kapinyių už gyvenviečių ribų. Kadangi tokioje didžiulėje Nidos gyvenvietėje neaptikta kapų pėdsakų, tai irgi reiktų manyti kapinyną būvus atskirai.

Kapai gyvenvietėse daug pasako apie pomirtinio gyvenimo įsivaizdavimą. Kaip ir ankstyvaisiais laikotarpiais, miręs žmogus ir toliau laikomas šeimos nariu. Tai įprasta įvairioms Vidurio ir Šiaurės Europos gentims (481, p. 167). Labai senas paprotys ir dalinė laidosena, t. y. galvos laidojimas. Be minėtųjų Žucevo ir Suchačiaus kapų, galvų kapų rasta Danijos, Norvegijos bei Švedijos

jos paminkluose (95, p. 52). Tai rodo, kad žmogaus galva buvo laikoma svarbiausia kūno dalimi, t. y. dvasios buveine. Specialios mirusiųjų požemio karalystės, matyt, dar neturėta. Šitai kaip ir patvirtintų bandymai interpretuoti mūsų keramikos ornamentiką: žemiau žmogaus gyvenamosios erdvės nieko nėra.

Taigi, rekonstravę vėlyvojo neolito žmonių pasaulio sampratą bei jų tikėjimus, galime susidaryti jau ne visai blankų to meto vaizdą.

SANTYKIAI SU KAIMYNAIS

Su pietų kaimynais santykius palaikė daugiausia pajūrio srities, šiek tiek — ir pietų Lietuvos gyventojai. Tai liudija iš įvežtinės medžiagos pagaminti titnago ir išvežti gintaro dirbiniai. Galime numanyti, kad mainai turėjo būti daug įvairesni, nors tuo tarpu įrodyti beveik neįmanoma.

Geru titnagu ypač domėjosi šiaurės vakarų Lietuvos gyventojai, nes ten jo nėra. Pvz., vėlyvoje Šventosios gyvenvietėse titnago dirbinių daug, ir jie beveik visi iš įvežtinės medžiagos. Būtingės 1-oje rasta net didelių įvežtinių skaldytinių. Nemaža titnago dirbinių ir Nidos gyvenvietėje. Ten jis buvo labai branginamas, menkiausios nuoskalėlės vartotos bent kaltelių ašmenėliams. Šiaurės vakarų Lietuvos gyventojai titnagą gaudavo greičiausiai iš Panemunių, vidurio ir net pietų Lietuvos, nes kartu pateko nemaža ir vėlyvajai Nemuno kultūrai būdingų dirbinių tipų — lancetinių, skersinių, lapelinių strėlių antgalių, ovalinių kirvelių ir kt., — kurių pamariuose ankstyvajame nei viduriniame neolite nebuvo.

Pamarių kultūros srityje bei pietų Lietuvoje pasitaikė ir iš piltuvėlinės keramikos (vadinamosios nordiškosios) kultūrinės srities įvežtų dirbinių. Pvz., Stokholmo valst. istorijos muziejuje saugomas nordiškas durklas ir kito rankena visu retuotu paviršiumi (115, pav. 254), retuotuotą kvarcito antgaliu su plačia įtvara, rasti Druskininkų apylinkėse. Keletas šio tipo durklų žinoma iš buv. Rytprūsių (207, p. 46, pav. 265—268). Greičiausiai jie irgi įvežti arba bent pagaminti pagal tuos pavyzdžius. Aiškiai įvežtinio durklo rankena aptikta Semboje. Iš nordiškosios srities turėjo būti atgabentas ir netoli Jiezno, Prienų raj., rastas kirvis, nuo vietinių besiskiriantis ir titnagu, ir forma. Šio tipo kirviai pateko, be abejo, per Kaliningrado sritį, kur jų pasitaikė daugiau (107, pav. 20d). Prie įvežtinių priklauso ir facetuoti. Lietuvoje žinomi tik keli, ir tie pagaminti iš juodo aiškiai nevietinio akmens. Nedaug jų ir Kaliningrado srities paminkluose (207, pav. 221—224).

Ką davė mainais mūsiškiai — aiškiai pasakyti negalime. Tradiciškai manoma, jog gintarą. Tačiau šio laikotarpio jo dirbinių kaip tik nerandame ten, iš kur kilę į mūsų kraštą atvežti akmens dirbiniai. Pamarių kultūros gintaro dirbinių aptinkama kitur — piet-

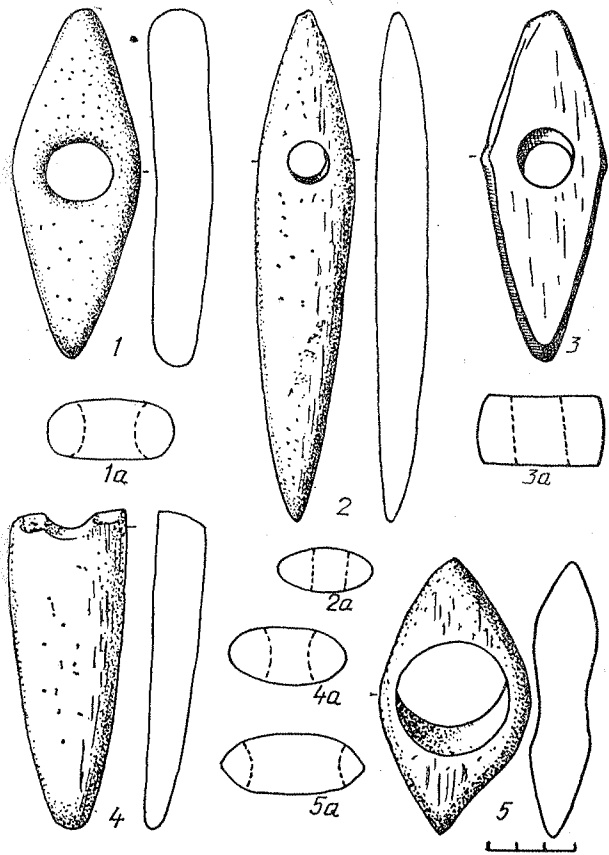
ryčių Lenkijoje, Zlotos kultūros kapinyuose (255, p. 389, pav. 238 : 8, 12—14, 17—25), o akmeninius išvežtinius reikėtų kildinti iš dabartinės Vokietijos piltuvėlinės ir virvelinės keramikos kultūros srities. Zlotos kultūros kapuose rasta gintarinių kvadratinių, rečiau apskritų ar ovalių sagučių, trapecinių ar trikampių kabučių, keturkampių apvarų skirstiklių, vamzdelinių karolių, grandelių, skridinių su taškučių kryžma ir kt. Tad jei ir buvo mainomi titnago dirbiniai į gintarinius, tai, reikėtų manyti, ne tiesiogiai, o per tarpininkus, kurių negalime nustatyti. Vėlyvojo neolito Pamarių kultūros gyvenvietėse dažnai aptinkama neapdirbto gintaro lobiukų. Toks gana stambių gintarų lobis 1963 m. rastas apie 5 km į šiaurę nuo Pervalkos, Kuršių nerijoje, šalia puodų šukių, papuoštų virtute užpildytais trikampaiais. Greičiausiai gintaras buvo ypač vertinamas kaip žaliava ir iš pajūrio išgabenamas daugiausia neapdirbtas.

Ryšius su pietryčių sritimis greičiausiai per tarpininkus rodo Lietuvoje auginti javai — soros ir kanapės, kurių Vakarų nei Vidurio Europoje tada nebuvo. Pynimas ruoželiu (pav. 140) taip pat atėjęs iš Pietryčių Europos ar net Vakarų Azijos. Visa tai gana miglotai nušviečia ryšius su pietų kaimynais. Tačiau turime vieną ir aiškų įrodymą, kad pietinių genčių žmonės sugebėdavo iš už šimtų kilometrų atkelti į mūsų kraštą. Tai Kretuono 1-os gyvenvietės viršutiniame (A) sluoksnyje rastas degintinis kapas. Žmogus palaidotas sudegintas, urnoje, panašioje į vazą įgaubtu dugneliu (135, pav. 8). Kauliukai sumaišyti su angliukais. Urna iš visų pusių apstatyta akmenimis, viršus irgi uždengtas plokščiu akmeniu. Šalia jos gulėjo tam pačiam kapui priklausanti mažo įteriamojo keturkampio pjūvio kirvelio pentis. Vėlyvajame neolite degintinių kapų žinoma tik iš Kijevo ir Žitomiro sričių (574, p. 36, 37). O panašių vazos formos puodų randama vidurio Lenkijos Bžeskujavijos (grupa brzeskujawska) kultūrinėje grupėje (237, pav. 44 : 13). Iš ten, matyt, ir buvo atklydusi kokia šeimyna.

Su šiaurės rytų kaimynais ryšius palaikė daugiausia rytų Lietuvos gyventojai. Rytų Lietuvoje įtakos zona tuo tarpu aiškiai pasikeitė. Visai sumenko tokie gyvi viduriniame neolite buvę titnago mainai su pietų Lietuvos gyventojais. Sumažėjo dirbinių gyvenvietėse, vėl tenkinamasi prasta vietine žaliava, o buitiniams reikalams daugiausia vartojami kaulai bei ragai. Gražesni, įdomesni titnaginiai ginklai ėmė plaukti iš Rytų, nes tuo metu Valdajaus ir Volgos aukštupio srityse taip pat ėmė veikti titnago kasyklos ir ruošinių dirbtuvės (507, p. 55—69). Daugiausia šio titnago teko rytų Latvijos gyventojams. Pvz., Abuoros 1-oje gyvenvietėje rasta įvairiausių titnago rūšių dirbinių: juodasis bei geltonasis titnagas įprastas Valdajui, pilkai dėmėtas — Baltarusijai ir Lietuvai (515, p. 127, 128). Ir vidurio Lietuvoje, pvz., Velžio apylinkėje, Panevėžio raj., aptiktas stambus Valdajaus tipo durklo

antgalis ar ietigalis ir kai kurių kitokių ietigalių. Vėlyvajam neolitui būdingos ir įvežtinės akmeninės rombinės buožės (pav. 154), kai kurie vėlyvojo tipo skalūno skobtai. Galima net pasekti šių dirbinių kelią,ėjusį nuo Dauguvos rytine Šventosios upe, toliau Jiesia bei Šešupe į vakarus — į Kaliningrado sritį, o į rytus atsišakojusį Merkiu (pav. 155).

Net gintaro papuošalus rytų Lietuvos gyventojai mainydavosi ne su mūsų pajūrio gyventojais, o gaudavo iš Lubanos ežero pakrančių dirbtuvių, suklestėjusių kaip tik vėlyvajame neolite (511, p. 129). Jos aprūpino papuošalais ir Padneprės (442, p. 53—56), ir Novgorodo bei Kalinino srities (493, p. 155, 156, pav. 14:1), ir Volgos vidurupio Fatjanovo kultūros gyventojus (505, pav. 72). Būdingiausi dirbiniai visai skiriasi nuo mūsų pajūryje gaminaujų — tai gaubtos grandelės, ilgo lašo, danties, kabliuko, rakto

154 pav. Įvežtinės suomiško tipo buožės: 1 — Jurgežeriai, 2 — Liškiava, 3 — Leonpolis, 4 — Varėna, 5 — Dovainiai

pavidalo kabučiai. Tik Juodkrantės lobyje pasitai-kė grandelių (pav. 144: :13—16), kurias irgi reikė-tų laikyti įvežtinėmis iš Šiaurės rytų.

Kitu požiūriu kultūrinius ryšius atspindi keramika, nes jos dirbiniai įvežami labai retai. Ją atsineša pastovesni ar ne tokie pastovūs gyventojai arba mėgdžioja netoliese gyvenančių kaimynų. Tokio sekimo, kaip jau kalbėjome, pavyzdį randame vėlyviausiuose Šventosios paminkluose —

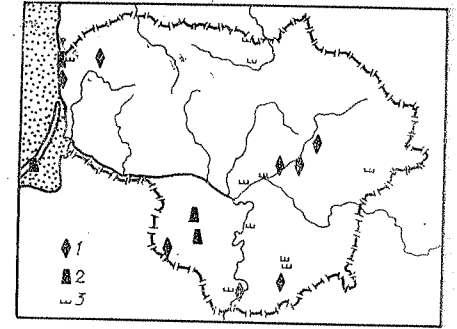
26-oje bei 28-oje gyvenvietėse. Puodo forma, molio masė ir visas palydimasis inventorių išlieka vietinis, mėgdžiojami vien ornamentų motyvai, bet jie įraižomi tik ant kaklelio kaip ir vietinėje Narvos kultūros keramikoje. Ne taip toli buvo vakarų Latvijos finougriškos šukinės keramikos kultūros gyvenvietės.

Tačiau tikros šukinės duobelinės keramikos pavyzdžių turime tik iš šiaurės rytų Lietuvos paminklų. Pvz., Kretuono 1A gyvenvietėje jos rasta to paties laikotarpio sluoksnyje kaip ir virvelinės keramikos. Molio masėje yra grūsto granito priemaišų, puodai smailėjančiu, tačiau plonu tuščiaviduriu dugniuku, sienelės į viršų truputį plėtėjančios. Jų briaunos į vidų nusklembtos, puoštos dvi-dančiu šukiniu įspaudu bei giliomis duobutėmis. Puodo paviršiuje ornamentikos motyvai išdėstyti zonomis, kurias skiria duobučių eilutės (468, p. 14).

Pabaltijo šukinė duobelinė keramika savita, nors galima įžiūrėti ryšių su Ljalovo bei Riazanės kultūromis, vėliausiam etape — galbūt ir su Valdajaus. Į Pabaltijį ji plito greičiausiai nuo Ladogos ežero ir į jį įtekančių upių. Šios kultūros sluoksniai ten slūgso gana giliai po ežero nuosėdomis, tad manoma, jog gyventojus trauktis į pietus privertusi didelė ežero transgresija (478, p. 330 ir kt.). Ankstyviausios Pabaltijo šukinės keramikos kultūros gyvenvietės prie Ladogos priklauso laikotarpiui apie 4000 m. pr. m. erą*. Šiaurės Latvijoje ankstyviausia yra Sulkos gyvenvietė, datuota III tūkstantmečio pr. m. e. viduriu**. Kaip kal-

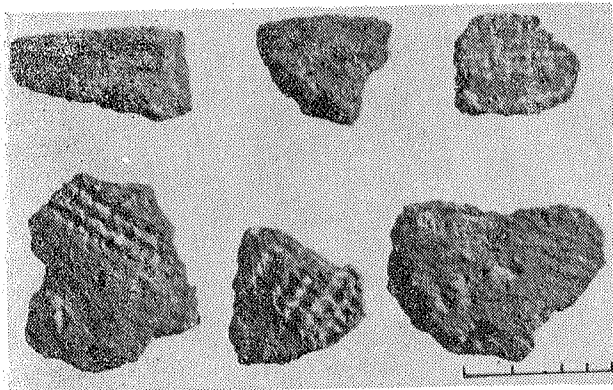
* Gyvenvietė RIBEŽNOS upės žiotyse (Ust RIBEŽNA) datuota LE—405 6380±240 m. nuo dabarties (4430 m. pr. m. e.).

** Tiesioginės sluoksnio datos nėra, nes visi pavyzdžiai žemiau kultūrinio sluoksnio. Datos nevienodos — siekia beveik IV tūkstantmetį pr. m. e. iki III tūkstantmečio pr. m. e. pabaigos. Po kultūrinio sluoksnio vienoje vietoje slūgsojo molio sluoksnelis, susidaręs per transgresiją pirmojoje subborealo pusėje (516, p. 41).

155 pav. Įvežtinių finougriškų dirbinių ir šukinių ornamentų paplitimas Lietuvoje: 1 — rombinės buožės, 2 — skalūno skobteliai, 3 — šukiniai ornamentai

bėta, jau viduriniame neolite Latvijoje šie ateiviai labai veikė vietinius gyventojus, todėl susikūrė hibridiniai vietinės kultūros variantai (Piestinės tipo). Baltarusijos šiaurėje pagal radiokarbo-
nines datas šukinė duobelinė keramika pasirodė III tūkstantmečio pr. m. e. pabaigoje*. Lietuvoje panašus pavyzdys yra Saleninkų 3-os gyvenvietės (pav. 156) arba Šventosios 26-os (pav. 126: 16—19) keramika.

156 pav. Šukinei artima Saleninkų 3-os gyv. keramika

Reikia paminėti dar vieną kalbamuojų metu rytiniuose rajonuose plintantį keramikos tipą — tekstilinę**. Ji atėjo tuo pačiu keliu kaip ir šukinė duobelinė. Tačiau tekstilinės keramikos dažniausiai turime tik nedidelių šukelių, tad labai sunku atkurti visą puodo formą. Šiek tiek jos rasta vėlyvojo neolito Jaros 1-os ir 2-os, Dubičių 2-os, Pauosupės 3-os, kai kurių Kuršių nerijos ir kt. gyvenviečių sluoksniuose. Tuo tarpu turime tik vieną — Eigulių 1d viršutinio kultūrinio sluoksnio (A) — gyvenvietę, kurioje pagrindinė keramika yra tekstilinė. Išlikusi nedidelė gyvenvietės dalis, bet vis dėlto buvo ir židinėlis, ir duobutė. Titnago dirbinių maža, ir tie vietinio pobūdžio: lancetinis, trumpinis ir lapelinis strėlių antgaliai, mikrorėžtukas, gremžtukas-grandukas. Gana daug rasta smulkių keramikos šukelių. Iš dugnelių fragmentų atrodo, kad būta nedidelių, apie 15 cm skersmens, puodų stačiomis sienelėmis. Šiek tiek yra brūkšniuotų ir lygiu paviršiumi šukelių, o vienas mažas puodelis puoštas lazdučių išpaudėliais.

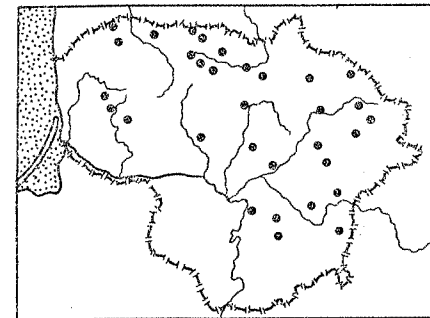
Iš kur galėjo būti atėjusi tekstilinė keramika, sprendžiame iš paplitimo (182, pav. 2). Neolite jos randama pietiniame Suomijos

* Krivinos 1-oje gyvenvietėje datuota Gr—5125 2320±40 m. pr. m. e. (585, p. 45).

** Tačiau virvelinės keramikos kultūra negali būti tapatinama su virveliniu ornamentu, kaip ir tekstiliniai atspaudai — su tekstilinės keramikos kultūra, net su tekstiline keramika, nes, pvz., tekstilinių, kaip ir virvelinių, atspaudų pasitaikė Šventosios 1B ir 2B gyvenviečių Narvos kultūros keramikoje.

pakraštyje, prie Ladogos bei Onegos ežerų, rytinėje Estijos bei Latvijos dalyje, daugiausia — Volgos aukštupyje iki pat Dauguvos aukštupio. Vėliau Rytuose ji peraugo į ankstyvojo geležies amžiaus tekstilinės keramikos kultūrą. Neolite ją galime suprasti tik kaip Rytų įtaką, todėl šios keramikos daugiau Latvijos paminkluose (515, p. 119, 120).

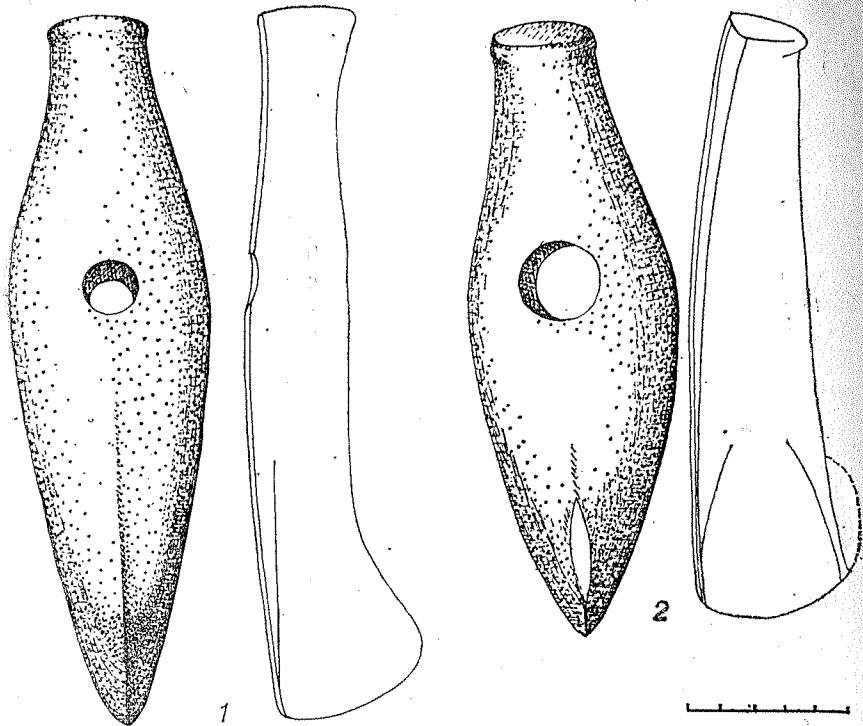
Finougrų klausimas gali būti keliamas kaip tik remiantis čia minėtais radiniais, kuriuos papildė lingvistiniai duomenys. Finougrų upėvardžių bei vietovardžių yra visoje Latvijoje, o Lietuvoje daugiausia jų šiauriniame pakraštyje, tik pavienių yra nuklydusių į pietus. Respublikoje minima apie 30 (455, p. 119—123; 412, p. 143—146) (pav. 157). Tai vis mažųjų upelių bei ežerėlių vardai, pvz., Ilmėdas, Kidė, Korbė, Kūra, Lambis, Luodis, Nevelis, Pernava, Ruja, Suoja ir kt. Matyt, prie jų vėlyvajame neolite buvo išikūrusios mažos finougrų bendruomenės, kurios niekur neišsikėlė, bet ilgainiui išnyko tarp vietinių baltų. Tačiau tai, kad išliko jų vietovardžiai, rodo, jog jos turėjo būti gana izoliuotos nuo vietinių gyventojų. Lietuvių kalbai Pabaltijo finai beveik nedarė įtakos (320, p. 109—135), tačiau latgalių bei sėlių tarmes yra labai paveikę.

157 pav. Finougrų vietovardžių paplitimas Lietuvoje (A. Vanagas)

Finougrų kalboje yra nemaža baltų kalbų skolinių (398): žodžių iš žemdirbystės, gyvulininkystės, bitininkystės, statybos ir įvairių įrankių, žmogaus kūno dalių, šeimos narių ir kt. pavadinimų; tarp baltiškų skolinių yra ir žodžių abstraktesnės sąvokoms reikšti. Jų rasta ne tik lyvių bei estų, bet ir suomių bei Volgos aukštupio finougrų kalbose. Ir šiose tolimosiose srityse žodžių formos ir prasmė rodo skolinių senumą. Naujaisiais tyrimais (553, p. 69 ir kt.) nustatyta, kad daug baltiškų skolinių Volgos finų tarmėse vakarų finams visai nepažįstama, taigi turėjo būti paskolinti iš senesnių rytuose buvusių, dabar išnykusių baltų.

Su kitais virvelininkais, kurių kultūros tuo pačiu metu buvo paplitusios ir į šiaurę, ir į rytus nuo Lietuvos, taip pat palaikyti prekybiniai ryšiai, bet, matyt, nereguliarūs ir per tarpininkus, nebent tik su Padnepre galėjo būti tiesioginiai. Šiaurėje buvo susidaręs savitas Estijos laivinių kirvių kultūros centras, kurį veikė Padneprės ir Fatjanovo kultūros. Iš jo į Lietuvą buvo įgabenta laivinių kirvelių su movele, vadinamųjų Karlovo tipo (181,

158 pav. Fatjanovo tipo laiviniai kirviai: 1 — Pikteikiai, 2 — Šunsakai

p. 46—76). Yra vienas taip pat estiško tipo smailiapentis kirvelis (iš nežinomos radimo vietos Lietuvoje).

Iš Fatjanovo kultūros srities greičiausiai per Latviją Dauguvos upe ir toliau žinomuoju Sventosios—Jiesios—Šešupės keliu išivežta ir Fatjanovo tipo labai dailių, didelių, su toli ant pilvelio užsirietusiais ašmenimis kirvių (pav. 158: 1, 2). O iš Padneprės kartkartėmis pasiekdavo ir kai kurios keramikos formos ar ornamentai, nors tų abiejų kultūrų riba visą laik išliko ryški. Beje, su Padneprės gentimis prekiaavo, matyt, daugiausia Latvijos gyventojai, lengvai susisiekdavę su jais Dauguvos ir Dnepro aukštupiais.

SOCIALINĖ ORGANIZACIJA

Įsigalėjusi nuomonė apie virvelinės keramikos kultūros gyventojų gyvenimo būdą skelbė, kad tai buvusios žemos kultūros, bet gerai organizuotos nomadų gentys, besiverčiančios medžiokle ir

karyba; jų raiteliai galėję pasiekti tolimas taikių žemdirbių sritis ir jas nusiaubti (197, p. 88). Daug kas iš šios prielaidos iki šiol nepaaiškinama, tačiau ji ne vienam sukliudė ieškoti kitų virvelinės keramikos kultūros plitimo kelių. Kartu atsirado įvairių teorijų apie šių genčių socialinę organizaciją, gentinę hierarchiją. Pagaliau ne visoms virvelinės keramikos kultūrų paplitimo sritims, matyt, tinka ta pati schema, tad pasitenkinsim, ką duoda šio meto tyrinėjimai.

Iš gyvenviečių ir jų pastatų dydžių matyti, kad Pamarių kultūrą palikę žmonės gyveno gimininėmis bendruomenėmis, kurios, palyginti su ankstyvesnėmis, dažnai būdavo didesnės. Nors židinių skaičius gyvenvietėje (pvz., Nidos — 75) nesako, ar visi jie vienu metu buvo kūrėti, vis dėlto bent jau pusė jų galėjo būti iškart naudota. Tad atrodytų, jog šioje daugiau kaip 5000 m² plotą užimančioje gyvenvietėje vienu metu gyveno kelios dešimtys šeimų. Keli židiniai vieno pastato atskirose patalpėlose bylotų buvus didžiąją šeimą, kai vedę vaikai kartu su tėvais turi bendrą ūkį. Tą patį turbūt rodo ir glaudžios pastatų grupelės, atsiskyrusios nuo kitų.

Giminėje, be abejo, laikytasi egzogaminių santykių, tačiau genties ribose, nes matyti gana aiškios kultūrinių sričių ribos ir labai retai nebent šiaurės rytų Lietuvoje svetimos kultūros (pvz., šukiretės duobelinės) elementų aptinkama kaip atsineštinių (kas kita yra gamdos sekimas). Net transgresijos meto vėlyvojo neolito gyvenvietės būna didelės, su daugeliu atskirų aikštelių: pvz., Radikių gyvenvietėje išsiskyrė 6 plotai, Viikijos — 9 ir kt.

Didžiosios šeimoms tarpusavio santykiai, matyt, buvo glaudūs. Mirusieji ir toliau tebelaidojami šalia namų. Nedideli kapynėliai, kuriuose, beje, pradėta laidoti ankstesniais laikais, rodo giminių sėslumą ir tai, kad tik pamažu pereita prie mirusiųjų atskyrimo nuo gyvųjų bendruomenės. Pasitelkę kaimyninių kraštų duomenis, iš laidosenos galime spręsti, kad šeimoje vyras ir žmona buvo lygūs — abu laidoti tokioje pat padėtyje, su įkapėmis, nė į vieno kapą nedėta darbo įrankių. Tai, aišku, atėję iš senesnių laikų. Tik vyrai dažniau guldomi ant dešiniojo šono, o moterys — ant kairiojo. Kai kurių archeologų spėjimu, tai vyriškojo — patriarchalinio — prado įsigalėjimo šeimoje ženklas (168, p. 101—119), nors yra likusių kitų senesnės laidosenos detalių: galvos kryptis į rytus arba šiaurės rytus, apibarstymas ochra, įkapėms dedami tik puošalai ir ginklai.

Vyriškojo prado įsigalėjimą, jo pabrėžimą rodo ir laivinių kovos kirvių paplitimas. Dailus kirvis, kuris buvo ginklas, o ne darbo įrankis, dedamas į vyro kapą paprastai prie galvos. Manoma, kad tai aukštesnės „klasės“ (plačiaja prasme) laidosena. Bet buvusi ir žemesnioji: jos nariai laidoti ne pagal šį ritualą. Vargu ar buvo ryškesnės ribos tarp jų. Galėtume tarti, kad virvelininkų ir menas „aristokratiškas“, nors pačios kirvių bei keramikos for-

mos gana ilgaamžės, konservatyvios, bet techniškai gaminiai labai gerai atlikti. Žmonėms rūpėjo taikomojo meno dirbinių grožis, o kad jis atėjo kartu su nauja religija ir nauja socialine organizacija, rodo, jog žmonės matę tarp jų ryšį (256, p. 815—817).

Laiviniai kovos kirviai tikrai buvo ginklai, o ne tik vyriškumo, garbės ženklai. Jie paprastai labai gerai gludinti, pagaminti iš kietų, tankios struktūros ir gražių juosvos ar žalsvos spalvos akmenų: amfibolo, uralitinio porfirito, kai kurių granito rūšių. Ašmenys aštrūs, darbo žymių juose nematyti*, tačiau gyvenvietėse randama nuskilusių kirvių ašmenų, perskilusių per skylę kotui kirvių ir nuo vieno smūgio apgadintų. Nuskilę ašmenys dažnai vėl būdavo gludinami, taisomi, ir net labai dailiai, nors dėl to kartais pakisdavo ir paties kirvio pavidalas (pav. 158 : 2). Tai rodytų, kad laiviniai kirviai iš tiesų buvo brangūs ginklai, o kartu ir vyro reprezentacija, galbūt net paveldimas didžiosios šeimos galvos ženklas.

Tekdavo kovoti. Šitai matyti iš atsirandančių įtvirtintų gyvenviečių, ir tai ne paprasta tvora aptvertų (pvz., ginti gyvuliams nuo vilkų), o aukštais pylimais ir giliais grioviais. Vidurio Europoje rasta net labai gerai įtvirtintų senųjų vietinių piltuvėlininkų gyvenviečių su dvigubomis tvoromis ir grioviais (288, p. 59; 362, p. 106). Manoma, kad ten jos buvo aptvertos gintis nuo svetimųjų — virvelininkų. Tačiau vien iš to negalima visų virvelininkų įsivaizduoti kaip užpuolėjų. Pvz., pietų Skandinavijoje galima net aiškiai įrodyti, jog žemdirbius virvelininkus puldinėdavo šiauriau gyvenę senieji vietiniai medžiotojai.

O Lietuvos abi įtvirtintos gyvenvietės yra skirtingų kultūrų, bet to paties laikotarpio. Šventosios 1A gyvenvietėje buvo apsitvėrę Pamarių kultūros gyventojai, tačiau neaišku, nuo ko: gal nuo vėlyvųjų finougrų šukinės duobelinės keramikos kultūros, gal nuo atskirųjų kapų ar rutulinių amforų kultūros gyventojų? O tokia didžiulė Nidos gyvenvietė, ištirta iki pat pakraščių ir specialiai jų ieškant, visai neįtvirtinta. Tuo metu Kuršių nerijoje nepasirodydavo svetimų genčių, kurioms tarp jūros ir marių taip pat buvo pavojinga; daugybėje vėlyvojo neolito gyvenviečių liekanų nebuvo jokių kitų, tik Pamarių kultūros radinių. Pamarių kultūros gyventojams yra tekę kariauti. Apie tai sprendžiama ir iš sudegusių pastatų pėdsakų Suchačiuje, nors tai dar menkas įrodymas. Manoma, kad karais galima būtų paaiškinti ir staigų kai kurių naujų kultūros reiškinių paplitimą, pvz., Pamarių kultūros vakarinėje dalyje vienu metu atsirado reliatyviai daug puodų, būdingų Vidurio Europos šiaurės atskirųjų kapų kultūrai (255, p. 377, 378). O rytų Lietuvos Žemaitiškės 2-oje gyvenvietėje, kur virvelininkai buvo tik atklydėliai ir finougrų gentys pasirodydavo

* Išimties atvejais, gal jau apgadinti, jie būdavo vartojami ir darbui, kaip Šventosios 1A gyvenvietės kirvis (pav. 139 : 1) aptvaro statybai.

gal ne visuomet prekybiniais tikslais, apsitvėrę vietiniai Narvos kultūros palikuonys.

Šitokiems įrenginiams statyti ir gintis nuo priešų turėjo būti gera organizacija ir didesnė bendruomenė, aišku, su savo hierarchija ir abejonės nekeliančia patriarchaline visuomenine santvarka. Tačiau giminę jungę ne tik visuomeninis ūkis ir gynyba, bet ir kulto organizacija. Kai kurie beatsirandančio mirusiųjų kulto pėdsakai (labai hipotetiškai) kalba tą patį, nes šio kulto neįmanoma suprasti be palyginti tvirtos socialinės organizacijos. Jį reikia skirti nuo rūpinimosi mirusiuoju kaip šeimos nariu (įkapių, maisto dėjimo), nes pradžioje buvo garbinami mirę tik išymūs asmenys, kuriems ir gyviems buvo reiškama pagarba dėl jų išskirtinės galios ir jėgos; tik daug vėliau tas kultas išplis visiems mirusiesiems (246, p. 125). Atspirties taškai, nors ir nelabai tvirti, galėtų būti kapai alkvietėse Duonkalnyje ar Paštuvoje.

Taigi nors iš kapų bei įkapių atrodo, kad šeimos nariai buvo lygūs, tačiau iš kitų radinių galima spręsti, jog vyravo patriarchalinė visuomeninė santvarka: vyrai, apsirūpinę dailiais ginklais, medžiojo, gynė nuo priešų ir, žinoma, vertėsi gyvulininkyste, o moterys atlikdavo daugybę sunkių ir šeimai reikalingų darbų, turbūt vertėsi ir kapline žemdirbyste. Tačiau tai nebuvo reprezentacinis darbas, nes kapliai labai prastos išvaizdos ir į kapus nededami. O gal dailiuosius, kuriuos yra pagrindo laikyti apeiginiais, irgi vartojo vyrai? Gal žyniai?

Kaip ir ankstesniais laikotarpiais, kai kuriuos socialinės organizacijos bruožus paaiškina ir titnago kasyba bei mainai. Vėlyvasis neolitas — tarsi titnago kasybos atgimimo laikotarpis. Tačiau, sugretinę kalbamojo meto ir paleolito kasyklas, pastebime didžiulį skirtumą, ir pirmiausia socialiniu požiūriu.

Pagausėjęs gyventojų, besiverčiančių žemės ūkiu, žemė imama laikyti bendruomenės nuosavybe. Todėl ir titnagas su visomis jo radimvietėmis ir kasyklomis liko tiems, kieno teritorijai priklausė. Tai ryškus darbo pasidalijimo pavyzdys. Vėlyvajame neolite (o gal ir anksčiau) titnagą kasė tam tikri žmonės, turėję savo įrankius, gyvenę prie pat kasyklų, gaminę ruošinius ir juos tiekę kitiems. Gavėjai patys juos pabaigdavo — retušuodavo, gludindavo. Neatrodė, kad būtų buvę galima kaip paleolite atskiroms gentims siųsti savo pasiuntinius prisikasti titnago. Neolito kasyklos greičiausiai jau kam nors priklausė. Be to, nekasė titnago bet kokiems dirbiniams, o tik tam tikriems, nes vėlyvajame neolite aiškiai matome ribą tarp labiau ir mažiau vertinamų. Ryškiausias tokių kasyklų pavyzdys mūsų kaimynystėje Baltarusijoje, netoli Krasnoselskio, Volkovysko rajone, prie Rosės upelio tyrinėtas (483). Į Lietuvą nereikėjo vežti to titnago, jis plaukė į Šiaurės rytus — į titnago neturtingas Baltarusijos sritis. Tačiau mums minėtos kasyklos ir dirbtuvės ypač svarbios kaip šiam laikotarpiui būdingas darbo organizavimo pavyzdys.

Matyt, kiekvienas atvykėlis negalėjo pasirinkti ir gintaro. Tai rodo jau viduriniame neolite paslėpti jo ruošinių lobiai. O ne viename vėlyvojo neolito paminkle rasta gintaro žaliavos lobiukų.

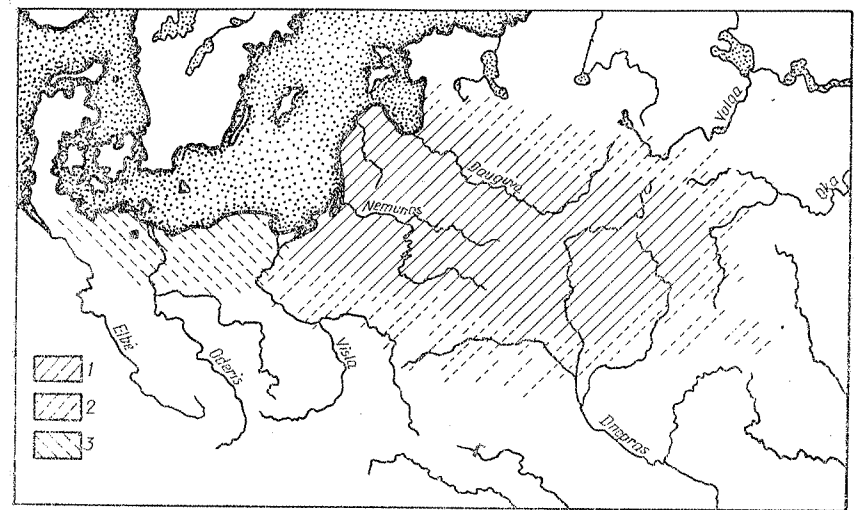
BALTŲ KLAUSIMAS

Indoeuropiečių problema jau daugiau kaip šimtą metų domina filologų protus. Nemaža įžymiausių šios šakos tyrinėtojų yra paskelbę savo koncepcijas, nors prie vienos nuomonės neprieita (ir gal nebūs prieita), bet vis dėlto pagrindiniai dėsniai visiems aiškūs. Atkurta indoeuropiečių „prokalbė“, kuri iš tikrųjų yra modelis, vaizduojantis išgrynintą pagrindą, randama visose indoeuropiečių kalbose. Nuo kalbininkų stengėsi neatsilikti ir archeologai bei antropologai. Tik čia sunkiau, nes nėra aiškių kriterijų, kuriuos archeologinės kultūros požymius turime laikyti etniniais, todėl tenkinamės darbo hipotezėmis, nustatydami, kuri kultūra ar kultūros galėtų būti indoeuropietiškos. Pastaruoju metu plačiausias visų tų koncepcijų apžvalgas ir savo požiūrius yra paskelbę P. Boš-Himperera (P. Bosch-Gimpera) (44; 45) ir G. Devotas (G. Devoto) (84). P. Boš-Himperera mezolitą laiko praindoeuropietišku etapu su dar labai neryškiomis etninėmis-tautinėmis ypatybėmis ir agliutinuojančiomis kalbomis, tačiau vis dėlto tai sudarė vėlesnių neolitinių tautybių pagrindą. Ankstyvasis neolitas jau protoindoeuropidinis. V tūkstantmetyje pr. m. e. ėmusios skirtis etninės grupės, iš kurių vėliau susidarė indoeuropiečiai. Tačiau jos kilusios ne iš vieno centro ir neturėjusios griežtai apibrėžtos protėvynės. Tad nebuvę ir tiesiogine prasme suprantamos prokalbės. Buvusios laisvos tarmės, kurių giminiškumas vėlyvajame neolite, gyvai tarpusavy bendraujant, dar sustiprėjo.

Indoeuropiečių bendrijai priklausė ne viena kultūra. Tačiau jau nuo mūsų amžiaus pradžios archeologai sutaria, jog pagrindinė (ar viena iš pagrindinių) yra virvelinės keramikos kultūra (pav. 104). Todėl su ja Pabaltijyje yra susietas baltų kilmės klausimas. Bet atsakyti į jį gali tik kelių mokslų šakų mokslininkai, glaudžiai tarpusavyje bendradarbiaudami. Į klausimą, kur gyveno baltai, atsako lingvistai, remdamiesi hidronimų bei toponimų paplitimu (apytikriai pasekdami, kada jie galėjo paplisti), į klausimą kada šiuo atveju atsako archeologai kartu su antropologais, aiškinančiais, kuriuo metu tam tikras antropologinio tipo žmonės kalbėję ta pačia kalba), o į klausimą kaip gali atsakyti tik vieni archeologai. Reikia sutikti su tuo, kad visų šių pagrindinių mokslų šakų nustatytos paplitimo ribos gali nesutapti, tuomet pirmenybė teikiama lingvistikai. Dalį nesutapimų paaškina per 4000 m. vykę pakitimai.

Pagrindinis etnis požymis, kaip sakyta, yra kalba, bet antropologiniai bei kultūriniai duomenys jam suteikia pavidalą. Todėl, sprendama baltų klausimus, archeologija turi tvirtai remtis hidronimų bei toponimų tyrinėjimais. Visoje buvusioje baltų srityje nušėti upėvardžiai ir vietovardžiai yra patikimiausi liudininkai.

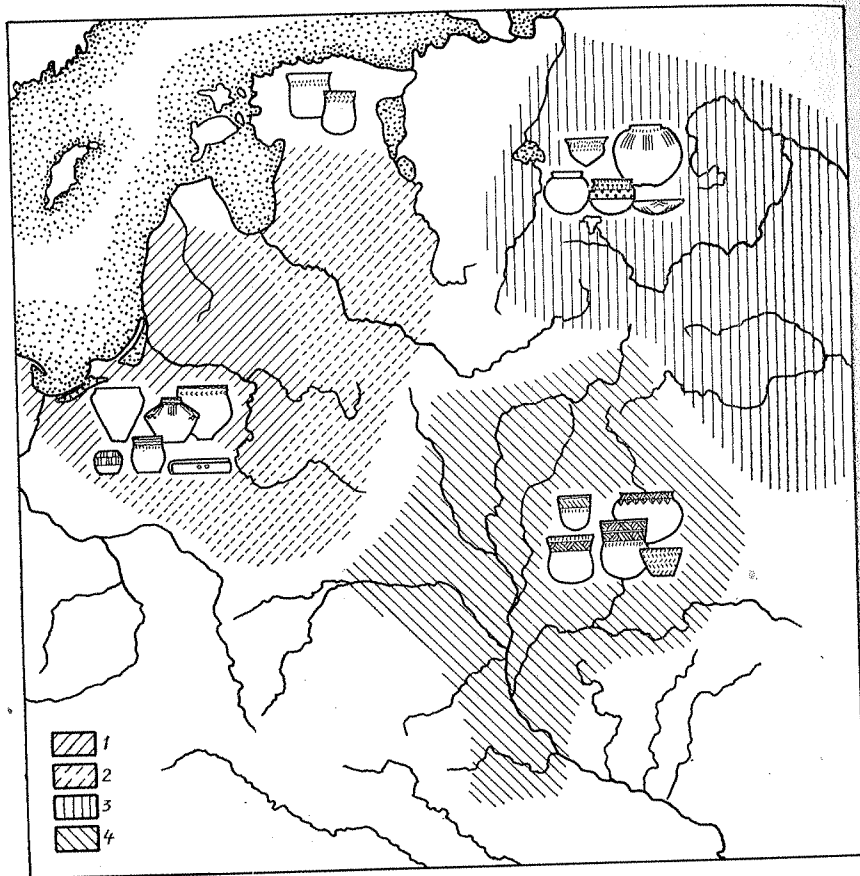
Jau XIX a. pabaigoje kalbininkai, pvz., A. Kočiubinskis (504), atkreipė dėmesį, kad baltiškų vietovardžių esama seniai nebe baltų gyvenamose vietose (pvz., Berezinos bei Narevo upių baseinuose). Jį paremdamas, A. Pogodinas (531) dar pridūrė, jog šių vietovardžių pasitaiko ir Okos baseine. Bet giliausiai jų paplitimą nagrinėjo ir daugiausia duomenų pateikė kalbininkai K. Būga (55—60), M. Fasmeris (415) ir V. Toporovas su O. Trubačiovu (572). Galutinės baltiškų vietovardžių paplitimo ribos dar nenubrėžtos, nes atsiranda vis naujų duomenų. Pastaruoju metu buvusi baltų teritorija išivaizduojama tokia (455, p. 119—121): šiaurėje — šiaurinė dabartinės Latvijos riba, Pskovas, Toropcas, Zubcovas, Kalininas, rytuose — Maskva, Kaluga, Oriolas, Kurskas, pietuose — upės Seima, Pripetė (ir kiek piečiau), vakarų Bugas, vakaruose — Visla (pav. 159). Pavienių vietovardžių randama net į vakarus nuo Vislos (573). Žinoma, toks didžiulis plotas nevienalytis, jame galima pastebėti tarminių skirtybių. Lietuviškąjį arealą išnagrino A. Vanagas (411), Padneprės — V. Toporovas ir O. Trubačiovas (572, p. 161—173, 229—251), tačiau skirtybių yra nepalyginamai mažiau negu šiuos arealus jungiančių bendrybių.

159 pav. Baltiškų vietovardžių paplitimas Europoje (A. Vanagas): 1 — gausu, 2 — maža arba abejotini, 3 — menami vietovardžiai į vakarus nuo Vislos pagal V. Toporovą ir H. Šalį (H. Schall)

K. Būgos, o vėliau ir H. Moros (525, p. 12 ir kt.) nuomone, Padneprė turėjęs būti pats baltų centras, iš kur jie atkeliavę į dabartines sritis. Suomių lingvistas L. Postis ir estų P. Aristė, remdamiesi baltiškais finougrų kalbų skoliniais, šį išplitimą siejo su žemdirbystės bei gyvulininkystės pradžia. Kadangi tokių skolinių rasta ir Volgos bei Kamos baseine, tad kalbamaoju metu ir ten turėję gyventi baltai. Archeologai nužymėjo šio laikotarpio datą — III tūkstantmečio pr. m. e. pabaiga ir II pradžia. Lingvistų duomenys ir paskatino archeologus pamėginti baltiškų vietovardžių paplitimą visame tame didžiuliam plote sieti su minėtu laikotarpiu paplitusiomis 3 virvelinės keramikos ir laivinių kovos kirvių kultūromis — Pamarių, Padneprės ir Fatjanovo.

Archeologiniai duomenys toli gražu ne tokie vienalyčiai kaip lingvistiniai. Arealų skirtybės, priešingai nei lingvistų nurodyto-

160 pav. Virvelinės keramikos kultūrų paplitimas Rytų Europoje: 1 — Pamarių kultūra, 2 — jos įtakos sritis, 3 — Fatjanovo kultūra, 4 — Padneprės kultūra

sios, yra daug didesnės negu bendrybės (pav. 160). Pabaltijyje paplitusią Pamarių kultūrą jau plačiai išnagrinėjome, tad tik priminsim, kad jos būdingi bruožai yra molinės taurės mažai išskirtu kakliuku, įraižų pluoštais puoštos amforos, plačiaangiai puodai, dažniausiai gražinti rumbais, ypač aukšti piltuvo pavidalo puodai ir pailgieji dubenėliai.

Padneprėje (ir Desnos paupiais) paplitusi kultūra visai kitokia, nors pasitaiko ir panašių taurelių, tačiau pagrindinės jų formos skiriasi — taurės aukštu kaklu, o plačiausia pilvelio vieta žemutinėje puodo dalyje, be to, dugnelis daugiausia tik priplotas, beveik apvalus. Kitokios ir amforos — plačiakaklės, apvaliu dugneliu. Kai kurie ornamentai panašūs: brūkšniuoti trikampiai, parketinis raštas ir kt., įprasti įvairioms virvelinės (ir nevirvelinės) keramikos kultūroms ir nieko neįrodo. Skiriasi atlikimo technika, nevienodi net kovos kirviai (442).

Dar skirtingesnė Fatjanovo kultūra, kuriai būdingos rutulinės amforos apvaliu ar tik priplotu dugniuku, plačiaangės, taip pat apvaliu dugnu puodynės, apvaliadugniai segmento pavidalo dubenys ir kt. Kovos kirviai irgi skiriasi (505).

Pagal chronologiją visas jas galėtume kildinti nebent iš Pamarių kultūros. Taip kažkada ir mėginta daryti (505, pav. 75), nors to niekaip negalima įrodyti. O priešingai — galime remtis nors vienu pagrindiniu tipologijos dėsniu, kad plokščiadugnis puodas (pvz., Pamarių kultūros) niekad negali virsti apvaliadugniu (pvz., Fatjanovo tipo), įmanoma tik atvirkštinė evoliucija. Vadinas, visos 3 kultūros yra savarankiškos, tačiau tai nepaneigia, jog jos galėjo būti baltiškos. Kildinti jas vieną iš kitos nėra jokios prasmės, nes visos bendrybės galiausiai yra tik paveldėtosios iš bendrojo virvelinės keramikos kultūros horizonto (pav. 104). Bandymai tiesiogiai visas jas susieti — idealo ieškojimas. Tačiau iš etnografijos žinome, kad tie 3 pagrindiniai komponentai — lingvistiniai, antropologiniai ir kultūriniai — niekad idealiai nesutampa ir nebūtina įrodyti tiesioginį genetinį šių kultūrų ryšį — per daug suprastintas būtų baltų kilmės aiškinimas.

Lingvistų duomenis labai paremia **antropologiniai**. Virvelinės keramikos ir laivinių kovos kirvių kultūrų žmonės stebėtinai panašūs, nors jie paplitę tokioje plačioje teritorijoje.

Iš Lietuvos turime tik 2 kaukoles, neseniai iškastas Plinkaigalyje (200). Tai buvusios nepaprastai masyvios, ultradolichokraninės (labai ilgos) smegeninės, platoko, labai griežtos profiliuotės veido moterys (79). Joms ypač artimos ir Kaliningrado srities Kaupo (287, p. 337—340), ir Fatjanovo kultūros (485, p. 99—111), ir pagaliau Estijos laivinių kovos kirvių kultūros žmonių (518, lent. 1) kaukolės.

Pamarių kultūros žmonės greičiausiai susidarė, susiliejus Nemuno ir Narvos kultūros žmonėms su virvelinės keramikos ir laivinių kovos kirvių gamintojais. Tai patvirtina ir pastarųjų me-

161 pav. Duonkalnio mergaitės veido rekonstrukcija (V. Urbanavičius)

tų radiniai Duonkalnyje. Doc. G. Česnio duomenimis, tai vidutinio masyvumo, mezokraniškos (vidutiniagalvės) smegeninės, plataus, aukšto veido žmonės. Pavyko nustatyti tik vienos moters veido profiliuotę (pav. 161). Jos gana didelis nosies atsikišimo kampas, nosies šaknis pakankamai išvešėjusi, veido vidurio horizontalus kampas mažas (europidinis), tik veido viršaus kampas europidų mastu šiek tiek per didelis. Gal tai Narvos ir Nemuno kultūros žmonių smegeninės formos ir suplokštėjusio veido užuomina? Vėlesnių laikų (II—XII m. e. a.) lietuvių bei latvių protėvių antropologiniai tyrimai parodė, kad tai tas pats antropologinis baltų tipas, kuris čia paplitęs nuo akmens amžiaus (486, p. 26). Pietų Latvijoje turime šiek tiek medžiagos iš Kreičių kapinyno netoli Ludzos. Čia iš-

siskyrė griežtai europidinis (vyriškos kaukolės) ir su rytietiška priemaiša tipas (moteriškos), o viename kape rastas mirusysis suriestoje padėtyje liudija buvus aiškių ryšių su virvelinės keramikos kultūra (485, p. 68, 69).

Tuo tarpu šiaurės Latvijoje, sprendžiant iš Zveiniekų ir Abuoros kapinynų, gyvena daugiausia vidutiniagalviai, plokštoko veido, atsikišusiais skruostikauliais žmonės (485, p. 66 ir kt.).

Kaip jau minėta, mišrus antropologinis tipas su silpnesniais europidiniais požymiais šiaurės rytų Lietuvoje (Kretuono 1B gyvenvietėje) rastas jau vidurinio neolito pabaigoje. Gali kilti klausimas, ar šie žmonės buvo traktuojami kaip svetimi, ir apskritai kaip tais laikais buvo suprantamas svetimumas. Egzogaminiai papročiai reikalavo sudaryti šeimą su kitos giminės partneriu, tačiau nežinome, kas buvo laikoma kita gimine, o kas — svetima. Tačiau iš pietryčių Latvijos Kreičių kapinyno tyrinėjimų atrodo, kad vietiniams baltams atėivės tiko į žmonas.

R. Denisovos nuomone, didžiulėje virvelinės keramikos kultūrų bendrijoje Europoje, antropologiniais duomenimis, galima skirti keletą tarp savęs genetiškai nesusijusių grupių. Vieną iš jų sudaro Pamarių kultūros, Estijos laivinių kovos kirvių ir Fatjanovo kultūros gyventojai — tai ryškūs ilgagalviai, gana plataus

veido, atsikišusia nosimi. Estijos virvelinės keramikos kultūros kaukolės artimesnės Fatjanovo kultūros gyventojų kaukolėms negu Pamarių kultūros (485, p. 102, 103). Visai kitą grupę sudaro Saksonijos—Tiuringijos, pietvakarių VFR ir Čekijos virvelininkų kaukolės. Trečiąją — pietryčių Lenkijos ir Slovakijos gyventojai, kuriems artimi ir vakarų Ukrainos (485, p. 108).

Ilgagalvis plačiaveidis antropologinis tipas mezolito pabaigoje—neolito pradžioje, t. y. VI—V tūkstantmetyje pr. m. e., buvo daug plačiau paplitęs — nuo šiaurės vakarų Prancūzijos vakaruose iki Dnepro rytuose, nuo Silezijos pietuose iki Pabaltijo šiaurėje. IV—III tūkstantmetyje pr. m. e. ta teritorija sumažėjo — kalbamasis tipas aptinkamas tik Pabaltijyje, Padneprėje ir Lenkijoje (piltuvėlinės keramikos kultūroje). Buvo spėjama, kad vėlyvojo neolito nauji atėiviai ešą tolimi palikuonys kilusių iš sričių į pietryčius ar pietvakarius nuo Pabaltijo. O R. Denisovos nuomone, labai galimas daiktas, pietų Lietuva ir gretimos Rytų bei Vidurio Europos sritys buvusios ilgagalvio europido protėvynė; iš jo susidaręs minėtoms 3 virvelinės keramikos kultūroms būdingas baltų antropologinis tipas (485, p. 112—114; 486, p. 26—31).

Baltų protėvynės klausimas vien antropologiniu aspektu neišsprendžiamas, tačiau šis aspektas vis dėlto daug padeda. Aišku, kad Rytų ir Pietryčių Pabaltijo virvelinės keramikos kultūros antropologinis tipas tiesiogiai genetiškai ąsisieja su Saksonijos—Tiuringijos antropologiniu tipu (485, p. 118, 119), tad iš ten negalima kildinti Pamarių kultūros, kaip mėgino kai kurie ankstesni archeologai. Taip pat ir Ukraina negalėjo būti baltų protėvynė, nes ten paplitę labai mišraus antropologinio tipo duobinės ir katakombinės kultūros gyventojai. R. Denisovos manymu, baltiškų kultūrų protėvynė turėjusi būti į šiaurę nuo Vislos ir Dnepro vidurupio (485, p. 119).

Suderinę visų trijų mokslo šakų duomenis, galime schematiškai pavaizduoti trijų Rytų Europos, be abejo, baltiškų virvelinės keramikos kultūrų ryšius. Baltai, kaip kalbinis bei fizinis tipas, turėjo susidaryti Nemuno bei jai giminių ankstyvojo neolito kultūrų paplitimo srityje, greičiausiai apėmė ir pietinius Narvos kultūros plotus. Archeologiškai galime įrodyti, kad Pamarių kultūra labai daug ką perėmusi iš vietinės Nemuno kultūros. Virvelinės keramikos kultūros (bendrojo horizonto) atsiradimas — tai ne koks didelis gyventojų judėjimas, ne europinis tautų kraustymasis. Žinoma, atėjo naujų gyventojų, tačiau svarbiausia — plitimas naujų kultūros formų, kurias gyventojai jau buvo pasirošę priimti. Į Lietuvą ši kultūrinė įtaka ėjo iš Pietvakarių ir buvo labai greitai priimta. Visai svetimos genties žmonės negalėjo į šį kraštą atsinešti upėvardžių. Šitai rodo ir tai, kad lietuviški yra labai artimi patiems seniausiems indoeuropietiškiems (339; 455).

Ar jų pradmenų nereikėtų ieškoti jau neolitinėje Nemuno kultūroje?

O virvelininkai į Padneprę atsikėlė kiek vėliau, todėl bendrojo horizonto palikimas čia ne toks ryškus. Ir iš karto labai smarkiai juos ėmė veikti iš Ukrainos vakarų plintanti rutulinių amforų kultūra, kuri šiai baltų grupei suteikė visai kitą atspalvį. Baltiška ši grupė taip pat pasidarė tik vietoje — tai ne gryna atėjūnų kultūra, nes nuo seno ten gyveno europidinės gentys, priklausiusios Dnepro—Doneco kultūros atplaišai, vadinamajai Strumelio—Gastiatino, giminiškai Nemuno kultūrai.

Prie Dnepro susidarė savita vidurio Padneprės kultūra, kuri turėjo tendenciją plisti. Didžiulei jos atšakai patraukus į Volgos bei Okos tarpupį, ėmė formuotis savitas ir gajus Fatjanovo kultūros židiny. Tačiau ir šioje srityje Padneprės kultūra rado senųjų europidų palikuonių — tai Volgos aukštupio kultūros gyventojai, beje, jau susimaišę su finougriškomis gentimis ir sukūrę naują vadinamąją Volosovo kultūrą (506). Tačiau joje, matyt, dar buvo likę senojo europidinio palikimo, tad ir naujieji ateiviai įsiliejo į juos ir darė įtaką šiaurės Pabaltijui — Estijai ir šiaurės Latvijai.

Iš Padneprės virvelinės keramikos kultūra plito ir tiesiai į šiaurę. Čia ji sudarė nedidelį, bet savitą židinį Estijoje, be to, iš Rytų dar veikiama fatjanoviečių. Apsuptas mongolidinių genčių, jis greit užgeso. Puodų formos ir antropologinis Estijos virvelininkų tipas, artimesnis fatjanoviečiams, o ne Pamarių kultūros gyventojams, dar kartą patvirtina, kad virvelininkų kelias į Estiją ir toliau į Suomiją ėjo ne pajūriu, o Dnepru.

Taigi reiktų manyti, kad visų 3 šių baltišku kultūrų giminystė buvo prasidėjusi anksčiau, negu susidarė virvelinės keramikos kultūra. O gana ryškios jų paplitimo sričių ribos (pav. 160) rodo, jog nuo vėlyvojo neolito jos ėmė eiti savais keliais, nepalaikė beveik jokių (nebent mainų) ryšių. Veikiamos įvairiausių vietinių veiksmų, šios baltiškos kultūros nuėjo ilgą ir sudėtingą raidos kelią. Neolite apčiuopiame tik pačią tų procesų pradžią. Ankstyvuojū metalų laikotarpiu jie bus dar sudėtingesni. Nebendruojančias, uždaras ir viena nuo kitos nutolusias baltų gentis dar prieš mūsų erą perskyrė vėl tuo pačiu Dnepru į šiaurę plaukianti slavų banga. Sustabarėjusių baltų genčių į rytus nuo Lietuvos kai kur randame dar net istorinių laikų pradžioje.

SUTRUMPINIMAI

- AA** — Acta Archaeologica.— Kopenhagen.
Aarbøger — Aarbøger for Nordisk Oldkyndighet og Historie.— Kopenhagen.
AET 1972/73 — Archeologiniai ir etnografiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1972 ir 1973 m.— V., 1974.
AP — Archeologia Polski.— W-wa.
AT 1974/75 — Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1974 ir 1975 m.— V., 1977.
AT 1976/77 — Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1976 ir 1977 m.— V., 1978.
AT 1978/79 — Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1978 ir 1979 metais.— V., 1980.
AT 1980/81 — Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1980 ir 1981 metais.— V., 1982.
AuE — Archeologija un etnografija.— Rīgā.
AuF — Ausgrabungen und Funde.— B.
Bericht Hamburg — Die Becherkulturen im Gebiet der DDR / Red. H. Behrens, F. Schlette.— B., 1969.
Bericht Hamburg — Bericht über den V Internationalen Kongress für Vor- und Frühgeschichte Hamburg von 24 bis 30 August 1958.— B., 1961.
BGK — Butrimas A., Girininkas A. Naujausia Lietuvos akmens amžiaus medžiaga (1976—1980): Ataskaitinės parodos katalogas.— V., 1980.
ESA — Eurasia Septentrionalis antiqua.— Helsinki.
ETAT — Eesti NSV Teaduste Akadeemia toimetised.— Tallinn.
FM — Finskt Museum.— Helsingfors.
JMV — Jahresschrift für mitteleuropäische Vorgeschichte.— Halle / Saale; B.
LAA — Lietuvos TSR archeologijos atlasas. I. Akmens ir žalvario amžiaus paminklai / Red. R. Rimantienė.— V., 1974.
LAB — Kulikauskas P., Kulikauskienė R., Tautavičius A. Lietuvos archeologijos bruožai.— V., 1961.
MAD'A — Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai. A serija.— V.
MAD'B — Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai. B serija.— V.
ME — The Mesolithic in Europe / Red. S. K. Kazłowski.— W-wa, 1973.
MIE — Mesolithikum in Europa / Red. B. Gramsch.— B., 1981.
NP — The Neolithic in Poland.— Wrocław; W-wa; Kraków, 1970.
PA — Przegląd Archeologiczny.— Poznań; Wrocław.
PZ — Praehistorische Zeitschrift.— Leipzig; B.
PZP I — Chmielewski W., Schild R., Więckowska H. Prahistoria Ziemi Polskich. I. Paleolit i mezolit.— Wrocław; W-wa; Kraków; Gdańsk, 1975.
PZP II — Godłowska M., Kulczycka-Leciejewiczowa A., Machnik J., Wiślański T. Prahistoria Ziemi Polskich. II. Neolit.— Wrocław; W-wa; Kraków; Gdańsk, 1979.
Reallexikon — Reallexikon der Vorgeschichte / Red. M. Ebert.— B., 1924—1932.
Sb. Prussia — Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia zu Königsberg.— Königsberg.— Pavad.: nuo 26-to sąs.— Prussia.
SM — Suomen Museo.— Helsinki.
SMYA — Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja.— Helsinki.
SPOG — Schriften der Physikalisch-ökonomischen Gesellschaft zu Königsberg.— Königsberg.
VLH — Veröffentlichungen des Landesmuseums für Vorgeschichte in Halle.— B.

- WA — Wiadomości Archeologiczne.— W-wa.
 ZAV — Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas vēstis.— Rīgā.
 ДИБ — Из древнейшей истории балтских народов по данным археологии и антропологии.— Рига, 1980.
 ЖМНП — Журнал Министерства народного просвещения.— М.
 ИАЛ — Известия Академии наук Латвийской ССР.— Рига.
 ИГМ — Изотопные и геохимические методы в биологии, геологии и археологии: Тезисы докладов регионального совещания. Лохусалу, 13—15 октября 1981 г.— Тарту, 1981.
 КСИА — Краткие сообщения Института археологии.— Л.
 КСИИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры.— М.; Л.
 МИА — Материалы и исследования по археологии СССР.— М.; Л.
 СА — Советская археология.— М.
 СЭ — Советская этнография.— М.
 ЭЛБ — Этнографические и лингвистические аспекты этнической истории балтских народов.— Рига, 1980.

LITERATŪRA

1. Åberg N. Kulturmötsättningar i Danmarks Stenålder.— Stockholm, 1937.
2. Åberg N. Nordisk Befolkningshistoria under Stenåldern.— Stockholm, 1949.
3. Ailio J. Die steinzeitlichen Wohnplatzfunde in Finnland.— Helsinki, 1909, 1, 2.
4. Äyräpää A. Über die Streitaxtkulturen in Russland.— ESA, 1933, 8.
5. Äyräpää A. Die Kulturformen der finnischen Steinzeit.— Sitzungsberichte der Finnischen Akademie der Wissenschaften 1937, Helsinki, 1940, S. 87—116.
6. Äyräpää A. Die Verbreitung des Bernsteins in kammkeramischem Gebiet.— SMYA, 1945, 45, s. 10—25.
7. Äyräpää A. Die ältesten steinzeitlichen Funde aus Finnland.— AA, 1950, 21, s. 1—43.
8. Äyräpää A. Den yngre stenålderns kronologi i Finland och Sverige.— FM, 1955, 62, s. 5—52.
9. Äyräpää A. Neue Beiträge zur Verbreitung des Bernsteins im kammkeramischen Gebiet.— Swiatowit, W-wa, 1960, 23, s. 235—247.
10. Althin C. A. The Chronology of the Stone Age Settlement of Scania, Sweden. I. The Mesolithic Settlement.— Acta Archaeologica Lundensia, Lund, 1954, 1.
11. Andree J. Beiträge zur Kenntnis des norddeutschen Paläolithikums und Mesolithikums.— Leipzig, 1932.
12. Andree J. Der eiszeitliche Mensch in Deutschland und seine Kulturen.— Stuttgart, 1939.
13. Antoniewicz Wł. Czasy przedhistoryczne i wczesnodziejowe ziemi Wileńskie.— In: Wilno i ziemia Wileńska. Wilno, 1930, 1, s. 103—122.
14. Antoniewicz Wł. Les plus anciens vestiges de l'homme dans la Pologne du nord-est et en Lithuanie.— In: Transactions of the II International Conference of the Association on the Study of the Quaternary Period in Europe. Leningrad; Moscow, 1935, 5, p. 29—46.
15. Arnal J. Les boutons perforés en V.— Bulletin de la Société préhistorique Française, 1954, 51, p. 255—268.
16. Aspelin J. R. Antiquités du Nord Finno-Ougrien. I. Ages de la pierre et du bronze.— Helsingfors, 1877.
17. Bachofen J. I. Das Mutterrecht.— Basel, 1897.
18. Bahder O. New Data on the Original Inhabitation of North-East Europe.— Quartär, 1968, 19, S. 181—197.
19. Basalykas A. Geomorfologinė Nemuno upyno slėnių Lietuvos TSR ribose charakteristika.— Lietuvos TSR MA Geologijos ir geografijos institutas. Moksliniai pranešimai. Geografija, 1953, 1, p. 48—66.

20. Basalykas A. Nemuno upės poleodinaminės fazės Alytaus—Kauno atkarpoje ir kai kurie neotektoninio aktyvumo klausimai.— MAD' B, 1956, 4, p. 55—68.
21. Basalykas A. Lietuvos TSR fizinė geografija. II. Fiziniai geografiniai rajonai.— V., 1965.
22. Baumgärtel E. Tunis.— In: Reallexikon, 1929, 13, S. 456—482.
23. Becker C. J. Maglemosekultur paa Bornholm.— Aarbøger 1951, 1952, s. 96—171.
24. Becker C. J. Maglemosekultur in Dänemark.— In: Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques. Actes de la IIIe Session Zürich, 1950.— Zürich, 1953, p. 180—183.
25. Becker C. J. Schnurverzierte Keramik im südsandinavischen Neolithikum.— JMV, 1981, 64, S. 105—107.
26. Becker C. J. Probleme der ältesten Phase der Einzelgrabkultur in Dänemark.— JMV, 1981, 64, S. 109—116.
27. Beehrbohm W. Nachricht von heidnischen Gräbern auf der Kurischen Nehrung.— Preussische Provinzialblätter, 1833, 9, S. 84—89.
28. Behm-Blanke G. Zur Typologie der jungsteinzeitlichen Zelt- und Hüttenanlagen Europas.— AuF, 1960, 5: 5, S. 203—209.
29. Berendt G. Altpreussische Küchenabfälle am Frischen Haff.— SPOG, 1875, 16, S. 117—126.
30. Behrens H. Die Schnurkeramik — nur ein Problem der Klassifikation?— JMV, 1981, 64, S. 9—14.
31. Bernotaitė A. Versminio upelio I (Varėnos raj.) akmens amžiaus stovykla.— Iš lietuvių kultūros istorijos, V., 1958, 1, p. 5—19.
32. Bernotaitė A. Rudnios (Varėnos raj.) akmens amžiaus stovyklos.— Iš lietuvių kultūros istorijos, V., 1959, 2, p. 86—102.
33. Bernotaitė A. Kašėtų k. (Varėnos raj.) akmens amžiaus stovyklos.— MAD'A, 1960, 1 (8), p. 49—73.
34. Bezenberger A. Die Kurische Nehrung und ihre Bewohner.— Stuttgart, 1889.
35. Bezenberger A. Bericht des Vorsitzenden über die von ihm im vorigen Jahre auf der Kurischen Nehrung gemachten steinzeitlichen Funde.— Sb. Prussia, 1893, 18, S. 36—45.
36. Bezenberger A. Accessionen des Prussia-Museums.— Sb. Prussia, 1893, 18, S. 128—132.
37. Bezenberger A. Accessionen des Prussia-Museums.— Sb. Prussia, 1895, 19, S. 235—267.
38. Bezenberger A. Über einen bei Lankuppén, Kr. Memel, gemachten steinzeitlichen Fund.— Sb. Prussia, 1896—1900, 21, S. 325—326.
39. Bitaitis J. Apie išdirbinius iš tekito akmens, rastus Lietuvoje ir Žemaitijoje.— Varpas, 1891, 11, p. 170—171.
40. Bitaitis J. Kokiu būdu buvo išgėžiamos skylės t. v. Perkūno Kulkose.— Varpas, 1891, 12, p. 185—188.
41. Bohne-Fischer H. Ostpreußens Lebensraum in der Steinzeit.— Schriften des Albertus-Universität, Naturwissenschaftliche Reihe, 1941, 2.
42. Bohnsack D. Ein Steinzeitgrab mit Rötelpbestattung aus Braynickén, Kr. Neidenburg.— Altpreußen, 1939, 4: 2, S. 35—38.
43. Bordes F. Typologie du Paléolithique ancien et moyen. 1—2.— Bordeaux, 1961.
44. Bosch-Gimpera P. El problema indoeuropeo.— Mexico, 1960.
45. Bosch-Gimpera P. Das europäische Neolithikum und seine Völker: Die Indogermanenfrage.— Bericht Hamburg, 1961, S. 130—142.
46. Breuil H., Obermaier H. The Cave of Altamira.— Madrid, 1935.
47. Breuil H., Lantier R. Les hommes de la pierre ancienne (paléolithique et mesolithique).— P., 1959.
48. Brinch-Petersen E. Le Bromméen et le cycle de Lyngby.— Quartär, 1970, 21, S. 93—95.
49. Brinch-Petersen E. A Survey of the Late Palaeolithic and Mesolithic of Denmark.— In: ME, p. 77—127.
50. Broholm H. C. Nye Fund fra den ældste Stenalder. Holmegaard-och Svaerdborgfundene.— Aarbøger, 1924.

51. **Brøndsted J.** Nordische Vorzeit. 1. Steinzeit in Dänemark.—Neumünster, 1960.
52. **Buchwaldek M.** Die Schnurkeramik in Mitteleuropa.—Památky archeologické. Pr., 1966, 57, s. 126—171.
53. **Buchwaldek M.** Schnurkeramische Kulturen.—In: Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas / Jan Filip red.—Prag, 1969, 2, S. 1239—1245.
54. **Buchwaldek M.** Cordet Pottery Complex in Central Europe.—The Journal of Indo-European Studies, 1980, 8, 3/4, p. 393—406.
55. **Būga K.** Upių vardų studijos ir aisčių bei slavėnų sėnovė.—Kn.: Rinkiniai raštai. V., 1961, t. 3, p. 493—517.
56. **Būga K.** Aistiškos kilmės Gudijos vietovardžiai.—Kn.: Rinkiniai raštai. V., 1961, t. 3, p. 518—550.
57. **Būga K.** Aisčių praeitis vietų vardų šviesoje.—K., 1924.
58. **Būga K.** Die Vorgeschichte der aistischen (baltischen) Stämme im Licht der Ortsnamenforschung.—In: Steilberg-Festschrift. Leipzig, 1924, S. 22—35.
59. **Būga K.** Lietuvių įsikūrimas šių dienų Lietuvoje.—Kn.: Rinkiniai raštai. V., 1961, t. 3, p. 551—583.
60. **Būga K.** Sožies paupio lietuviai.—Kn.: Rinkiniai raštai. V., 1961, t. 3, p. 610—611.
61. **Burow G. M.** Die mesolithischen Kulturen im ausersten europäischen Nordosten.—In: ME, p. 129—149.
62. **Burow G. M.** Der Bogen bei den mesolithischen Stämmen Nordosteuropas.—In: MiE, S. 373—388.
63. **Butrimas A.** Biržulio ež. apylinkių (Telšių raj.) akmens amžiaus gyvenviečių tyrinėjimai 1978 ir 1979 metais.—AT 1978/79, p. 3—6.
64. **Butrimas A.** Akmens amžius Žemaičių aukštumoje. Daktariškės neolito gyvenvietė.—V., 1982.
65. **Butrimas A.** Daktariškės gyvenvietė.—AT 1980/81, p. 3—4.
66. **Butrimas A.** Tyrinėjimai Žemaičių aukštumoje.—AT 1980/81, p. 5—7.
67. **Butrimas A., Česnys G., Jankauskas R., Kuskas R., Papreckienė-Balčiūnienė J.** Duonkalnis: Vėlyvojo neolito gyvenvietė, alkas ir kapinynas.—Kn.: Lietuvos archeologija, 1985, t. 4.
68. **Childe G. V.** The Aryans: A Study of Indo-European Origins.—L., 1926.
69. **Chmielewska M.** Grób kultury tardenoaskiej w Janiszawicach, pow. Skierniewicza.—WA, 1954, 20 : 1, s. 23—46.
70. **Cyrek K.** Eine bisher unbekannte Methode der Mikrolithenproduktion.—In: MiE, S. 285—288.
71. **Clark J. G. D.** The Mesolithic Age in Britain.—Cambridge, 1932.
72. **Clark J. G. D.** The Mesolithic Settlement in Northern Europe.—Cambridge, 1936.
73. **Clark J. G. D.** The Development of Fishing in Prehistoric Europe.—Antiquaries Journal, 1948, 28, p. 44—85.
74. **Clark J. G. D.** The Earliest Settlement of the West Baltic Area in the Light of Recent Research.—Proceedings of the Prehistoric Society, 1950, 16.
75. **Clark J. G. D.** Prehistoric Europe. The Economic Basis.—L., 1952.
76. **Clark J. G. D.** Excavations at Star Carr.—Cambridge, 1954.
77. **Clark J. G. D.** Primitive Man in Egypt, Western Asia and Europe in Mesolithic Times.—Cambridge, 1965.
78. **Clason A. T.** Einige Bemerkungen über Viehzucht, Jagd und Knochenbearbeitung der mitteldeutschen Schnurkeramik.—VLH, 1969, 24, S. 173—195.
79. **Česnys G.** Neolitinės kaukolės iš Plinkaigalio.—AT 1980/81, p. 16—19.
80. **Česnys G., Girininkas A., Jankauskas R., Papreckienė-Balčiūnienė I.** Kretuono 1-os gyvenvietės vidurinio neolito kapai.—Lietuvos archeologija, 1985, t. 4.
81. **Davidson K.** Neolithic lerskiver belyst of danske fund.—Aarbøger 1973, 1974, s. 5—72.
82. **Dowgird T.** Dziennik badań archeologicznych 1881—1888. 1—2.—(Vilniaus universiteto bibliotekos rankraštynas).
83. **Dowgird T.** Wiadomość o wyrobach z kamienia gładzonego znalezionych na Zmujdzie i Litwie.—Pamiętnik Fizyograficzny, 1891, 10, s. 15—20.

84. **Devoto G.** Origini Indoeuropee.—Firenze, 1962.
85. **Edgren T.** Eknäs-graven. Ett bidrag till kännedomen om batyxxkulturen i ostra Nyland.—FM 1958, 1959, s. 27—51.
86. **Edgren T.** Studier över den snörkeramiska kulturens keramik i Finland.—Helsingfors, 1970.
87. **Ehrlich B.** Das neolithische Dorf bei Wieck-Luisenthal (Kr. Elbing) am Frischen Haff.—Prussia, 1923, 24, S. 115—142.
88. **Ehrlich B.** Eine zweite Siedlung aus der jüngeren Steinzeit bei Wieck-Luisenthal, Kr. Elbing.—Elbinger Jahrbuch, 1925, 4, S. 113—122.
89. **Ehrlich B.** Ein jungsteinzeitliches Dorf der Schnurkeramiker in Succase, Kr. Elbing.—Altschlesien, 1934, 5, S. 60—64.
90. **Ehrlich B.** Succase.—Elbinger Jahrbuch, 1936, 12/13, S. 41—98.
91. **Ehrlich B.** Schnurkeramische Pfostenhäuser bei Tolkemit, Kr. Elbing.—Mannus, 1941, 32, S. 44—56.
92. **Ekholm G.** Die erste Besiedlung des Ostseegebietes.—Wiener Prähistorische Zeitschrift, 1925, 12, S. 1—16.
93. **Ekholm G.** Lyngby.—Kultur.—In: Reallexikon, 1926, 7, S. 324—326.
94. **Ekholm G.** Maglemose.—In: Reallexikon, 1926, 7, S. 344—346.
95. **Ekholm G.** Nordischer Kreis. Steinzeit.—In: Reallexikon, 1927, 9, S. 6—59.
96. **Ekholm G.** Forntid och fornforskning i Skandinavien.—Uppsala, 1935.
97. **Engel C.** Zur Vorgeschichte der Kurischen Nehrung.—Mannus, 1931, Ergänzungsband, 8, S. 97—121.
98. **Engel C.** Die Bevölkerung Ostpreußens in vorgeschichtlicher Zeit.—Königsberg, 1932.
99. **Engel C.** Vorgeschichte der altpreußischen Stämme.—Königsberg, 1935.
100. **Europeus A.** Die relative Chronologie der steinzeitlichen Keramik in Finnland.—AA, 1930, 1 : 2, s. 165—190; 1 : 3, s. 205—220.
101. **Frödin O.** Ein schwedischer Pfahlbau aus der Steinzeit.—Mannus, 1910, 2, S. 109—152.
102. **Fromm E.** Absolute Chronologie der spätquartären Ostsee.—Baltica, 1963, 1, p. 46—59.
103. **Gaerte W.** Die neolithische Ostpreußenhacke mit Schlangenkopf, ihre Entwicklung und Verbreitung.—Elbinger Jahrbuch, 1923, 3, S. 140—143.
104. **Gaerte W.** Die steinzeitliche Keramik Ostpreußens.—Königsberg, 1927.
105. **Gaerte W.** Ostpreußen.—In: Reallexikon, 1927, 9, S. 246—269.
106. **Gaerte W.** Pfahlbau. Ostpreußen.—In: Reallexikon, 1927, 10, S. 98—101.
107. **Gaerte W.** Urgeschichte Ostpreußens.—Königsberg, 1929.
108. **Gaerte W.** Die mesolithische Feuersteinindustrie Ostpreußens und ihre Stellung innerhalb Europas.—Prussia, 1933, 30 : 1, S. 227—240.
109. **Gaerte W.** Die ostbaltische Erdhacke mit Schlangenkopf und ihre europäischen Beziehungen.—Prussia, 1933, 30 : 1, S. 241—254.
110. **Gaerte W.** Gebänderte Feuersteingeräte aus Ostpreussen.—Elbinger Jahrbuch, 1938, 15, S. 34—38.
111. **Gaerte W.** Ein nordisches Regenzeichen.—Prussia, 1938, 32 : 1, S. 43—47.
112. **Gardawski A.** Zagadnienie kultury „ceramiki grzebykowej” w Polsce.—WA, 1958, 25 : 4, s. 287—313.
113. **Garunkštis A., Stanaitis A.** Vilkokšnio ežero raida vėlyvajame ledynmetyje ir poledynmečio pradžioje.—Lietuvos TSR MA. Geologijos ir geografijos institutas, Moksliniai pranešimai, 1959, 9.
114. **Gimbutas M.** The Prehistory of Eastern Europe.—Cambridge, 1956.
115. **Gimbutas M.** Bronze Age Cultures in Central and Eastern Europe.—Paris; The Hague; London, 1965.
116. **Gimbutas M.** The Beginning of the Bronze Age in Europe and the Indo-Europeans: 3500—2500 B. C.—The Journal of Indo-European Studies, 1973, 1 : 2, p. 163—214.
117. **Gimbutas M.** The First Wave of Eurasian Steppe Pastoralist into Copper Age in Europe.—The Journal of Indo-European Studies, 1977, 5 : 4, p. 277—339.
118. **Gimbutas M.** The Three Waves of the Kurgan People into Old Europe, 4500—2500 B. C.—Archives Suisses d'anthropologie generale, 1979, 43 : 2, p. 113—137.

119. Gimbutas M. The Kurgan Wave 2 (c. 3400—3200 B. C.) into Europe and the Following Transformation of Culture.—The Journal of Indo-European Studies, 1980, 8:3, p. 273—317.
120. Gimbutienė M. Senoji Europa ir pilkapių kultūra.—Mokslas ir gyvenimas, 1981, 7, p. 19—22.
121. Girininkas A. Šarnelės vėlyvojo neolito (III tūkstantm. pr. m. e. pab.) gyvenvietė.—MAD'A, 1977, 1 (58), p. 57—65.
122. Girininkas A. Jaros pakrančių tyrinėjimai 1975 metais.—AT 1974/75, p. 3—5.
123. Girininkas A. Šiaurės rytų Lietuvos akmens amžiaus paminklai (1. Jaros I neolito (III tūkstantmetis prieš m. e. gyvenvietė).—MAD'A, 1977, 4(61), p. 77—91.
124. Girininkas A. Jaros I ir II (Anykščių raj.) neolito gyvenviečių tyrinėjimai 1976 metais.—AT 1976/77, p. 71—73.
125. Girininkas A. Šiaurės rytų Lietuvos akmens amžiaus paminklai (2. Jaros II vidurinio neolito (III tūkstantmetis prieš m. e.) gyvenvietė).—MAD'A, 1978, 3 (64), p. 63—72.
126. Girininkas A. Pakretuonės (Švenčionių raj.) I gyvenvietės tyrinėjimai 1977 metais.—AT 1976/77, p. 74—76.
127. Girininkas A. Tyrinėjimai prie Žeimenio ežero ir Žeimenos upės.—AT 1976/77, p. 76—77.
128. Girininkas A. Šiaurės rytų Lietuvos vidurinio neolito paminklų kultūrinės priklausomybės klausimu.—Jaunųjų istorikų darbai, 2, 1978, p. 7—13.
129. Girininkas A. Žemaitiškės (Švenčionių raj.) I ir II gyvenvietės tyrinėjimai 1978 ir 1979 metais.—AT 1978/79, p. 6—9.
130. Girininkas A. Kretuono (Švenčionių raj.) I gyvenvietės tyrinėjimai 1979 metais.—AT 1978/79, p. 10—11.
131. Girininkas A. Pakretuonės (Švenčionių raj.) I gyvenvietės tyrinėjimai 1979 metais.—AT 1978/79, p. 12—13.
132. Girininkas A. Keramikos ornamentikos ypatumai Rytų Lietuvoje (pagal virvelinės ir Narvos kultūrų keramiką).—Jaunųjų istorikų darbai, 3, 1980, p. 94—96.
133. Girininkas A. Žemaitiškės II gyvenvietė.—AT 1980/81, p. 7—9.
134. Girininkas A. Kretuono I gyvenvietė.—AT 1980/81, p. 9—12.
135. Girininkas A. Neolito gyventojai prie Kretuono.—Mokslas ir gyvenimas, 1982, 6 (297), p. 16—18.
136. Girininkas A. Neolito palikimas žalvario amžiuje.—Jaunųjų istorikų darbai, 4, 1982, p. 85—87.
137. Glob P. V. Studier over den jyska Enkelgrevkultur.—Arbøger 1944, 1945.
138. Glob P. V. Danske Oldsager. II. Yngre stenalder.—København, 1952.
139. Gloger Z. Osady nad Niemnem i na Podlasiu z czasów użytku krzemienia.—WA, 1873, 1, s. 97—124.
140. Gloger Z. Podróż Niemnem.—Wiśła, 1888, 1, s. 30—84; 2, s. 248—305.
141. Gloger Z. Dolinami rzek.—W-wa, 1903.
142. Götze A. Die Gefäßformen und Ornamente der neolithischen schnurverzieren Keramik im Flußgebiet der Saale.—Jena, 1891.
143. Gramsch B. Probleme des Mesolithikums im Flachland zwischen Elbe und Oder.—In: Actes du VIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques (Prague, 1966), Pr., 1970, 1, p. 342—344.
144. Gramsch B. Das Mesolithikum im Flachland zwischen Elbe und Oder.—In: Veröffentlichungen des Museums für Ur- und Frühgeschichte Potsdam, B., 1973, 7.
145. Grewingk C. Das Steinalter der Ostseeprovinzen Liv-, Est- und Kurland und einiger angrenzenden Landstriche.—Schriften der Gelehrten estnischen Gesellschaft, Dorpat, 1865, 4.
146. Grewingk C. Ueber die frühere Existenz des Renntiers in den Ostseeprovinzen und dessen Kenntnis bei den Eingeborenen derselben.—Schriften der Gelehrten estnischen Gesellschaft, Dorpat, 1867, 6.
147. Grewingk C. Zur Kenntnis der in Liv-, Est-, Kurland und einigen Nachbarlegenden aufgefundenen Steinwerkzeuge heidnischer Vorzeit.—Verhandlungen der Gelehrten estnischen Gesellschaft, Dorpat, 1871, 7.

148. Grewingk C. Zur Archäologie des Balticums und Russlands.—Archiv für Anthropologie, Braunschweig, 1874, 7:1, 2, S. 73—100.
149. Groß H. Auf den Spuren der Steinzeitjäger vor 8000 bis 20 000 Jahren in Altpreußen.—Altpreußen, Königsberg, 1937, 2:4, S. 145—157.
150. Groß H. Pollenanalytische Altersbestimmung einer ostpreußischen Lyngbyhacke und das absolute Alter der Lyngby-Kultur.—Mannus, 1937, 29:1, S. 109—113.
151. Groß H. Auf den ältesten Spuren des Menschen in Altpreußen.—Prussia, 1938, 32:1, S. 84—139.
152. Groß H. Die ältesten Steinzeitfunde Altpreußens (Stand vom 1. 4. 1938).—Altpreußen, 1938, 3:3, S. 83—85.
153. Groß H. Ueberblick über die Klimaentwicklung Ostpreußens seit der Eiszeit.—Altpreußen, 1938, 3:3, S. 79—83.
154. Groß H. Moorgeologische Untersuchungen der vorgeschichtlichen Dörfer in Zedmar-Bruch.—Prussia, 1939, 33:1/2, S. 100—169.
155. Groß H. Die Bedeutung des Renntierjägerfundes von Bachmann. Kreis Memel.—Altpreußen, 1939, 4:3, S. 65—67.
156. Groß H. Die subfossilen Renntierreste Ostpreußens.—SPOG, 1939, 71, 1, S. 79—126.
157. Groß H. Die Rentierjäger Kulturen Ostpreußens.—PZ, 1939—1940, 31.
158. Groß H. Mittelsteinzeitliche Funde aus Zinten.—Altpreußen, 1941, S. 34—36.
159. Groß H. Der heutige Stand der naturwissenschaftlichen Datierungsmethodik im Dienste der Vorgeschichtsforschung.—JMV, 1958, 44/42, S. 72—95.
160. Groß H. Die bisherigen Ergebnisse von C 14-Messungen und paläontologischen Untersuchungen für die Gliederung und Chronologie des Jungpleistozäns in Mitteleuropa und den Nachbargebieten.—Eiszeitalter und Gegenwart, 1958, 9, S. 155—187.
161. Gudelis V. Lietuvos geografinės aplinkos raida geologinėje praeityje.—Kn.: Lietuvos TSR fizinė geografija. V., 1958, 1, p. 42—100.
162. Gudelis V. Vėlyvojo kvartero stratigrafijos ir paleogeografijos klausimai Europoje ir Šiaurės Amerikoje naujausiais duomenimis.—Geografinis metraštis, 1958, 1, p. 145—175.
163. Gudelis V., Kabailienė M. Alerodinis ir priešalierodinis laikotarpiai Lietuvoje Nopaičio pelkės palinologinių tyrimų šviesoje.—Lietuvos TSR MA Geologijos ir geografijos institutas. Moksliniai pranešimai, 1958, 6.
164. Gurina N. N. Niektóre nowe materiały do pradziejów Mierzei Kurońskiejs i Sambii.—Rocznik Olsztyński, 1959, 2, s. 195—204.
165. Hagberg U. E. The Archaeology of Skedemose.—Stockholm, 1966/67, 1, 2.
166. Hanitzsch H. Grottsch bei Eilenburg: Schlag- und Siedlungsplätze der späten Altsteinzeit.—B., 1972.
167. Häusler A. Die östlichen Beziehungen der schnurkeramischen Becherkulturen.—In: Becherkulturen, 1969, S. 255—274.
168. Häusler A. Die Bestattungssitten des Früh- und Mittelneolithikums und ihre Interpretation.—In: Evolution und Revolution im Alten Orient und in Europa. B., 1971, S. 101—119.
169. Häusler A. Zur Frage der Beziehungen zwischen dem nordpontischen Raum und den neolithischen Kulturen Mitteleuropas.—JMV, 1981, 64, S. 229—236.
170. Heydeck J. Kultur- und Wohnstätten der Steinzeit in Ostpreussen.—Sb. Prussia, 1909, 22, S. 202—206.
171. Hohmann K. Ein neues Vorkommen der Lyngbystufe in der Mark Brandenburg.—PZ, 1927, 18:3/4, S. 186—207.
172. Hollack E. Bericht des Herrn Lehrer Hollack über seine Untersuchungen und Ausgrabungen auf der Kurischen Nehrung.—Sb. Prussia, 1895, 19, S. 146—161.
173. Hollack E. Bericht des Herrn Hollack über seine diesjährigen Ausgrabungen.—Sb. Prussia, 1896, 20, S. 111—123.
174. Hollack E. Bericht des Herrn Stellvertr. Rektor Hollack über seine Untersuchungen auf der Kurischen Nehrung.—Sb. Prussia, 1900, 21, S. 307—311.

175. **Hollack E.** Erläuterungen zur vorgeschichtlichen Übersichtskarte von Ostpreussen.— B., 1908.
176. **Indreko R.** Vorläufige Bemerkungen über die Kunda-Funda.— Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1934, Tartu, 1936.
177. **Indreko R.** Die mittlere Steinzeit Estlands (Handlingar Kgl. Vitterhets Historie och Antiquitets Akademiens, 66).— Stockholm, 1948.
178. **Indreko R.** Idolanhänger-Amulette.— SMYA, 1957, 58, s. 61—79.
179. **Jaaniits L.** Neue Gräberfunde auf dem spätneolithischen Wohnplatz Tamula in Estland.— SMYA, 1957, 58, s. 80—100.
180. **Jaaniits L.** Die frühneolithische Kultur in Estland.— In: Congressus secundus internationalis Fenno-ugristarum Helsinki. Helsinki, 1965, 8: 2, s. 12—25.
181. **Jaaniits L.** Über die estnischen Bootäxte vom Karlova-Typus.— FM, 1971, s. 46—76.
182. **Jaaniits L.** Über die gemeinsame archäologische Kultur der ostseefinnischen Stämme.— В кн.: Советское финно-угроведение. Таллин, 1974, 10: 4, с. 225—237.
183. **Jaaniits L., Jaaniits K.** Ausgrabungen der frühmesolithischen Siedlung von Pulli.— ETAT, 1978, 27/1, lk. 56—63.
184. **Jablonskis K.** Archeologinių žvalgymų dienoraštis, 1938—1960.— Rankraštis.
185. **Jablonskytė R.** Akmens amžiaus stovykla Skaruliuose (Jonavos vls., Kauno apskr.).— Vytauto Didžiojo Kultūros muziejaus metraštis, 1941, p. 3—20.
186. **Jablonskytė R.** Mezolitinė stovykla Puvociuose.— Lietuvos praeitis, 1941, 1: 2, p. 3—27.
187. **Jablonskytė-Rimantienė R.** Pirminė kultūra Lietuvoje: Ekspozicijos vadovas.— K., 1956.
188. **Jablonskytė-Rimantienė R.** Pirmieji Panemunių gyventojai.— Kn.: Panemunių dzūkai. V., 1970, p. 7—11.
189. **Jablonskytė-Rimantienė R.** Žemųjų Kaniūkų IV—I tūkstantmečių pr. m. e. stovyklos.— MAD'A, 1963, 1 (14), p. 65—90.
190. **Jablonskytė-Rimantienė R.** Vėlyvojo mezolito stovykla Lampėdžiuose.— MAD'A, 1963, 2 (15), p. 39—53.
191. **Jablonskytė-Rimantienė R.** Kai kurie Lietuvos paleolito klausimai.— MAD'A, 1964, 1 (16), p. 35—51.
192. **Jablonskytė-Rimantienė R.** Radikių akmens amžiaus stovyklos.— MAD'A, 1965, 1 (18), p. 33—45.
193. **Jablonskytė-Rimantienė R.** Paleolitinės titnago dirbtuvės Ežerynų kaime (Alytaus raj. Raitininkų apyl.).— MAD'A, 1966, 2 (21), p. 187—199.
194. **Jablonskytė-Rimantienė R.** Maglemozinė ankstyvojo mezolito stovykla Maksimonys IV (Varėnos raj. Merkinės apyl.).— MAD'A, 1966, 3 (22), p. 43—54.
195. **Jablonskytė-Rimantienė R.** Ankstyvojo neolito stovykla Ežerynuose.— MAD'A, 1969, 2 (30), p. 101—109.
196. **Janzon G. O.** Gotlands mellan-neolitiska gravar.— Stockholm, 1974.
197. **Jażdżewski K.** Die östliche Trichterbecherkultur in Nordwestpolen.— In: Congressus secundus archaeologorum Balticorum Rigae 19—23. VIII. Riga, 1931, p. 75—90.
198. **Jørgensen S.** Kongemosen.— Kuml, 1956, s. 23—40.
199. **Kabailienė M.** Augalijos raida vėlyvajame ledynmetyje ir poledynmetyje Lietuvos ir pietinės Latvijos pajūrio zonoje.— Geografinis metraštis, 1959, 2, p. 477—505.
200. **Kazakevičius V.** Neolito kapai Plinkaigalio III—VII a. kapinyne.— AT 1980/81, p. 15—16.
201. **Kempisty E.** Kultura o piętnastu nazwach.— Z Otchłani Wieków, 1969, 35, s. 102—106.
202. **Kempisty E.** The Complex of Comb- and Pit- Marked Pottery Cultures.— In: NP, 1970, p. 232—295.
203. **Kempisty E.** Materiały tzw. kultury ceramiki grzebykowo-dolkowej z terenu Mazowsza i Podlasia.— WA, 1973, 37: 4, s. 411—483.
204. **Kempisty E., Sulgostowska Z.** Pierwsza osada neolityczna z ceramiką typu Dubiczaj w północno-wschodniej Polsce.— WA, 1976, 41: 3, s. 305—324.
205. **Kilian L.** Neuere Funde ältester Irdenware in Ostpreußen.— Altpreußen, 1938, 3: 3, S. 85—89.
206. **Kilian L.** Das Siedlungsgebiet der Balten in der älteren Bronzezeit.— Altpreußen, 1939, 3: 4, S. 107—114.
207. **Kilian L.** Häffküstenkultur und Ursprung der Balten.— Bonn, 1955.
208. **Klebs R.** Der Bernstein Schmuck der Steinzeit.— Königsberg, 1882.
209. **Klinghardt F.** Die steinzeitliche Kultur von Lietzow auf Rügen.— Mitteilungen aus der Sammlung vaterländischer Altertümer der Universität Greifswald, Greifswald, 1924, 1.
210. **Kobusiewicz M.** Uwagi o rozmieszczeniu stanowisk schyłkowopaleolitycznych i mezolitycznych w zachodniej części Niziny Wielkopolskiej.— AP, 1969, 14: 2.
211. **Kobusiewicz M.** Les outils du groupe des haches taillées dans le Mésolithique en Pologne.— In: ME, p. 267—274.
212. **Kopisto A.** Die Schieferringe der kammkeramischen Kultur Finnlands.— SM, 1959, 66, s. 5—17.
213. **Kossina G.** Der Ursprung der Urfinnen und Urindogermanen und ihre Ausbreitung nach dem Osten.— Mannus, 1909—1910, 1, 2.
214. **Kossina G.** Ursprung und Ausbreitung der Germanen in vor- und frühgeschichtlicher Zeit.— Leipzig, 1928.
215. **Kostrzewski J.** Wielkopolska w czasach przedhistorycznych.— Poznań, 1923.
216. **Kostrzewski J.** Über die jungsteinzeitliche Besiedlung der polnischen Ostseeküste.— In: Congressus Secundus Archaeologorum Balticorum Rigae. Riga, 1931, p. 55—64.
217. **Kostrzewski J.** Motyki kamienne typu Litewskiego z Pomorza i Północnej Wielkopolski.— Zapiski towarzystwa naukowego w Toruniu, 1931, 8: 11—12, s. 297.
218. **Kostrzewski J.** Od mezolitu do okresu wędrówek ludów: Prehistoria ziem Polskich.— In: Encyklopedia Polska. Kraków, 1939—1948, s. 118—259.
219. **Kozłowski J. K.** Archeologia prehistoryczna (cz. 2): Młodsza epoka kamienia.— Kraków, 1973.
220. **Kozłowski J. K., Kozłowski S. K.** Pradzieje Europy od XL do IV tysiąclecia p. n. e.— W-wa, 1975.
221. **Kozłowski J. K., Kozłowski S. K.** Epoka kamienia na ziemiach Polskich.— W-wa, 1977.
222. **Kozłowski J. K., Schild R.** Über den Stand der Erforschung des späten und ausgehenden Paläolithikums in Polen.— Forschungsberichte zur Ur- und Frühgeschichte, Wien, 1964, 7, S. 83—105.
223. **Kozłowski L.** Epoka kamienia na wydmach wschodniej części wyżyny małopolskiej.— Archivum nauk anthropologicznych, Lwów; W-wa, 1923, 2: 3.
224. **Kozłowski L.** Młodsza epoka kamienna w Polsce (neolit).— Lwów, 1924.
225. **Kozłowski L.** Die epipaleolithischen Kulturen in Swidry und Cwałibogowice.— PZ, 1936, 27: 3/4.
226. **Kozłowski S. K.** Z problematyki polskiego mezolitu (cz. 4): O mezolocie Polski północno-wschodniej i terenów sąsiednich.— AP, 1967, 12: 2, s. 219—256.
227. **Kozłowski S. K.** Z problematyki polskiego mezolitu (cz. 8): W sprawie tzw. górnego i późnego mezolitu w Polsce.— AP, 1968, 13: 2, s. 443—454.
228. **Kozłowski S. K.** Z problematyki polskiego mezolitu (cz. 10): Kościane harpuny i ostrza mezolityczne.— Światowit, 1969, 30, s. 135—152.
229. **Kozłowski S. K.** Pradzieje ziem Polskich od IX do V tysiąclecia p. n. e.— W-wa, 1972.
230. **Kozłowski S. K.** Introduction to the History of Europe in Early Holocene.— In: ME, p. 331—366.
231. **Kraszewski J. I.** Sztuka u Słowian.— Wilno, 1860.
232. **Kruk J., Milisauskas S.** Befestigungen der späten Polgar-Kultur bei Bronocice (Polen).— Archäologisches Korrespondenzblatt, 1979, 9, S. 9—13.
233. **Krukowski S.** Inwentarze krzemienne paleolityczne w zbiorze Z. Glogera — M. Federowskiego w Muzeum Archeologicznym PAU.— In: Polska Akademia Umiejętności / Sprawozdania z czynności i posiedzeń, 1927, 31: 5, s. 10—11.

234. Krukowski S. Paleolit: Prehistoria ziem Polskich.— In: Encyklopedia Polska IV: V, Kraków, 1939—1948, s. 1—117.
235. Krzak Z. The Złota Culture.— In: NP, 1970, p. 333—355.
236. Krzak Z. The Złota Culture.— Wrocław; W-wa; Kraków; Gdańsk, 1976.
237. Kulczycka-Lectejewiczowa A. Pierwsze społeczeństwa rolnicze na ziemiach Polskich: Kultury kregu Naddunajskiego.— In: PZP II, 1979, s. 19—164.
238. Kulikauskas P. Naujai aptikta akmens—žalvario amžių gyvenvietė Palan-goje.— MAD'A, 1959, 2 (7), p. 33—41.
239. Kunkel O. Einige Neufunde aus Pommern.— Mannus, 1932, 24, S. 270—279.
240. Kuskas R. Kuršių marių fizinė geografinė apžvalga.— Kn.: Kuršių marios. V., 1978, 1, p. 11—50.
241. La Baume W. Zur Kenntnis der frühesten Besiedlung Norddeutschlands.— Elbinger Jahrbuch, 1925, 4, S. 86—99.
242. La Baume W. Knochengeräte der Alt- und Mittelsteinzeit aus dem Kreise Mohrungen Ostpr.— Altpreußen, 1942, 7: 2, S. 18—21.
243. Lequeux L. Pourquoi nous considérons le microburin tardenoisien comme un instrument et non comme un décret de fabrication.— Bulletin de la Société d'Anthropologie, Bruxelles, 1924.
244. Lindner K. Geschichte des deutschen Weidwerks. I. Die Jagd der Vorzeit.— B.; Leipzig, 1937.
245. Lissauer A. Die prähistorischen Denkmäler der Provinz Westpreussen und der angrenzenden Gebiete.— Leipzig, 1887.
246. Löhr M. Kultus. Allgemein.— In: Reallexikon, 1926, 7, S. 123—128.
247. Loze I. Seno ticējumu un tradīciju atspegulojums akmens laikmeta mākslā Austrumbaltijā.— Arheoloģija un etnogrāfija, Rīgā, 1970, 9, Ipp. 9—30.
248. Loze I. Mesolithic Art of Eastern Baltic Region.— In: ME, p. 381—397.
249. Loze I. Akmens laikmeta dzintara rotas Lubānas zemienē.— Arheoloģija un etnogrāfija, Rīgā, 1974, 11, Ipp. 53—62.
250. Loze I. Neolithic Amber Ornaments in the Eastern Part of Latvia.— PA, 1975, 23, s. 49—82.
251. Loze I. Neolīta celtnu vietas Austrumbaltijā.— Arheoloģija un etnogrāfija, Rīgā, 1978, 12, Ipp. 7—23.
252. Loze I. Spätmesolithikum und Frühneolithikum in Lettland.— In: MiE, S. 183—190.
253. Machnik J. Die wichtigsten Entwicklungsstufen der schnurkeramischen Kultur in Kleinpolen.— In: Becherkulturen, S. 237—243.
254. Machnik J. The Cordet Wara Culture and Cultures from the Turn of the Neolithic Age and the Bronze Age.— In: NP, p. 383—430.
255. Machnik J. Krag kultury ceramiki sznurowej.— In: PZP II, s. 334—411.
256. Malmer M. P. Jungneolithische Studien.— Acta Archaeologica Lundensia. Bonn; Lund, 1962, 2.
257. Malmer M. P. Methode und Ergebnis.— In: Meddelanden från Lunds Universitets Historiska Museum, 1964—1965, s. 181—201.
258. Maringer J. Die Schlange in Kunst und Kult der vorgeschichtlichen Menschen.— Anthropos, 1977, 72: 5/6, S. 881—920.
259. Maringer J. Der Fisch in Kunst und Kult der vor- und frühgeschichtlichen Zeit.— Anthropos, 1978, 73: 5/6, S. 737—938.
260. Mathassen Th. En senglacial Boplads ved Bromme.— Aarbøger, 1946, 14: 2, s. 121—197.
261. Mathassen Th. Danske Oldsager. I. Aeldre Stenalder.— København, 1948.
262. Matthias W., Schultze-Motel J. Kulturpflanzenabdrücke an schnurkeramischen Gefäßen aus Mitteldeutschland.— JMV, 1969, 53, S. 309—344.
263. Meinander C. F. Die Kiukaiskultur.— SMYA, 1954, 53.
264. Menghin O. Die mesolithische Kulturentwicklung in Europa.— In: 17. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission, Mainz, 1927.
265. Menghin O. Weltgeschichte der Steinzeit.— Wien, 1931.
266. Meurers-Balke J. Steinzeitliche Aalstecher. Zur funktionellen Deutung einer Holzgerätform.— Offa, 1981, 38, S. 131—151.
267. Morgan L. H. Ancient Society, or Researches in the Lines of Human Progress from Savagery through Barbarism to Civilisation.— N. Y., 1877.
268. Müller S. Nordische Altertumskunde.— Straßburg, 1896.
269. Müller-Beck J. Burgäschl-See, Süd. Holzgeräte.— Zürich, 1965, 5.
270. Müller-Karpe H. Handbuch der Vorgeschichte—München, 1966, 1; 1968, 2.
271. Narbut T. Dzieje Starożytné Narodu Litewskiego.— Wilno, 1835—1840.
272. Netolitzky F. Die Ursache der starken Zahnabnutzung an prähistorischen Schädeln.— Mannus, 1919, 10, S. 89—91.
273. Neugebauer W. Voigeschichtliche Siedlungen in Lärchwalde, Kreis Elbing.— Elbinger Jahrbuch, 1936, 2 (13), S. 99 etc.
274. Neustupný E. Hrob z Tušimie a některé problémy kultur se šňůrovou keramikou.— Památky archeologické, 1965, 56: 2, s. 392—456.
275. Neustupný E. Economy of the Cordet Wara Cultures.— Archeologické rozhledy, 1969, 21: 1, s. 43—68.
276. Nicolaescu-Plopșor C. S. Sur le Svidérian en Roumanie.— In: Bericht Hamburg, 1961, S. 614.
277. Niklasson N. Den arkeologiska undersökningen.— In: Alin J., Niklasson N., Thomasson H. Stenålderboplatsen på Sandarna vid Göteborg. Göteborg, 1934, p. 59—150.
278. Nougler L. P. La préhistoire. Essai de paléosociologie religieuse (Religions du Monde).— P., 1963.
279. Øyen P. A. Nogle bemærkninger om stenaldersfund omkring den indre del af Kristianiafjorden.— Oldtiden, 1922, 9, s. 125—138.
280. Okulicz J. Pradzieje ziem Pruskich od późnego paleolitu do VI w. n. e.— Olsztyn, 1973.
281. Pälis S. Ein steinzeitlicher Moorfund bei Korpilahti im Kirchspiel Antrea, Län Wiborg.— SMYA, 1920, 28: 2, s. 3—19.
282. Pape W. Bemerkungen zur relativen Chronologie der Schnurkeramik.— JMV, 1981, 64, S. 23—50.
283. Paprečienė I. Akmens amžiaus kaukolių odontologiniai duomenys.— AT 1980/81, p. 20—23.
284. Paret O. Die Einbäume im Faderseeried und übrigen Europa.— PZ, 1930, 21, S. 76—116.
285. Paret O. Le mythe des cités lacustres.— P., 1958.
286. Perret G. Zum Stand unserer Kenntnis von den Rassen der Jungsteinzeit und der frühen Bronzezeit in Alt-Preußen.— Altpreußen, 1942, 7: 4, S. 63—74.
287. Perret G. Jungsteinzeitliche und frühbronzezeitliche Skelettreste Alt-Preußens.— Zeitschrift für Morphologie und Anthropologie, Erb- und Rassenbiologie, 1943, 2/3, S. 334—366.
288. Preidel H. Die vor- und frühgeschichtlichen Siedlungsräume in Böhmen und Mären.— München, 1953.
289. Puzinas J. Vorgeschichtsforschung und Nationalbewusstsein in Litauen.— K., 1935.
290. Puzinas J. Poledinio Lietuvos gyventojų kultūra.— Naujoji Romuva, 1935, 12—13, p. 281—287.
291. Puzinas J. Naujausių proistorinių tyrinėjimų duomenys (1918—1938 metų Lietuvos proistorinių tyrinėjimų apžvalga).— K., 1938.
292. Puzinas J. Stand der archäologischen Forschungen in Litauen.— In: Pirmā Baltijas Vēsturnieku konference Rīgā, 1938, Ipp. 62—69.
293. Reinert H. Die schnurkeramischen Totenhäuser von Sarmenstorf.— Mannus, 1928, Ergänzungsband, 6, S. 202—220.
294. Reinert H. Das Federseemoor als Siedlungsland des Vorzeitmenschen.— Leipzig, 1936.
295. Rimantienė R. Pirmykščiai būstai Samantonyse (Širvintų raj.).— Lietuvos TSR architektūros klausimai, 1960, 1, p. 56—65.
296. Rimantienė R. Die ethnokulturelle Lage in Litauen in der Spätaltsteinzeit.— In: Actes du VIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Proto-historiques. Pr., 1970, 1, p. 337—339.
297. Rimantienė R. Pirmieji Lietuvos gyventojai.— V., 1972.

298. Rimantienė R. K. Topography and Stratigraphy of Valley Camp Sites in the Stone and Bronze Ages in Lithuania.— In: Prehistoric Man, His Industry and the Environment in the Pleistocene and Holocene. Moscow, 1973, p. 53.
299. Rimantienė R. Die Herkunft der mesolithischen Industrie in dem Bereiche des Neman (Nemunas) — Flussbassins.— In: ME, p. 485—502.
300. Rimantienė R. Lietuvos akmens amžiaus šukinė puodų ornamentika ir finougrių klausimas.— Lietuvos istorijos metraštis 1972, 1973, p. 5—26.
301. Rimantienė. Akmens amžiaus paminklai.— Kn.: LAA, 1, p. 5—83.
302. Rimantienė R. Šarnelės (Plungės raj.) stovykla.— AET 1972/73, p. 7—9.
303. Rimantienė R. Akmens amžiaus gyvenvietė Nidoje.— AT 1974/75, p. 5—10.
304. Rimantienė R. Neolito gyvenvietės Nidoje tyrinėjimai 1976 ir 1977 metais.— AT 1976/77, p. 77—83.
305. Rimantienė R. Šventoji. 1. Narvos kultūros gyvenvietės.— V., 1979.
306. Rimantienė R. Šventoji. 2. Pamarių kultūros gyvenvietės.— V., 1980.
307. Rimantienė R. Nidos akmens amžiaus gyvenvietės tyrinėjimai 1978 metais.— AT 1978/79, p. 16—19.
308. Rimantienė R. Der Anteil mesolithischer Typenformen an den Fundkomplexen der neolithischen Neman-Kultur.— Veröffentlichungen des Museums für Ur- und Frühgeschichte, Potsdam, 1981, 14/15, S. 177—182.
309. Rimantienė R. Margių I gyvenvietė.— AT 1980/81, p. 12—15.
310. Rimantienė R., Dvareckas V., Kudaba Č. Apie Pajūrio pelkės archeologinių radinių slūgsojimo sąlygas.— Geografija ir geologija (LTSR aukštųjų m-klų mokslu darbai), 1971, 8, p. 131—139.
311. Rosenberg G. Kulturströmungen in Europa zur Steinzeit.— Kopenhagen, 1931.
312. Rother L. Die Mittlere Steinzeit in Schlesien.— Leipzig, 1936.
313. Rozoy J.-G. Les derniers chasseurs.— Charleville, 1978, 1—3.
314. Rulf J. Zur inneren Chronologie der schnurkeramischen Subkarpatenkultur (Oberdnestr- und Podolische Gruppe).— JMV, 1981, 64, S. 217—228.
315. Rust A. Das altsteinzeitliche Rentierjägerlager Meiendorf.— Neumünster, 1937.
316. Rust A. Die alt- und mittelsteinzeitlichen Funde von Stellmoor.— Neumünster, 1943.
317. Rust A. Über die endglaziale Kulturentwicklung im rechtselbischen Nordwesteuropa.— Offa, 1944, 6/7.
318. Rust A. Die jungpaläolithischen Zeltanlagen von Ahrensburg.— Neumünster, 1958.
319. Rust A. Die Funde von Pinnberg.— Neumünster, 1958.
320. Sabaliauskas A. Baltų ir Pabaltijo suomių kalbų santykiai.— Lietuvių kalbotyros klausimai, V., 1963, p. 109—135.
321. Saller K. Die Ofnet-Funde in neuer Zusammensetzung.— Zeitschrift für Morphologie und Anthropologie, 1962, 52 : 1, S. 1—51.
322. Salomonsson B. Découverte d'une habitation tardiglaciaire à Segebro Scanie, Suède.— AA, 1964, 35 : 1, s. 1—28.
323. Sarauw G. F. L. En stenalders Boplads i Maglemose ved Mullerup.— Aarbøger, 1903, s. 148—315.
324. Sarauw G. F. L. Maglemose: Ein steinzeitlicher Wohnplatz im Moor bei Mullerup auf Seeland, verglichen mit verwandten Funden, 1.—PZ, 1911, 3 : 1/2, S. 52—104.
325. Sarauw G. F. L. Maglemose: Ein steinzeitlicher Wohnplatz im Moor bei Mullerup auf Seeland, verglichen mit verwandten Funden, 2.—PZ, 1914, 6, S. 1—28.
326. Sauramo M. Das Rätsel des Ancylosees: Geologische Rundschau.— Stuttgart, 1954, 42 : 2, S. 197—233.
327. Sauramo M. Die Geschichte der Ostsee.— Helsinki, 1958.
328. Sawicki L. Uwagi o stanowisku wydmowem „Górki" w Świdrach Wielkich.— WA, 1923, 8 : 1, s. 49—53.
329. Sawicki L. Wiek przemysłu swiderskiego w świetle geomorfologii podwarszawskiego odcinka pradoliny Wisły.— In: Ściega Pamiątkowa ku czci prof. dr. Włodzimierza Demetrykiewicza. Poznań, 1930.

330. Sawicki L. Przemysł swiderski i stanowiska wydmowego Świdry Wielkie I.— PA, Poznań, 1933, 5 : 1, s. 1—23.
331. Sawicki L. Das Alter der Swiderien-Industrie im Lichte der Geomorphologie des Weichselurstromtales der Umgebung von Warschau.— In: Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte der Hundertjahrfeier des Museums vorgeschichtlicher Altertümer im Kiel. Kiel, 1936, S. 8—52.
332. Schiefferdecker P. Bericht über eine Reise zur Durchforschung der Kurischen Nehrung in archäologischer Hinsicht.— SPOG, 1873, 14, S. 33—69.
333. Schild R. Extension des éléments de type tarnovien dans les industries de l'extrême fin du Pléistocène.— Archaeologia Polona, 1960, 3, p. 7—64.
334. Schild R. Lokalizacja prahistorycznych punktów eksploatacji krzemienia czekoladowego na północno-wschodnim obrzeżeniu Gór Świętokrzyskich.— Folia Quaternaria, Kraków, 1971, 39.
335. Schild R. Późny paleolit.— In: PZP I, 1975, s. 159—338.
336. Schild R., Więckowska H. O tak zwanym przemysle swidersko-tardenuaskim.— In: AP, 1961, 6 : 2, s. 185—201.
337. Schlette F. Ornament oder Symbol.— JMV, 1969, 53, S. 215—240.
338. Schlette F. Siedlungswesen der Becherkulturen.— In: Becherkulturen, 1969, S. 155—168.
339. Schmid W. P. Baltische Gewässernamen und das vorgeschichtliche Europa.— Indogermanische Forschungen, 1972, 77 : 1.
340. Schuchhardt C. Vorgeschichte von Deutschland.— München; B., 1934.
341. Schuldt E. Mecklenburg urgeschichtlich.— Schwerin, 1954.
342. Schuldt E. Hohen Viecheln, ein mittelsteinzeitlicher Wohnplatz in Mecklenburg.— Schriften der Sektion für Ur- und Frühgeschichte der Deutschen Akademie der Wissenschaften, B., 1961, 10.
343. Schuldt E. Die steinzeitliche Inselsiedlung in Malchiner See bei Basedow, Kreis Malchin.— Bodendenkmalpflege in Mecklenburg 1973, 1974, S. 7—65.
344. Schultze-Motel J. Kulturpflanzenfunde der Becherkulturen.— In: Becherkulturen, 1969, S. 169—172.
345. Schütrumpf R. Pollenanalytische Untersuchungen der Magdalenien- und Lyngbykulturschichten der Grabung Stellmoor.— Nachrichtenblatt für Deutsche Vorzeit, 1935, 11 : 11.
346. Schütrumpf R. Die pollenanalytische Untersuchung der Rentierjägerfundstätte Stellmoor.— In: Rust A. Stellmoor. Neumünster, 1943.
347. Schwabedissen H. Die mittlere Steinzeit im westlichen Norddeutschland.— Neumünster, 1944.
348. Schwabedissen H. Das Alter der Federmesserkultur.— Eiszeitalter und Gegenwart, 1957, 8, S. 200—209.
349. Schwabedissen H. Sinngehalt und Abgrenzung des Mesolithikums nach den Forschungsergebnissen im nördlichen Teil des europäischen Kontinents.— In: Report of the VIth International Congress on Quaternary. Warsaw, 1961; Lodz, 1964, 4, p. 383—404.
350. Schwantes G. Die Bedeutung der Lyngby-Zivilisation für die Gliederung der Steinzeit: Auszug aus der Inaugural-Dissertation.— Hamburg, 1923.
351. Schwantes G. Das Beil als Scheide zwischen Paläolithikum und Neolithikum.— Archiv für Anthropologie, Braunschweig, 1923, N. F., 20 : 1, S. 13—41.
352. Schwantes G. Nordisches Paläolithikum und Mesolithikum.— Mitteilungen aus dem Museum für Völkerkunde Hamburg, 1928, 13.
353. Schwantes G. Vorgeschichte.— In: Geschichte Schleswig-Holsteins I. Neumünster, 1939.
354. Seibutis A., Sudnikavičienė F. Apie holoceninių pelkių susidarymo pradžią Lietuvos TSR teritorijoje.— Geografinis metraštis, 1960, 3, p. 299—363.
355. Slaviānas Z. Liaudies papročiai ir mitiniai įvairzdžiai Mažvydo raštuose.— Kn.: Senoji lietuviška knyga. K., 1947, p. 165—214.
356. Slotten R. The Master of Animals: A Study in the Symbolism of Ultimacy in Primitive Religion.— The Journal of Bible and Religion, 1965, 33, p. 293—302.

357. Stadle K. Die Steinzeitdörfer der Zedmar.— In: Festschrift Adalbert Bezzenberger zum 14. April 1921 dargebracht von seinen Freunden und Schülern. Göttingen, 1921, S. 148—160.
358. Stewart H. Indian Artifacts of the Northwest Coast.— Wash., 1973.
359. Stewart H. Indian Fishing: Early Methods on the North-west Coast.— Seattle, 1978.
360. Stieda I. Constantin Grewingks archäologische Arbeiten.— Sb. Prussia, 44, 1887/88, S. 219—253.
361. Strahm C. Die Gliederung der schnurkeramischen Kultur in der Schweiz.— In: Acta Bernesia, Bern, 1971, 6.
362. Struve K. Die Einzelgrabkulturen in Schleswig-Holstein und ihre kontinentalen Beziehungen.— Neumünster, 1955.
363. Suess H. E. Die Methode der Radiokohlenstoffdatierung und ihre Bedeutung für die prähistorische Forschung.— In: Bericht Hamburg, 1961, S. 789—793.
364. Suess H. E. Zur Chronologie des alten Ägypten.— Zeitschrift für Physik, 1967, 202, S. 1—7.
365. Suess H. E. Die Eichung der Radiokarbonuhr.— Bild der Wissenschaft, 1969, S. 121—127.
366. Sulimirski T. Die schnurkeramischen Kulturen und das indoeuropäische Problem.— In: La Pologne au VII-e Congrès International des Sciences Historiques. Varsovie, 1933, p. 287—308.
367. Szymańska A. Osada neolityczna w Lichnowym, powiat Malbork.— Pomorania Antiqua, 1968, 2, s. 177—188.
368. Szmit Z. Badania osadnictwa epoki kamiennej na Podlasiu.— WA, 1929, 10, s. 36—118.
369. Szukiewicz W. Poszukiwania archeologiczne w powiatach Lidzkim i Trockim (gub. Wileńska).— Światowit, 1901, 3, s. 3—29.
370. Szukiewicz W. Szkice z archeologii przedhistorycznej Litwy. 1. Epoka kamienna w gub. Wileńskiej.— Wilno, 1901.
371. Szukiewicz W. Narzędzia kamienne gładzone w pow. Lidzkim i Trockim (gub. Wileńska).— Światowit, 1904, 5, s. 9—16, 50—58.
372. Szukiewicz W. Poszukiwania archeologiczne w powiecie Lidzkim gub. Wileńskiej.— Materiały Komisji antropol.-archeol. i etnograf. Akademii Umiejętności w Krakowie, 1907, 10, s. 25—45.
373. Szukiewicz W. Ślady epoki kamiennej w gub. Wileńskiej.— Kwartalnik Litewski, 1910, 1, s. 48—62.
374. Szwed J. Sprawozdanie z badań osady kultury ceramiki sznurowej w Osolinie, pow. Puck, w latach 1964 i 1965.— Sprawozdania Archeologiczne, 1968, 19, s. 17—22.
375. Šturms E. Akmenslaikmets Latvijā. I. Dzives vietas.— In: Latvijas vēstures pirmavoti. Rīgā, 1927, 6.
376. Šturms E. Ein steinzeitlicher Wohnplatz am Zebrus-See in Kurzeme.— In: Congressus Secundus Archaeologorum Balticorum Rigae 19—23. VIII. 1930, 1931, S. 411—420.
377. Šturms E. Neolita apmetne Dundagas Purciemā.— Senātnē un Māksla, 1937, 1, lpp. 46—54.
378. Šturms E. Senākie cilvēka tēli Latvijā.— Senātnē un Māksla, 1937, 4, lpp. 83—91.
379. Šturms E. Sārnates purva mītnes.— Senātnē un Māksla, 1940, 1, lpp. 41—64.
380. Šturms E. Die erste schnurkeramische Siedlung in Lettland.— Contributions of Baltic University, Hamburg, 1946, 17, S. 1—14.
381. Šturms E. Die Moorsiedlungen im Ostbaltikum und Westsibirien.— Fornvännen, 1948, 43, s. 362—364.
382. Šturms E. Der ostbaltische Bernsteinhandel in der vorgeschichtlichen Zeit.— Commentationes Balticae, 1953, 1, S. 167—205.
383. Šturms E. Die neolithische Plastik im Nordischen Kulturkreis.— Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz, 1955, 2: 1, S. 21—26.
384. Šturms E. Der Bernsteinschmuck der östlichen Amphorenkultur.— Rheinische Forschungen zur Vorgeschichte, 1956, 5, S. 13—20.

385. Šturms E. Betrachtungen zum Ursprungs- und Herkunftsproblem der Becherkultur.— SMYA, 1957, 58, s. 268—296.
386. Šturms E. Die Herkunft der Becher-Bootaxt-Kultur.— In: Bericht Hamburg, 1961, S. 779—786.
387. Šturms E. Die steinzeitlichen Kulturen des Baltikums.— Bonn, 1970.
388. Sulcs A. Jūras zvejniecības darba rīki Ziemeļkurzemē 19. gs. otrajā pusē.— Arheoloģija un etnogrāfija, 1961, 3, lpp. 157—168.
389. Talko-Hrynciewicz I. Wandalin Szukiewicz jako prehistoryk Litwy.— WA, 1920, 5: 1—2, s. 65—72; Z moich wspomnień o dawnych archeologach.— WA, 1923, 8: 2—4, s. 176—190.
390. Tarasenko P. Ieškojimai Neris ir Šventosios santeklyje.— Mūsų senovė, 1922, 4—5, p. 574—590.
391. Tarasenko P. Panerio pirmykštės kultūros sėdybos (nuo Kernavės iki Kaučo).— Kultūra, 1924, 7—8, p. 299—310.
392. Tarasenko P. Lietuvos archeologijos medžiaga.— K., 1928.
393. Tarvydas B. Senovės gintarinių papuošalų rinkinys.— Gimtasai kraštas, 1937, 1, p. 46—56.
394. Taute W. Spätaltsteinzeitliche Funde aus Berlin-Tegel.— Berliner Blätter für Vor- und Frühgeschichte, 1957, 6, S. 1—13.
395. Taute W. Funde der spätalolithischen „Federmesser-Gruppe“ aus dem Raum zwischen mittlerer Elbe und Weichsel.— Berliner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte, 1963, 3, S. 62—111.
396. Taute W. Die Stielspitzen-Gruppen im nördlichen Mitteleuropa.— Köln, 1968.
397. Tetzlaff W. The Rzucewo-Culture.— In: NP, 1970, p. 356—365.
398. Thomsen V. Beröringer mellem de finske og de baltiske (litauisk-lettiske) sprog.— København, 1890.
399. Tischler O. Bericht über die Wanderungen auf der Kurischen Nehrung.— SPOG, 1874, 15, S. 25—27.
400. Tischler O. Bericht über die Untersuchungen auf der Kurischen Nehrung.— SPOG, 1875, 16, S. 39.
401. Tischler O. Bericht über die praehistorisch-anthropologischen Arbeiten der Physikalisch-Ökonomischen Gesellschaft.— SPOG, 1877, 18, S. 258—278.
402. Tischler O. Beiträge zur Kenntnis der Steinzeit in Ostpreußen und den angrenzenden Gebieten.— SPOG, 1882, 23, S. 17—40.
403. Tischler O. Bericht über die Archäologisch-Anthropologische Abteilung des Provinzial-Museums der Physikalisch-Ökonomischen Gesellschaft bei Gelegenheit der Feier des 100-jährigen Bestehens der Gesellschaft 1890.— SPOG, 1891, 31, S. 85—104.
404. Tyszkiewicz E. Rzut oka na źródła archeologii krajowej.— Wilno, 1842.
405. Tyszkiewicz E. Badania archeologiczne nad zabytkami przedmiotów sztuki rzemiosł i t. d. w dawnej Litwie i Rusi Litewskiej.— Wilno, 1850.
406. Tyszkiewicz K. O Kurhanach na Litwie i Rusi Zachodniej.— B., 1868.
407. Troels-Smith J. Ertebøllekultur.— Bondekultur: Resultater af de sidste 10 Aars Undersøgelser i Aamosen.— Aarbøger 1953, 1955, s. 5—62.
408. Tromnau G. Präborealzeitliche Fundplätze im norddeutschen Flachland.— In: MfE, S. 67—71.
409. Trzeciakowski J. Sprawozdanie z badań wykopaliskowych w Elku.— In: Informator Archeologiczny, Badania 1969, 1970; Badania 1970, 1971.
410. Urtans V. Senākie depoziti Latvijā (līdz 1200 g.).— Rīgā, 1977.
411. Vanagas A. Lietuvos TSR hidronimų daryba.— V., 1970.
412. Vanagas A. Lietuvių hidronimų semantika.— Kn.: Lietuvių onomastikos tyrinėjimai, V., 1981, p. 4—153.
413. Van Diest H. Zur Frage der „Lampen“ nach den Ausgrabungsfunden von Rosenhof (Ostholstein).— Archäologisches Korrespondenzblatt, 1981, 11, S. 310—314.
414. Vankina L. Sārnates tipa atradumi Latvijas neolīta apmetnēs.— AuE, Rīgā, 1974, 11, lpp. 39—52.
415. Vasmer M. Über die Ostgrenze der baltischen Stämme.— In: Beiträge zur historischen Völkerkunde Osteuropas. B., 1932.

416. **Vilkuna K.** Unternehmen Lachsfang.—Helsinki, 1975.
417. **Vogt E.** Geflechte und Gewebe der Steinzeit.—Basel, 1937.
418. **Wahle E.** Antropogeographie, Vorgeschichtliche.—In: Reallexikon, 1924, I, S. 183—196.
419. **Wahle E.** Deutsche Vorzeit.—Leipzig, 1932.
420. **Walde A., Pakorny J.** Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen.—B., 1928—1933, 1—3.
421. **Westerby E.** Stenalderbopdsen ved Klampenborg.—København, 1927.
422. **Więckowska H.** Mezolit.—In: Materiały do prehistoria ziem Polskich. 1. Paleolit i mezolit, 1964.
423. **Więckowska H.** Outline of the Division of Cultures of the Polish Mesolithic.—In: ME, p. 595—612.
424. **Więckowska H.** Społeczności łowiecko-rybackie wczesnego holocenu.—In: PZP I, 1975, s. 339—438.
425. **Więckowska H., Kempisty E.** Sprawozdania z badań archeologicznych we wsi Sośnia, pow. Grajewo.—WA, 1970, 35, s. 164—200.
426. **Więckowska H., Marczak M.** Próba podziału kulturowego mezolitu Mazowsza.—In: Materiały do prehistorii plejstocenu i wczesnego holocenu Polski W-wa, 1967.
427. **Wilke G.** Die Religion der Indogermanen in archäologischer Beleuchtung.—Leipzig, 1923.
428. **Wiślański T.** Krag ludów subneolitycznych w Polsce.—In: PZP II, 1979, s. 319—336.
429. **Wiślański T.** Die schnurverzierte Keramik in der Ostgruppe der Trichterbecherkultur.—JMV, 1981, 64, S. 211—216.
430. **Zagorska I.** Akmens laikmeta harpūnas Latvijā.—ZAV, 1972, 8 (30), lpp. 80—98.
431. **Zagorska I.** Vidējā akmens laikmeta šķēpi Latvijā.—AuE, 1974, 11, lpp. 25—38.
432. **Zagorska I.** Viengabala kaula makšķeres āķi Latvijā.—ZAV, 1977, 8 (361), lpp. 85—102.
433. **Zagorskis F.** Kreiču neolita kapulauks.—AuE, 1961, 3, lpp. 3—18.
434. **Zagorskis F.** Agrais neolita laikmets Latvijās austrumdaļa.—ZAV, 1973, 4 (309), lpp. 56—96.
435. **Zagorskis F.** Zvejnieku akmens laikmeta kapsulauka apbedījumu tipoloģija un hronoloģija.—AuE, 1974, 11, lpp. 7—24.
436. **Znamierowska-Prüfferowa M.** Rybackie narzędzie kolne w Polsce i w krajach sąsiednich.—Toruń, 1957.
437. **Zotz L. F.** Das Tardenoisien in Niederschlesien.—Altschlesien, 1931, 3, S. 121—153.
438. **Zotz L. F.** Kulturgruppen des Tardenoisien im Mitteleuropa.—PZ, 1932, 23, S. 19—45.
439. **Žilinskas J.** Akmens periodo žmogus Žemaitijoje ir Suvalkijoje.—K., 1931.
440. **Zurek J.** Osada z młodszej epoki kamiennej w Rzucewie, pow. wejherowski, i kultura rzucewska.—Fontes Archaeologici Posnaniensis 1953, Poznań, 1954, 4, s. 1—42.
441. **Анисимов А. Ф.** Космологические представления народов Севера.—М.; Л., 1959.
442. **Артемченко И. И.** Племена верхнего и среднего Поднепровья в эпоху бронзы.—М., 1967.
443. **Артемченко И. И.** Рец. на кн.: *Ch. Strahm.* Die Gliederung der schnurkeramischen Kulturen in der Schweiz.—СА, 1975, 4, с. 293—297.
444. **Бадер О. Н.** Древнейшее заселение северной Европы человеком в свете новых данных.—КСИА, 1971, 126, с. 3—13.
445. **Бахтеев Ф. X.** Очерки по истории и географии важнейших культурных растений.—М., 1960.
446. **Басаликас А. Б.** Некоторые вопросы развития рельефа Литвы в позднеледниковое время.—В кн.: Вопросы голоцена. Вильнюс, 1961, с. 211—232.

447. **Березанская С. С.** О так называемом общеевропейском горизонте культур шнуровой керамики Украины и Белоруссии.—СА, 1971, 4, с. 36—49.
448. **Бибиков С. Н.** Раннетрипольское поселение Лука-Врублевецкая на Днестре.—МИА, 1953, 38.
449. **Борисковский П. И.** Палеолит Украины.—МИА, 1953, 40.
450. **Брюсов А. Я.** Об экспансии «культур с боевыми топорами» в конце III тысячелетия до н. э.—СА, 1961, 3, с. 14—33.
451. **Брюсов А. Я., Зимина М. П.** Каменные сверленные боевые топоры на территории европейской части СССР.—В кн.: Археология СССР: Свод археологических источников, В4-4. М., 1966.
452. **Буров Г. М.** О поисках древних деревянных вещей и рыболовных сооружений в старичных торфяниках равнинных рек.—КСИА, 1969, 117, с. 130—134.
453. **Буров Г. М.** Археологические памятники Верхней Святи.—Ульяновск, 1972.
454. **Бутримас А.** Кремневые стамески в материале неолита Литвы.—В кн.: Древности Белоруссии и Литвы. Минск, 1982, с. 12—19.
455. **Ванагас А. П.** Максимальный ареал балтской гидронимии и проблема происхождения балтов.—В кн.: ЭЛБ, с. 119—123.
456. **Ванкина А. В.** Торфяниковая стоянка Сарнате.—Рига, 1970.
457. **Ванкина А. В.** Шнуровая керамика на территории Латвии.—В кн.: ДИБ, с. 47—58.
458. **Векилова Е. А.** К вопросу о свидерской культуре в Крыму (стоянка Сюрень II).—КСИА, 1961, 82, с. 143—149.
459. **Векилова Е. А.** К вопросу о связях населения на территории Крыма в эпоху мезолита.—МИА, 1966, 126, с. 144—154.
460. **Виноградов А. П., Девириц А. Л., Добкина Э. И., Маркова Н. Г.** Определение абсолютного возраста по C14: Сообщение 4.—Геохимия, 1963, 9.
461. **Витов М. В., Марк К. Ю., Чебоксаров Н. Н.** Этническая антропология восточной Прибалтики.—М., 1959.
462. **Воеводский М. В.** К вопросу о развитии эппалеолита в Восточной Европе.—СА, 1940, 5, с. 144—150.
463. **Воеводский М. В.** Мезолитические культуры Восточной Европы.—КСИИМК, 1950, 31, с. 96—119.
464. **Вознячук А. Н., Вальчик М. А.** Морфология, строение и история развития долины Немана в неоплеистоцене и голоцене.—Минск, 1978.
465. **Вольтер Э.** Археологические коллекции частных лиц в Северо-западном крае.—Вильенский вестник, 1889, 269.
466. **Гириницкас А.** Связи неолитических нарвской и неманской культур в Восточной Литве.—В кн.: Проблемы этногенеза и этнической истории балтов: Тезисы докладов. Вильнюс, 1981, с. 12—14.
467. **Гириницкас А.** Разница нарвской керамики развитого неолита в восточной и западной Литве.—В кн.: Древности Белоруссии и Литвы. Минск, 1982, с. 19—27.
468. **Гириницкас А. А.** Поздний неолит Восточной Литвы (По данным материалов памятников оз. Крягуонас): Автореф. канд. дис. ист. наук. Вильнюс, 1982.
469. **Грипис В. Я.** Поселения и жилища, быт, первые признаки гигиены и способов лечения на территории Латвийской ССР в каменном веке.—Из истории медицины, Рига, 1957, 1, с. 9—26.
470. **Гуделис В. К.** Основные черты стратиграфии и палеогеографии голоцена Литвы.—Институт геологии и географии АН ЛитССР: Научные сообщения, 1957, 4, с. 153—174.
471. **Гуделис В. К.** Некоторые вопросы развития Балтийского моря и неотектоники голоцена.—В кн.: Вопросы голоцена. Вильнюс, 1961, с. 69—76.
472. **Гуделис В. К.** Рельеф и четвертичные отложения Прибалтики.—Вильнюс, 1973.

473. Гуделис В. К. История развития Балтийского моря.— В кн.: Геология Балтийского моря. Вильнюс, 1976, с. 95—116.
474. Гуделис В. К., Павилонис С. В. Неоантропологические находки в Литве.— Бюллетень Комиссии по изучению четвертичного периода, 1955, 20, с. 30—40.
475. Гурина Н. Н. Новые неолитические памятники в восточной Эстонии.— В кн.: Древние поселения и городища. Таллин, 1955, с. 153—175.
476. Гурина Н. Н. Оленеостровский могильник.— МИА, 1956, 47.
477. Гурина Н. Н. Валдайская неолитическая культура.— СА, 1958, 3, с. 31—45.
478. Гурина Н. Н. Древняя история северо-запада Европейской части СССР.— МИА, 1961, 87.
479. Гурина Н. Н. Новые данные о каменном веке северо-западной Белоруссии.— МИА, 1965, 131, с. 141—203.
480. Гурина Н. Н. К вопросу о позднепалеолитических и мезолитических памятниках Польши и возможности сопоставления с ними памятников северо-западной Белоруссии.— МИА, 1966, 126, с. 14—34.
481. Гурина Н. Н. Из истории древних племен западных областей СССР.— МИА, 1967, 144.
482. Гурина Н. Н. Неолитические племена Валдайской возвышенности.— МИА, 1973, 172, с. 159—168.
483. Гурина Н. Н. Древние кремнедобывающие шахты на территории СССР.— Л., 1976.
484. Дебед Г. Ф. Черепа из эппалеолитического могильника у с. Волошко-го.— СЭ, 1955, 3, с. 62—73.
485. Денисова Р. Я. Антропология древних балтов.— Рига, 1975.
486. Денисова Р. Я. Генезис балтов.— В кн.: ДИБ, с. 26—35.
487. Долуханов П. М., Хотинский Н. А. Палеогеографические рубежи голоцена и мезолитическая история Европы.— В кн.: Первобытный человек и природная среда. М., 1974, с. 211—216.
488. Ефименко П. П. Первобытное общество.— Киев, 1953.
489. Загорска И. А. Ранний мезолит на территории Латвии.— ИАЛ, 1981, 2(403), с. 53—65.
490. Загорска И., Загорскис Ф. Мезолит Латвии.— КСИА, 1977, 149, с. 69—75.
491. Зализняк А. А. Об остриях с микрорезцовым сколом в мезолите северной Украины.— В кн.: Орудия каменного века. Киев, 1978, с. 89—97.
492. Замятин С. Н. О возникновении локальных различий в культуре палеолитического периода.— Происхождение человека и древнее расселение человечества: Труды Института этнографии АН СССР, 1951, н. с. 16, с. 89—152.
493. Зимица М. П. Стоянки позднего неолита и бронзы в Новгородской и Калининской областях.— СА, 1968, 2, с. 136—158.
494. Иванов С. В. Народный орнамент как исторический источник.— СЭ, 1958, 2, с. 3—23.
495. Исаенко В. Ф. Мезолит и неолит Припятского Полесья.— В кн.: Древности Белоруссии. Минск, 1966, с. 22—53.
496. Исаенко В. Ф. Мезолит.— В кн.: Очерки по археологии Белоруссии. Минск, 1970, с. 49—66.
497. Исаенко В. Ф. Неолит Припятского Полесья.— Минск, 1976.
498. Кабайлене М. В. Некоторые вопросы стратиграфии и палеогеографии голоцена Юго-восточной Литвы.— Труды института геологии, Вильнюс, 1965, 2, с. 302—335.
499. Катинас В. Янтарь и янтареносные отложения южной Прибалтики.— Вильнюс, 1971.
500. Кларк Дж. Г. Д. Доисторическая Европа.— М., 1953.
501. Кольцов А. В. Некоторые итоги изучения мезолита Волго-Окского междуречья.— СА, 1965, 4, с. 17—26.
502. Кольцов А. В. Новые раскопки стоянки Елин Бор.— МИА, 1966, 126, с. 178—184.
503. Кольцов А. В. Памятники с яниславицкими элементами на территории СССР.— В кн.: Памятники древней истории Евразии. М., 1975, с. 63—67.

504. Кочубинский А. А. Территория доисторической Литвы.— ЖМНП, 1897, 1.
505. Крайнов Д. А. Древнейшая история Волго-Окского междуречья: Фатьяновская культура II тысячелетия до н. э.— М., 1972.
506. Крайнов Д. А. Фатьяновская культура в этногенезе балтов.— В кн.: ДИБ, с. 36—46.
507. Крижевская А. Я. Неолитические мастерские верхнего Поволжья.— МИА, 1950, 13, с. 55—69.
508. Кудоба Ч. П. Краевые ледниковые образования Балтийской гряды и диагностика динамики края ледника.— В кн.: Материковое оледенение и ледниковый морфогенез. Вильнюс, 1969, с. 155—226.
509. Кухаренко Ю. В. Первобытные памятники Полесья.— В кн.: Археология СССР, Б1-18. М., 1962.
510. Лозе И. А. Некоторые мезолитические находки на территории Латвии.— МИА, 1966, 126, с. 108—113.
511. Лозе И. А. Новый центр обработки янтаря эпохи неолита в Восточной Прибалтике.— СА, 1969, 3, с. 124—134.
512. Лозе И. А. Костяная и роговая скульптура эпохи неолита на территории Латвии.— ИАЛ, 1969, 11(268), с. 33—48.
513. Лозе И. А. Резная скульптура каменного века Восточной Прибалтики в соотношении с уральской скульптурой.— В кн.: Проблемы археологии Урала и Сибири. М., 1973, с. 174—182.
514. Лозе И. А. Взаимоотношения балтских и прибалтийско-финских культур на территории Латвии в эпоху неолита.— В кн.: Проблемы этнической истории балтов: Тезисы докладов. Рига, 1977, с. 21—23.
515. Лозе И. А. Поздний неолит и ранняя бронза Лубанской равнины.— Рига, 1979.
516. Лозе И. А. Радиоуглеродное датирование памятников каменного века Лубанской равнины.— ИАЛ, 1982, 8(421), с. 36—45.
517. Малахов М. В. Стоянка доисторического человека на берегу Немана.— Известия Имп. Русского Географического Общества, 1884, 19.
518. Марк К. Ю. Вопросы этнической истории эстонского народа в свете данных палеоантропологии.— В кн.: Вопросы этнической истории эстонского народа. Таллин, 1956, с. 219—242.
519. Матюшин Г. Н. Мезолит Южного Урала.— М., 1976.
520. Мерперт Н. Я. О связях Северного Причерноморья и Балкан в раннем бронзовом веке.— КСИА, 1965, 105, с. 10—20.
521. Мерперт Н. Я. Древнейшая культурно-историческая область и вопросы формирования культур шнуровой керамики.— В кн.: Восточная Европа в эпоху камня и бронзы. М., 1976, с. 10—127.
522. Микляев А. М. Памятники Усвяцкого микрорайона: Псковская область.— Археологический сборник. Л., 1969, 11, с. 18—40.
523. Микляев А. М., Семенов В. А. Свайное поселение на Жижицком озере.— Труды Государственного ордена Ленина Эрмитажа, 1979, 20: 2, с. 5—22.
524. Моора Х. А. Вопросы сложения эстонского народа и некоторых соседних народов в свете данных археологии.— В кн.: Вопросы этнической истории эстонского народа. Таллин, 1956, с. 49—141.
525. Моора Х. А. О древней территории расселения балтских племен.— СА, 1958, 2, с. 9—33.
526. Мошинская В. И. Древняя скульптура Урала и Западной Сибири.— М., 1976.
527. Нужвий Д. Ю. Деякі питання «мікрорізцевої техніки».— Археологія, 1979, 32, с. 35—43.
528. Окладников А. П. Культ медведя у неолитических племен Восточной Сибири.— СА, 1950, 14, с. 7—19.
529. Ошибкина С. В. Неолит Восточного Прионежья.— М., 1978.
530. Паавер К. Формирование териофауны и изменчивость млекопитающих Прибалтики в голоцене.— Тарту, 1965.
531. Погодин А. Из истории славянских передвижений.— Спб., 1901.

532. Покровский Ф. В. Археологическая карта Виленской губернии.— В кн.: Труды Виленского отделения Московского предварительного комитета по устройству в Вильне IX археологического съезда. Вильна, 1893.
533. Покровский Ф. В. Археологическая карта Гродненской губернии: Вильна.— В кн.: Труды IX археологического съезда в Вильне, II. М., 1895.
534. Покровский Ф. В. Археологическая карта Ковенской губернии: Вильна.— В кн.: Труды X археологического съезда. III. М., 1899.
535. Попов А. А. Охота и рыболовство у долган.— В кн.: Сборник памяти В. Г. Богораза.— М.; Л., 1937.
536. Попов А. А. Иганасаны.— М.; Л., 1948.
537. Поршнева Б. Ф. К спорам о проблеме возникновения человеческого общества.— Вопросы истории, 1958, 2, с. 139—156.
538. Раушенбах В. М. Среднее Зауралье в эпоху неолита и бронзы.— М., 1956.
539. Раушенбах В. М. Новые находки на Шигирском торфянике.— КСИИМК, 1959, 45, с. 123—131.
540. Римантене Р. К. Стоянка каменного и бронзового веков Самантонис.— СА, 1960, 2, с. 115—127.
541. Римантене Р. К. Периодизация и топография поселений каменного и бронзового веков в Литве. Автореф. канд. дис. ист. наук, Вильнюс, 1962.
542. Римантене Р. К. Стоянки раннего неолита в юго-восточной Литве.— В кн.: Древности Белоруссии. Минск, 1966, с. 54—62.
543. Римантене Р. К. Палеолит и мезолит Литвы.— Вильнюс, 1971.
544. Римантене Р. К. Топография и стратиграфия долинных стоянок каменного и бронзового веков в Литве.— В кн.: Первобытный человек и природная среда. М., 1974, с. 255—258.
545. Римантене Р. К. Типология палеолитических и мезолитических наконечников Прибалтики.— В кн.: Орудия каменного века. Киев, 1978, с. 20—31.
546. Римантене Р. К. Хронология неолита Литвы.— КСИА, 1978, 153, с. 31—34.
547. Рогачев А. Н. Некоторые вопросы изучения эпипалеолита Восточной Европы.— МИА, 1966, 126, с. 9—13.
548. Рудинский М. Я. До питання про культуру мезолітичної доби на Україні.— Антропология, 1928, 1.
549. Рыбаков Б. А. Космология и морфология земледельцев энеолита.— СА, 1965, 1, с. 24—47; 2, с. 13—33.
550. Рыбаков Б. А. Новые данные о культе небесного оленя.— В кн.: Восточная Европа в эпоху камня и бронзы. М., 1976, с. 56—63.
551. Сейбутис А. О чередовании болото- и озерообразовательных процессов в голоцене.— В кн.: История озер СССР. Вильнюс, 1970.
552. Семенов С. А. Первобытная техника.— МИА, 1957, 54.
553. Серебрянников Б. А. О некоторых следах исчезнувшего индоевропейского языка в центре Европейской части СССР, близкого к балтийским языкам.— МАД'А, 1957, 1(2), р. 69—72.
554. Серебрянный А. П. К палеогеографии голоцена в районе Балтики (в свете данных радиоуглеродного метода).— В кн.: Вопросы голоцена. Вильнюс, 1961, с. 177—199.
555. Серебрянный А. П., Раукас А. В. Сопоставление готияциальных краевых ледниковых образований в впадение Балтийского моря и прилегающих к ней странах.— Baltica, 1967, 3, р. 235—249.
556. Слока Я. Я. Рыбы из стоянок каменного века на Лубанской низменности.— ИАЛ, 1975, 8, с. 65—73.
557. Спицын А. А. Курганы в окрестностях озера Жеймяны.— Записки отделения русской и славянской археологии, 1907, 7: 12, с. 248—251.
558. Спицын А. Литовские древности.— Tauta ir Žodis, 1925, 3, р. 112—171.
559. Студзицкая С. В. Фигурные налепы на сосудах со стоянок Волосовской культуры.— В кн.: История и культура Евразии по археологическим данным. М., 1980, с. 25—31.
560. Тарасов А. М. Углянская палеолитическая стоянка (Костенки XVI).— КСИА, 1961, 85, с. 38—47.
561. Телегин Д. Я. Мезолит левобережной Украины и его место в сложении Днепровско-Донецкой неолитической культуры.— МИА, 1966, 126, с. 99—107.
562. Телегин Д. Я. Неолитические стоянки типа Струмеля-Гастянина северной Киевщины.— В кн.: Древности Белоруссии. Минск, 1966, с. 63—67.
563. Телегин Д. Я. Дніпро-Донецка культура.— Київ, 1968.
564. Телегин Д. Я. Середньо-Сточівська культура епохи міді.— Київ, 1973.
565. Телегин Д. Я. Мезолітичні пам'ятки України (IX—VI тисячоліття до н. э.).— Київ, 1982.
566. Тимофеев В. И. Новые данные по хронологии неолита юго-восточной Прибалтики.— КСИА, 1978, 153, с. 34—37.
567. Тимофеев В. И. Неолитические памятники Калининградской области и их место в неолите Прибалтики. Автореф. канд. дис. ист. наук.— Л., 1980.
568. Тимофеев В. И. Изделия из кости и рога неолитической стоянки Цедмар (Серово) Д.— КСИА, 1981, 165, с. 115—119.
569. Тимофеев В. И., Левковская Г. М., Марков Ю. Н., Чайхорская Е. Н., Свеженцев Ю. С. Новые данные по абсолютной хронологии о археологических памятниках юго-восточной Прибалтики.— ИГМ, с. 162—164.
571. Токарев С. А. Ранние формы религии и их развитие.— М., 1964.
572. Топоров В. П., Трубачев О. Е. Лингвистический анализ гидронимов верхнего Поднепровья.— М., 1962.
573. Топоров В. П. К вопросу о топонимических соответствиях на балтийских территориях и к западу от Вислы.— Baltistica, 1966, 1: 2, р. 103—111.
574. Третьяков П. Н. Восточно-славянские племена.— М., 1953.
575. Урбан Ю. Н. Поселение и могильник Иловец.— КСИА, 1973, 137, с. 107—114.
576. Федорова Р. В. Уничтожение леса и примитивное земледелие в каменном веке по современным экспериментам и пыльцевым анализам.— СА, 1962, 1, с. 253—257.
577. Филатова В. Ф. К вопросу о связи каменных орудий памятников с чистым комплексом керамики сперрингс и позднемезолитических.— В кн.: Археологические исследования в Карелии. Л., 1971, с. 10—33.
578. Формозов А. А. Этнокультурные области на территории европейской части СССР в каменном веке.— М., 1959.
579. Фролов Б. А. Числа в графике палеолита.— Новосибирск, 1974.
580. Хлобыстина М. Д. Вопросы социально-идеологических интерпретаций древнейших форм мезолитических и неолитических погребений.— КСИА, 1978, 152, с. 61—68.
581. Хотинский Н. А. Палеогеографические основы датировки и периодизации неолита лесной зоны Европейской части СССР.— КСИА, 1978, 153, с. 7—14.
582. Черняўскі М. М. Неаліт Беларускага Панямоння.— Мінск, 1979.
583. Чернявский М. М. Некоторые итоги изучения неолитических поселений Белорусского Понеманья.— В кн.: Древности Белоруссии. Минск, 1966, с. 83—97.
584. Чернявский М. М. Неолитические культуры.— В кн.: Очерки по археологии Белоруссии. Минск, 1970, с. 76—108.
585. Чернявский М. М. Хронологические рамки неолита северо-западной Белоруссии.— КСИА, 1978, 153, с. 42—46.
586. Шварцбах М. Климаты прошлого.— М., 1955.
587. Шукевич В. А. Реферат В. К. Шукевича об археологических местностях в Лядском и Трокском уездах.— В кн.: Труды Виленского отделения Московского предварительного комитета по устройству в Вильне IX Археологического съезда. Вильна, 1893, с. 96—97.
588. Шуля К. С. Датирование по радиоуглероду голоцена Литвы. Автореф. канд. дис. геол. наук.— М., 1969.
589. Шуля К. С., Луянас В. Ю., Кибилда З. А., Банис Ю. Ю., Генутене И. К. Стратиграфия и хронология озерно-болотных отложений котловины озера Бебрукас.— Вопросы геологии и палеогеографии четвертичного периода Литвы, Вильнюс, 1967, 5, с. 231—239.

590. Яблонските-Римантене Р. Стоянка каменного века Эйгулай.— В кн.: Вопросы этнической истории народов Прибалтики. М., 1959, с. 11—31.
591. Яблонските-Римантене Р. К. Периодизация мезолитических стоянок Литвы.— МИА, 1966, 126, с. 75—87.
592. Якимов В. П. Начальные этапы заселения Восточной Прибалтики.— В кн.: Балтийский этнографический сборник. М., 1956, с. 245—272.
593. Янитс К. А., Янитс А. Ю. Радиоуглеродные датировки каменного века Восточной Прибалтики с точки зрения археологии.— ИГМ, с. 191—193.
594. Янитс А. Ю. Поселения эпохи неолита и раннего металла в приустье р. Эмайыги.— Таллин, 1959.
595. Янитс А. Ю. Новые данные по мезолиту Эстонии.— МИА, 1966, с. 114—123.

КАМЕННЫЙ ВЕК ЛИТВЫ

(Резюме)

Обзор исследований. Первые исследователи в середине XIX в. ввели в литературу случайные находки, которые датировали каменным веком. Материал из поселений начали собирать в 70-х гг. XIX в. в юго-восточной и центральной Литве и на Куршской косе. После первой мировой войны сбор археологического материала еще в большинстве случаев производился по частной инициативе. В научный оборот его ввел Й. Пузинас. После второй мировой войны начались организованные исследовательские работы по всей Литве. Руководство этими работами осуществляет коллектив отдела археологии Института истории АН Литовской ССР.

ПАЛЕОЛИТ (X—IX тысячелетие до н. э.)

Введение (рис. 1—3). До появления первых жителей территория, занимаемая ныне Литвой, была покрыта ледниками. Они начали таять за 14 тыс. лет до н. э., но условия для жизни в регионе создались лишь в аллерёде и позднем дриасе — в X—IX тысячелетиях до н. э. Стоянки аллерёдского времени встречаются на II, позднего дриаса — на III надпойменной террасе. Они принадлежат двум основным культурам — прибалтийско-мадленской и свидерской — и их вариантам.

Группа прибалтийско-мадленских культур (рис. 4—7) (Люнгбю-Бромме, Аренсбург). Основные черты: кремневые широкие наконечники стрел с выделенным черешком, широкие скребки, срединные и угловые резцы, одноплощадные нуклеусы, роговые мотыги типа Люнгбю, гарпуны, наконечники. В Литве известно около 40 местонахождений; из них основные: Вильнос, оз. Глинас 6, Эжяринас 15, 16 и др. Расположены отдельными островами по всей южной Прибалтике. Происхождение неясное, родственное мадлену VI Западной Европы. В Литву эта группа культур проникла с запада по побережью.

Группа свидерских культур (рис. 8—13). Основные черты: узкие длинные наконечники стрел без черешка или с ним, часто с плоской ретушью на внешней стороне, много резцов, особенно клиновидных, узкие длинные концевые скребки, двухплощадные нуклеусы. К данной группе культур относят костяные и роговые веслообразные и веретенообразные наконечники копий. Известно около 60 местонахождений, основные из которых: Эйгулай 1а—4, Скарулай, Пувочай, Акмуо, Эжяринас 1, 4, 11, 14, Мардосавас 3, Глинас 1, 3 и др. Замечаются две волны данной группы культур. Распространена от Одера до Сожа. В Литву проникла с юго-запада.

Группа гибридных культур (рис. 14—18). Основные черты — сосуществование в одном комплексе элементов из разных групп культур — свидерских, люнгбюских, аренсбургских. Основные местонахождения: Кашетос 16, Шилалис 2, Мяржжярис 3, Эжяринас 8, 17, Нягетос 10 и др. Распространена

узкой полосой между Неманом и Одером, окружена гибридными культурами другого происхождения.

Общественное и домашнее хозяйство (рис. 19—22). Основным занятием представителей групп культур была охота на северного оленя. Это заставляло людей вести кочевой образ жизни. Иногда охотились и на рыб. Кремнь добывали в моренных отложениях специальными топоривидными орудиями, изготавливали ножевидные пластины и некоторые орудия, которые вывозили. В Эжяринасе исследована копальня, где древние добывали кремнь для своих орудий. Выяснено, что в те далекие времена там побывали представители разных культур. Для палеолита характерна крутая, даже встречная ретушь на наконечниках стрел.

Общественная организация (рис. 23—26) обуславливалась характером охоты. Люди жили маленькими родовыми общинами, которые (особенно это характерно для представителей свидерских культур) на сезон охоты объединялись в более крупные группы (об этом свидетельствуют, напр., Пувочай). Наличие копальни указывает на факт существования у тех древних людей временного разделения труда, межобщинной информации, сознательного общения друг с другом. Последнее, в частности, подтверждают и экзогамные отношения между ними.

Этнокультурные вопросы (рис. 27—28). Однородность и различия культур, существовавших на больших пространствах Европы, связываются с выделением этнокультурных групп, которые все еще часто меняли свой облик. Типы изделий отражают культурно-этнические традиции, но не различия в ведении хозяйства. По всей вероятности, мировосприятие человека той эпохи было тотемистическим, он преклонялся перед Хозяином зверей.

МЕЗОЛИТ (VIII—IV тысячелетия до н. э.)

Введение (рис. 29—31). Мезолит совпадает с тремя климатическими периодами: пребореальным, бореальным и началом атлантического, которые соответствуют трем этапам развития Балтийского моря — Иольдиевому морю, Анциловому озеру и Литориновому морю. Причем 2 трансгрессии Литоринового моря произошли в мезолите. В пребореале была обжита I надпойменная терраса, позже пойма, во время II литориновой трансгрессии — верхние (боровые) террасы. Выделяются 4 культуры: эпипалеолитическая, маглемозская, неманская и кундская.

Эпипалеолитическая культура (рис. 32—33) продолжает традиции палеолитических гибридных культур, от которых четко отличается топографией стоянок. Основные стоянки: Памяркине, Вечюнай 2, Глинас 6, Драсяйкяй, Якштонис, Маргяй 2, Салаянкай 2 и 3 и др. Относится к началу VIII тысячелетия до н. э. В то время образовались похожие самостоятельные центры в Волго-Окском междуречье, Крыму, Румынии и других местах.

К вопросу о маглемозской культуре (рис. 34—35). Этим названием обозначаются разные культуры между Британией и Литвой. Носители их, вероятно, достигли Литвы по ныне затопленному побережью Балтийского моря в краткий период раннего бореала. Наиболее близкие варианты — Свердборг и Кунгемосе. Самый яркий памятник этой культуре в Литве — стоянка Максимионис 4, в которой нет ни свидерского наследия, ни микролитов. В то время должны были появиться и определенные типы костяных изделий.

Мезолитическая неманская культура (рис. 36—43) образовалась при слиянии трех элементов: местного эписвидерского наследия, влияний из круга северных культур (маглемозских), особенно немикролитической его части (разные ланцеты, овальные топоры, костяные изделия), и межкультурных влияний микролитического облика (вкладыши, трапеции) из Юго-Восточной Европы. Памятников этой культуры особенно много, но они довольно однородны. По топографии выделяются 3 этапа развития. Памятники I этапа находятся на пойме, инвентарь довольно крупный, хотя при этом и ретушерованы вкладыши (см., напр., находки в Паштуве, Бруже, Дряжничя 15). Памятники II этапа на высших террасах — времени II литориновой трансгрессии. Инвентарь более мелкий, появляются трапеции (напр., Жямейн Ка-

нюкай, Мяркине За, Нятесос 1В, Друскининкай 8 и др.). Памятники III этапа опять на пойме, но дальше от берега. Инвентарь особенно мелкий (напр., Лампеджай; Кампишкес 1, 2, 3; Ионёнис; Сялянинкай 1, Дяржничя 27, 52 и др.). Культура существовала от начала бореального периода до неолита, входя в него. Распространение отдельных элементов весьма разнообразное, но довольно ясно обозначаются границы всего комплекса: от северной Польши до Припяти и Западной Белоруссии, в Литве — севернее линии Неман—Нярис. От похожих культур в Волго-Окском междуречье отличается отсутствием в последних маглемозского компонента.

К вопросу о костяных орудиях и кундской культуре (рис. 44—45). Основные типы костяных орудий: гарпуны с зубцами и нарезками, наконечники копий трехгранные, веретенообразные и с вкладышами, пешни, кинжалы, короткие и длинные топоры с отверстиями и без них, стамески, муфты для топориков. В ранней фазе изделия близки маглемозским, которые встречаются в неманской культуре. В поздней фазе сформировалась кундская культура, южный вариант которой является культурой с почти чистым костяным комплексом изделий и распространен в северной Литве и Латвии, а северный — в Эстонии — приобрел компоненты из Валдая и культуры Аскола.

Общественное и домашнее хозяйство (рис. 46). Охота с луком и стрелами была основным занятием. Охотились на лосей, оленей, кабанов и других зверей, в том числе на пушных. Археологами обнаружены следы рыбной ловли. В очагах найдены собранные орехи, сливы и проч. Характерно употребление местного кремня, который годился для мелких изделий. При обработке изделий применялась в основном микролитическая техника.

Стоянки (рис. 47—48) сооружались на песчаных участках краевых морен. Необитаемыми оставались чересчур влажные или малоувлажненные места, особенно донные морены, которые являлись ограничивающими полосами культурных провинций. Люди жили в зоне легких почв, покрытых сосновыми лесами (здесь легко было переселяться), однако неподалеку от тяжелых почв, покрытых лиственными лесами, — там они охотились. Основные стоянки маленькие (200—500 м²), с одним гнездом, с одним или несколькими очагами. Большие поселения образовывались, когда туда возвращались неоднократно. От построек остались лишь очаги в ямках, в которых жгли в основном сосновую древесину, и некоторые ямы от столбов.

Социальная организация и духовная жизнь (рис. 49). Основная ячейка такого общества — маленькие семьи, которые иногда объединялись по несколько. В сухое время стоянки бывали в основном непродолжительные, одноразовые, во влажное люди чаще возвращались на одно и то же место. Границы культурных областей становились более четкими — можно предполагать, что этих древних людей связывала какая-то организация — то ли религиозная, то ли экзогамных отношений, то ли еще что-либо другое. Духовную жизнь освещают погребения, найденные в соседних странах. Искусство, в частности, орнаментика, еще не имело устойчивых форм. По-видимому, мировоззрение оставалось тотемистическим и практиковались сложные магические обряды.

Антропологические вопросы (рис. 50) решаются трудно из-за недостатка материала: имеются лишь два черепа — из Кирсны и Кябяляй, серию можно дополнить данными, полученными по соседству. Выявляются два антропологических типа: очень длинноголовый узколицый и средне длинноголовый.

РАННИЙ И РАЗВИТОЙ НЕОЛИТ (IV—III тысячелетия до н. э.)

Введение (рис. 51—53). Основным признаком неолита считают керамику. Условия жизни самые благоприятные — вторая половина атлантического периода с наибольшим распространением широколиственных пород деревьев и нерезкий переход к релятивному ухудшению — суббореальному периоду. В животном мире господствуют лоси — на западе, олени — на востоке, кабань — повсюду, в конце периода — больше туров-зубров, косуль. Рыбы в те времена бывали очень крупными. Куршскую косу образует еще ряд

островов. Поселения встречаются на пойме. Период кончается тектоническим понижением земной коры перед лимневой трансгрессией. Поселения перемещаются на более высокие места. Датируются радиоуглеродным методом (некалиброванными датами).

Неолитическая неманская культура (рис. 54—61) является продолжением мезолитической со всем свойственным ей кремневым инвентарем: эписвидерские, ланцетовидные, трапециевидные наконечники стрел, скребки, резцы, овалы, топоры. В костяном инвентаре — мотыги, кирки, топоры, биконические наконечники. Керамика остродонная, в развитом неолите появляются и плоские доньшки. К глине прибавляются органическая, особенно растительная примесь. Пропорции горшков 1:1,5. Горлышки керамических сосудов трех видов — I, C, S. Орнамента скудная, лишь под венчиком. В развитом неолите появляется своеобразный профиль горлышка от доньшки с внутренней стороны, а также характерный узор на тулове — клетки или полосы. Основные местонахождения: Дубичай 2 и 3, Вярминис, Эжяринас 23, Шакас, Маргйи и др. Культура распространена приблизительно в том же ареале, что и мезолитическая.

Нарвская культура (рис. 62—72) является продолжением кундской со всем свойственным ей костяным инвентарем: гарпуны, наконечники копий и стрел с биконическими головками, кинжалы, пешни, крючки, топоры и мотыги. Изделия из кремня особенно редки в западной Литве, чаще встречаются в восточной, причем их формы напоминают неманские. Керамика остродонная, в развитом неолите часто плоскодонная, мало орнаментированная, в большинстве под венчиком, в восточной части — и над туловом. Горлышки четырех основных типов I, C, CS, S с вариантами. Пропорции горшков 1:1. Характерны овалы, позже — и округлые мисочки-светильники. Различаются 4 варианта культуры: западный, южный, северный и восточный, два первых распространены и в северной Литве. Основные поселения западного варианта: Швянтюй 1Б, 2Б, 3Б, 4Б, 5, 6, 23; Юодкранте; Паланга. Особенности южного варианта заключается в том, что в нем видны сильные влияния неманской культуры. Основные поселения: Яра 1, 2 и 3; Крятуонас 1Б; Пакрятуоне 1Б; оз. Жаймянис 1.

Поселения (рис. 73—74) располагались в большинстве случаев на озерах с плоскими берегами, неподалеку от моренных возвышенностей. Жители вели релятивно оседлую жизнь. Поселения были более обширными, чем прежде: в каждом — по несколько четырехугольных построек с рядами опорных столбов внутри. Очаги помещались в ямках.

Основой общественного хозяйства (рис. 75—83) была охота на крупную дичь и пушных зверей при помощи лука со стрелами и копьями. На побережье моря особенно много охотились на тюленей. Способы ловли рыбы были очень разнообразны. Кроме гарпунов и копий, применялись деревянные вилки, крючки. Но в основном рыбу ловили сетями из липового лыка, приспособлениями вроде траля и вершами из лучин и сетей. Плавали на долбленых лодках, пользуясь короткими парными или одиночными веслами. Для отталкивания от берега и в качестве балдаков употребляли жерди с дисками на конце. Собирали орехи и чилимы, которые разбивали колотушками. Корни копали роговыми лопатками. В развитом неолите появились первые домашние растения — конопля и просо. Домашние животные (кроме собаки) — бык, свинья, овца-коза — были очень немногочисленны.

Производство орудий и домашнее хозяйство (рис. 84—89). На раннем этапе кремль обрабатывался как в мезолите, лишь в конце периода появились приемы, характерные для неолита. Кроме кремня, употреблялись и другие сорта камня. О том, что велась обработка кости, дерева, шкур, лыка и коры, свидетельствуют находки изделий и специфических орудий. В те времена изготовлялась пряжа из лыка, вязались сети, плелись циновки. Предметы домашнего обихода — ложки, ковши, песты, лопатки, корыта и миски — делались из дерева.

Украшения и искусство (рис. 90—97). Из просверленных звериных зубов и клыков делались подвески, из янтаря — подвески, пронизи, серединные

части ожерелий, диски и кольца. Найдены костяная булавка и подвеска из сланца. Основные объекты изобразительного искусства — звери, птицы, пресмыкающиеся и сам человек. Среди археологических находок особый интерес представляют два жезла, изготовленные из рога лося, на которых изображены лосиные головки, а также большой идол с головой человека из дерева и человеческие фигурки из янтаря. Стилистически эти вещи очень разнообразны.

Мировоззрение, верования, погребения (рис. 98). Мировоззрение тотемистическое: в центре окружающего мира человек видел прежде всего Хозяина зверей. Это был лось (вернее лосиха), как свидетельствуют жезлы и амулеты. Изображение идола тоже неслучайно — таким представлял себе Хозяина водяных животных древний человек. Как он, должно быть, считал, все области животного мира имели своих покровителей. Есть доказательства существования культов обряда древних людей — жертвоприношения: это утопленная модель лодки. Конопля также могла служить обрядовым растением. Обнаружено много доказательств существования магических обрядов. Умерших хоронили обычно в самом поселении в вытянутом положении (Турлоишке, Крятуонас 1Б). Часто при раскопках обнаруживаются отдельные человеческие кости.

Взаимоотношения с соседями (рис. 99—102). В раннем неолите таких отношений не существовало. Только в развитом неолите начался обмен между носителями культур шаровидных амфор и ямочно-гребенчатой керамики и местными племенами. Обычно янтарь меняли на изделия из неместных пород камня.

Социальная организация. Люди жили маленькими родовыми общинами — по несколько домов в одном поселении. Жители вели релятивно оседлую жизнь. Интенсивное хозяйство принуждало общины располагаться далеко друг от друга. Общину возглавлял староста, который, возможно, был и жрецом. Община производила обмен различных предметов с другими общинами, организовывала охоту, рыбную ловлю и оборону при нападении других враждебных общин, а также зверей.

Антропологические и этнические вопросы (рис. 103) не являются тождественными. Судя по найденным черепам, были два типа жителей — длинноголовый узколицый и длинноголовый средний. У всех зубы ясно европеидного антропологического типа. Носители обеих культур (неманской и нарвской) участвовали в образовании балтских народов.

ПОЗДНИЙ НЕОЛИТ (конец III — начало II тысячелетия до н. э.)

Введение. Климат становился релятивно более прохладным. Спад уровня грунтовых вод перед лимневой трансгрессией и повышение во время ее отражались во всех водоемах. Поздний неолит был периодом расцвета культуры шнуровой керамики.

Культура шнуровой керамики (рис. 104—106). Существуют разнообразные и нередко противоположные суждения о ее происхождении и развитии. Бытует мнение, что время существования ее как культуры следует отсчитывать от периода общеевропейского горизонта, когда она уже располагала всеми основными характерными элементами. Вершина ее — конец III тысячелетия до н. э. В Литве это была культура пришельцев. Ее представляют многочисленные находки.

Приморская (жуцевская) культура (рис. 107—117) — это та же культура шнуровой керамики, только претерпевшая изменения в местных условиях. Обнаружено много относящихся к ней кремневых изделий: треугольные, сердцевидные, листовидные, трапециевидные наконечники стрел, наконечники копий, ножи, трехгранные изделия, скребки, резцы, лезвия для стамесок. Мало костяных изделий. Основные изделия из камня: ладьевидные топоры европейского и балтийского типов, топоры с четырехугольным и округлым обухом, валкообразные и змееголовые мотыги. Керамика плоскодонная, с примесью дресвы и песка. Орнамента: шнуровые отиски, валики с заплатами, разные наколы и линии, обычно лишь в верхней части сосуда.

Основные типы горшков: амфоры, кубки, широкогорлые сосуды, округлые миски, продолговатые миски, мелкие черки. На позднем этапе наряду с ранее существовавшими появляется много новых орнаментов и форм. Главные поселения раннего этапа: Свянтюй 1А, Юодкранте 3; времени трансгрессии: Эйгулай 1в, Радакяй, Русай, гора Ширме, Дуонкальнис; позднего: Бутинге 1, Нида. Данная культура была распространена главным образом на побережье Гданьского, Висленского и Куршского заливов, во время трансгрессии продвигалась вовнутрь материка по рекам.

Судьба неманской культуры (рис. 118—122). Переход к культуре шнуровой керамики не был однозначным процессом, так как одновременно существовали и чисто шнуровые (Дубичяй 2), и смешанного комплекса (Дубичяй 1, Линупис), и чисто поздненеманские (лес Барздис) поселения. Заметно влияние старинных шнуровиков и представителей приморской культуры; проявляются, правда, слабо, черты среднеднепровской культуры, однако их заглушают местные традиции.

Судьба нарвской культуры (рис. 123—128). В западной Литве долго менялся местный костяной инвентарь, в керамике встречались элементы обеих культур, однако в описываемый период преобладали элементы культуры шнуровой керамики. В восточной Литве встречаются отдельные, по видимому, недолго существовавшие поселения, должно быть, древних шнуровиков, чувствуется слабое влияние их культуры на поздненарвские комплексы, причем сохраняется весь нарвский костяной инвентарь. Пока, в период перехода к культуре бронзового века, продолжает нарвская культура.

Поселения (рис. 129—132) были обширными и в большинстве случаев у озер и малых рек, во время трансгрессии — на высоких берегах крупных рек. Дома располагались небольшими группами. Эти дома были четырехугольного плана с рядом столбов посередине. В домах было по несколько комнат с очагом в каждой, в пристройках размещались кладовые. Встречаются специальные мусорные ямы за забором. В этот период появились первые укрепленные поселения (Свянтюй 1А, Жямайтишке 1).

Общественное хозяйство (рис. 133—137) было в основном присваивающим. Охотились на зверей, обитавших в редколесье, — зубров, коней, зайцев, на побережье моря особенно следует отметить охоту на толеней. Способы лова были те же, что и в предыдущую эпоху. Кроме того, люди собирали орехи, желуди, яблоки. Роль скотоводства в тот период была ничтожна, в земледелии основным орудием труда была мотыга, особенно в конце периода. Найдено много относящихся к описываемому периоду малообработанных мотыг, зернотерок, лезвий от серпов. Сеяли разные сорта пшеницы, ячмень, просо.

Изготовление орудий и домашнее хозяйство (рис. 138—142). В обработке кремня преобладали плоская ретушь и шлифовка (даже на скребках, трехгранных предметах, лезвиях стамесок). Каменные топоры без отверстий крепились с муфтами, а просверленные — с булавой на рукоятке. Было распространено плетение сетей, цыновок и мешков из лыка. В домашнем обиходе было много деревянных изделий: ложки, ковши, корыта, блюда.

Украшения и искусство (рис. 143—145) близки к бытовавшим в период развитого неолита. Часто встречаются просверленные зубы и клыки животных. Янтарные подвески или очень изящных форм, или совсем необработанные. Пуговицы линзовидные, сегментные, но в большинстве четырехугольные. Разнообразны средние части ожерелий. Пронизки зачастую очень тонкие. Встречаются диски с крестом из точек, кольца часто имеют дополнительное отверстие. Изобразительное искусство представляют резьба на изделиях из рога (изображения змей, людей — в восточной Литве) и отиски шнура на керамике (человеческие фигурки — в Ниде).

Мировоззрение, святилища, погребения (рис. 146—153). Характерно унаследованное от более древних времен деление мира по 4-м странам света. Об этом свидетельствуют янтарные диски и горшки, пересеченные с 4-х сторон орнаментом. Ново вертикальное деление мира на 3 полосы: небо, жизненное пространство и земля. Это находит отражение в оформлении обря-

Довых горшков. Фигурка человека (Нида) в позе адоранта под знаком неба, дождя и обрабатываемых полей указывает на то, что бытовала вера в существование Хозяина неба (или дождя). Обрядовыми следует считать отлично обработанные мотыги (змееголовые и др.). Магическое предназначение было у глиняных горшков с определенными орнаментами. В обнаруженных святынях были жертвенные ямы. Умерших хоронили в поселениях и даже тилищах были жертвенные ямы. Умерших хоронили в поселениях и даже тилищах были жертвенные ямы. Умерших хоронили в поселениях и даже тилищах были жертвенные ямы. Умерших хоронили в поселениях и даже тилищах были жертвенные ямы.

Взаимоотношения с соседями (рис. 154—158). В основном велся междуплеменной обмен. В начале эпохи продолжались некоторые связи с носителями двух культур — шаровидных амфор и ямочно-гребенчатой керамики. Пути сообщения шли вдоль рек, особенно оживленными они были в восточной Литве.

Социальная организация. Общины, по-видимому, были более организованными, в них постепенно создавалась своеобразная знать. Люди жили большими семьями. Описываемый период характеризуется распространением патриархата.

Вопрос о балтах (рис. 159—161). Распространение индоевропейцев связывается с культурой шнуровой керамики, которая является основным признаком появления балтов, хотя и раньше на данной территории жили европеиды. Основным этническим признаком балтов является язык, который отражается в гидронимах и топонимах, распространенных в ареалах прибалтийской, среднеднепровской и фатьяновской культур. Эти культуры связывают между собой лишь то, что они унаследовали у общеевропейского горизонта. На две последние, когда они уже отклонились от общего ствола, очень большое влияние оказала культура шаровидных амфор, они и антропологически близки. Прародину балтов следует искать в области распространения неманской культуры.

ПОДПИСИ ПОД ИЛЛЮСТРАЦИЯМИ

- Рис. 1. Максимальное распространение ледника в Северной Европе
Рис. 2. Расположение границ гляциостадий и гляциофаз в Литве (по П. Вайтекунасу, 1969): 1 — граница последнего (неманского, валдайского) оледенения, 2 — граница жегяльской (франкфуртской) стадии, 3 — граница аукштайтской (померанской) стадии, 4 — граница южнолитовской фазы, 5 — граница среднелитовской фазы, 6 — граница северолитовской фазы, 7 — граница палиенской фазы
Рис. 3. Балтийское ледниковое озеро (по М. Саурамо, 1958)
Рис. 4. Наконечники стрел прибалтийской группы мадденской культуры в Литве: 1 — Дяряжничя 31, 2 — Грибаша, 3 — Рудня, 4 — Варена, 5, 6, 20 — Эжяринас 8, 7 — Мяржяжрис 8, 8 — Маскаука 6, 9 — Эжяринас 16, 10, 13 — Жалёи, 11 — Раудондварис, 12 — Марцинконис, 14, 23, 24 — оз. Глинас 6, 15 — Ланкишкяй, 16 — Маргяй — «Сала», 17 — оз. Ильгис, 18, 22 — Кашетос, 19 — Эжяринас 17, 21 — Максимонис 1
Рис. 5. Основные изделия стоянки Вильнюс: 1—6 — наконечники стрел, 7—9, 12, 14—16 — резцы, 10 — фигурное (?) изделие, 11, 13, 17—22 — скребки
Рис. 6. Мотыга типа Люнбю из быв. Маурушайчяй, Калининградской обл.
Рис. 7. Распространение памятников типа Бромме в Европе
Рис. 8. Свицдерские наконечники стрел в Литве: 1, 2, 13, 21 — Эйгуляй 1а, 3, 7 — Эйгуляй 1в, 4, 5, 12, 14, 15, 22 — Скаруляй, 10, 11 — Глинас 1, 16 — Рудня, 17—20 — Нятесос 1
Рис. 9. Основные изделия стоянки Эйгуляй 1d: 1—6 — наконечники стрел, 7, 8, 10—13 — скребки, 9, 14, 17—25 — резцы, 15, 16 — ножевидные пластинки с ретушью
Рис. 10. Наконечники копий: 1 — оз. Глукас, 2 — Эжяринас 11

- Рис. 11. Наконечники копий из кости и рога северного оленя из Кальнишкяй (г. Клайпеда)
Рис. 12. Разрезы стоянок Эйгуляй 1b и 1d: 1 — дерн, 2 — светлый песок, 3 — серый песок, 4 — светло-серый песок, 5 — розоватый неолитический культурный слой, 6 — прослойки ортазда, 7 — остатки палеолитического очага, 8 — горизонт залегания палеолитических находок
Рис. 13. Распространение свицдерских и аренбургских культур в Европе: 1 — свицдерская культура, 2 — аренбургская культура
Рис. 14. Основные находки стоянки Мяржяжрис 3: 1—5, 8—13, 15—19 — наконечники стрел, 6, 7 — остатки от деления ножевидных пластин, 14, 20 — скребки, 21, 22 — нуклеусы, 23—25 — резцы
Рис. 15. Гибридные формы наконечников стрел в Литве: 1, 3 — Кашетос, 2 — Апсинге, 4 — Гирайте, 5 — Эжяринас 8, 6 — Эжяринас 17, 7, 12, 13, 15 — Шилалис 2, 8 — Зярвинос, 9 — Максимонис 1, 10 — Маргяй — «Сала», 11 — Митришкес ба, 14 — Друцминай
Рис. 16. Стоянка Шилалис 2
Рис. 17. Стоянка Нятесос 1
Рис. 18. Разрез стоянки Нятесос 1: 1 — дерн, 2 — серый песок — мезолитический культурный слой, 3 — белый песок, 4 — суглинок, 5 — горизонт залегания палеолитических находок
Рис. 19. Распространение кремневых выходов в Литве (А. Климашаускас)
Рис. 20. Схематический план мест добычи и обработки кремня в Эжяринасе
Рис. 21. Копальные орудия: 1, 2 — Эйгуляй 1d, 3 — Эжяринас 16, 4 — Эжяринас 4
Рис. 22. Нуклеусы: 1 — Пувоchiaй 1d, 2, 6 — Эжяринас 16, 3 — Шилалис 2, 4 — Максимонис 1, 5 — Глинас 1
Рис. 23. Расположение площадок в стоянке Пувоchiaй 1
Рис. 24. Разрез стоянки Эйгуляй 1а
Рис. 25. Схематический план распространения находок стоянки Эйгуляй 1d
Рис. 26. Очаги стоянки Нятесос 1 № 33 и 34: 1 — дерн, 2 — серый мезолитический культурный слой, 3 — белый песок, 4 — остатки очагов
Рис. 27. Сланцевая пластинка с нарезками из стоянки Эйгуляй 1а
Рис. 28. Кремневые фигурки: 1 — Скаруляй, 2 — Гримальди (Франция)
Рис. 29. Иольдиевое море (М. Саурамо, 1958)
Рис. 30. Антилоповое озеро (М. Саурамо, 1958)
Рис. 31. Литориновое море (М. Саурамо, 1958)
Рис. 32. Основные эпипалеолитические изделия стоянки Памяркине: 1—4 — наконечники стрел, 5, 6, 8—11 — резцы, 7, 12, 13 — скребки
Рис. 33. Эпипалеолитические наконечники стрел: 1—4, 8, 15, 18 — Драсяйкяй, 6, 12, 13 — Салаянничяй 3, 7, 11 — Глинас 6, 9, 10 — Салаянничяй 2, 13, 14 — Самантонис, 16, 19 — Дубичяй 2
Рис. 34. Основные изделия стоянки Максимонис 4: 1—11 — наконечники стрел, 12—15, 21 — скребки, 16, 18, 19, 25 — резцы, 17, 20, 23 — орудия специального назначения, 22, 24, 26 — топорики
Рис. 35. Распространение самых ранних мезолитических культур в южной и юго-восточной Прибалтике: 1 — Свердборг, 2 — Дувензе, 3 — Коморница, 4 — эпипалеолитическая
Рис. 36. Основные изделия стоянки Паштува: 1—5 — наконечники стрел, 6—8 — вкладыши, 9, 19 — ножи, 10, 11, 14—16, 18, 20, 24 — скребки, 12 — сверло (?), 13, 17, 18, 23 — резцы, 21, 22 — нуклеусы, 25 — ретушер, 26, 27 — топорики
Рис. 37. Основные изделия стоянки Друскининкай 8: 1—4, 6 — наконечники стрел, 5 — вкладыш, 7 — ножик, 8, 11, 13, 15 — резцы, 9, 10, 12 — скребки, 14 — нуклеус
Рис. 38. Основные изделия стоянки Лампеджай: 1—5 — наконечники стрел, 7—9 — вкладыши, 10—12, 15—17, 19 — орудия специального назначения, 13 — микрорезец, 14, 15, 20—22, 24 — скребки, 18, 25 — скобели, 23 — нож, 26—28, 31 — резцы, 29, 32 — топорики, 30 — нуклеус

- Рис. 39. Нуклеусы: 1 — Ионёнис, 2 — Вирбалюнай, 3 — Мяркине За, 4—6 — Максимонис 1
- Рис. 40. Ланцеты: 1, 5 — Кампишкес 1, 2, 10—13 — Ионёнис, 3, 6, 8 — Нятесос 1, 4 — Саляинкай 2, 7 — Варена, 9 — Самантонис, 14 — Драсяйкяй
- Рис. 41. Трапеции: 1, 2, 6, 9 — Нятесос 1, 3 — Радикяй, 5, 8 — Скаруляй, 7, 12, 15 — Самантонис, 10 — Драсяйкяй, 11, 17 — Саляинкай 2, 13 — Мяркине За, 16 — Ионёнис, 18 — Жалён
- Рис. 42. Крупные кремневые изделия: 1, 7, 10 — Дубичяй 2, 2 — Глинас 6, 3, 4, 6, 8, 9 — Поцонай, 11 — Книзлаукис
- Рис. 43. Распространение мезолитических культур в Прибалтике: 1 — неманская, 2 — кундская
- Рис. 44. Роговые гарпуны и наконечники копий: 1 — Кирсна, 2 — Руднинкай, 3 — Ужнямуна, 4 — Бябринкай, 5 — Каравишкес, 6 — Пумпенай, 7 — Балсупяй, 8 — Янаполе, 9 — Вайкайтонис, 10 — Жюряй-Гудялай, 11 — Платялай, 12 — Юнишкяй
- Рис. 45. Изделия из рога и кости: 1, 3, 4 — топорики, 2 — пешня, 5 — рукоятка для топорика, 6 — кинжал, 1 — Кирсна, 2 — Альседжяй, 3 — Кудиркос-Науместис, 4 — Рокай, 5 — Чяпалунай, 6 — Арёгала
- Рис. 46. Изготовление ланцетов: 1—6, 10 — остатки-микрорезцы, 7—9 — ланцеты. Ионёнис
- Рис. 47. Схематическое расположение находок в стоянке Паштува
- Рис. 48. Схематическое расположение находок в стоянке Максимонис 4
- Рис. 49. Мотивы орнаментики костяных изделий Прибалтики (по И. Лозе, 1973)
- Рис. 50. Реконструкция лица человека из Кирсны (В. Урбанавичюс)
- Рис. 51. Климатические колебания в голоцене на европейской части СССР: 1 — кривая теплообеспеченности, 2 — кривая увлажненности (по Н. А. Хотинскому, 1978).
- Рис. 52. Сводная пыльцевая диаграмма побережья Литвы (по М. Кабайлене, 1959)
- Рис. 53. Взаимоотношение радиоуглеродных и дендрохронологических датировок (по Х. Э. Зюсс, 1967)
- Рис. 54. Основные изделия пос. Дубичяй 3: 1—4, 12 — наконечники стрел, 5—8 — резцы, 9 — скребок, 10, 11 — ножи, 13, 14 — орудия специального назначения, 15, 16 — керамика
- Рис. 55. Основные изделия пос. Вярсминис 1: 1—3, 8—10 — наконечники стрел, 4—7 — скребки, 11, 12 — резцы, 13 — нуклеус, 14, 15 — топорики, 16—19 — керамика
- Рис. 56. Основные изделия пос. Эжяринас 23: 1—3 — наконечники стрел, 4 — сверло, 5, 16, 17 — ретушеры, 6—8 — скребки, 9—11 — резцы, 12 — нож, 13, 14 — керамика, 15, 18 — топорики
- Рис. 57. Ножи развитого неолита. Дубичяй 2
- Рис. 58. Топорик линзовидного разреза с пришлифованными лезвиями. Рудня
- Рис. 59. Костяные и роговые изделия неманской культуры: 1 — остроконечная мотыга, Кашетос, 2 — рыболовный крючок, Даукшяй, 3 — наконечник, Альседжяй, 4 — однозубый гарпун, окрестности Вилкавишкиса, 5 — топорик, Кашетос, 6 — мотыга, Пашвантупис
- Рис. 60. Керамика неманской культуры раннего и развитого неолита: 1, 2 — типы горшков раннего неолита (по находкам из Дубичяй), 3, 4 — типы горшков развитого неолита (по находкам из Маргяй), 5, 6 — формы шеек горшков, 7—16 — мотивы орнаментики раннего неолита, 17—26 — мотивы орнаментики развитого неолита
- Рис. 61. Поверхность керамики с растительной примесью. Дубичяй 2
- Рис. 62. Культуры раннего неолита Северо-Восточной Европы: 1 — неманская, 2 — нарвская (V — западный вариант, S — северный, R — восточный, P — южный вариант), 3 — днепро-донецкая, 4 — польская «гребенчатая» — днепро-эльбская, 5 — валдайская, 6 — верхневолжская
- Рис. 63. Костяные и роговые изделия нарвской культуры западной Литвы: 1—4, 6, 12 — наконечники копий и стрел, 5, 7, 8, 10, 11 — гарпуны, 3 — пеш-

- ня, 13 — топорик, 14 — мотыга, 15 — изделие, срезанное под углом 45°. 1, 2, 9 — Швянтойи 1Б, 3, 4 — Паланга, река Раже, 5, 7, 8 — Швянтойи 3Б, 6, 11, 12 — Швянтойи 23, 10 — Швянтойи 2Б, 13 — Клайпеда, устье речки Смиль-тале, 14 — Куршская коса, 15 — Клайпеда
- Рис. 64. Костяной — роговой инвентарь (выбор) пос. Крятуонас 1Б: 1, 9 — кинжалы, 2, 4, 5 — наконечники стрел, 3, 6, 7 — гарпуны, 8, 12 — предметы для плетения сетей, 10 — стамеска, 11 — часть составного рыболовного крючка
- Рис. 65. Костяные шпатель и ножик: 1 — Швянтойи 3Б, 2—5 — Швянтойи 23
- Рис. 66. Роговые топорики, шило и мотыги из пос. Смяльте, окрестности Клайпеды
- Рис. 67. Долото из пос. Смяльте, окрестности Клайпеды
- Рис. 68. Кремневые изделия пос. Швянтойи 23 (выбор): 1—5, 7—9, 17 — наконечники стрел, 6, 13—15 — резцы, 10—12 — сверла, 16, 18 — лезвия для стамесок, 19—22 — скребки
- Рис. 69. Нарвская керамика Западной Литвы: 1—4 — типы горшков, 5 — миски, 6 — формы шеек горшков, 7 — днища горшков раннего неолита (Швянтойи 1Б), 8 — днища горшков развитого неолита (Швянтойи 3Б)
- Рис. 70. Типы керамики нарвской культуры Восточной Литвы (по находкам пос. Крятуонас 1Б)
- Рис. 71. Процентное взаимоотношение форм шеек горшков в раннем и развитом неолите: 1, 2 — раннего неолита Западной Литвы, 3, 4 — развитого неолита Западной Литвы, 5, 6 — развитого неолита Восточной Литвы
- Рис. 72. Орнаментальные мотивы керамики раннего неолита Западной Литвы (Швянтойи 1Б и 2Б)
- Рис. 73. Планы построек пос. Швянтойи 23 и их реконструкция
- Рис. 74. Очаги пос. Вярсминис 1: 1 — дерн, 2 — темно-серый культурный слой бронзового века, 3 — розоватый культурный слой раннего неолита, 4 — белый песок — материк, 5 — очаги, 6 — камни
- Рис. 75. Деревянные предметы рыбной ловли из разных поселений в Швянтойи: 1, 2 — доски для крепления траловидной сети, 3 — соединяющая доски жердь, 4 — булава, 5 — часть вила для ловли рыб, 6—10 — весла, 11, 12 — жерди с дисками, 13, 14 — распорки, 15, 16 — части верш, 17 — черпак, 1—3, 6, 14 — пос. 1Б, 4, 7, 8, 10—12, 15, 16 — пос. 2Б, 5, 9 — пос. 3Б, 13, 17 — пос. 23
- Рис. 76. Реконструкция вила для рыбной ловли по находкам пос. Швянтойи 23 и 3Б
- Рис. 77. Детали рыболовных сетей из липового лыка. Швянтойи 2Б
- Рис. 78. Поплавки (1—4) и грузила (5—8): 1, 3, 4, 5, 8 — Швянтойи 23, 2 — Швянтойи 1Б, 6 — Пакрятуоне 1Б, 7 — Крятуонас 1Б
- Рис. 79. Реконструкция траловидной сети по находкам из Швянтойи 1Б и 2Б
- Рис. 80. Модель лодки. Швянтойи 2Б
- Рис. 81. Колотушки: 1, 2, 4 — Швянтойи 23; 3 — Швянтойи 3Б
- Рис. 82. Роговая лопатка. Швянтойи 3Б
- Рис. 83. Мотыги. Деревянные: 1 — Швянтойи 1Б, 2 — Швянтойи 3Б, каменная — 3 — Крятуонас 1Б
- Рис. 84. Реконструкция крепления топорика в рукоятку по находкам из пос. Швянтойи
- Рис. 85. Скребло для шкур из кости тюленя. Швянтойи 23
- Рис. 86. Схемы ткания и плетения по находкам пос. Швянтойи 2Б и 1Б
- Рис. 87. Прялка. Швянтойи 2Б
- Рис. 88. Глиняное пряслице. Крятуонас 1Б
- Рис. 89. Деревянные изделия — предметы домашнего обихода из пос. Швянтойи: 1—5, 13 — ложки и ковши, 6 — лопатка, 7 — растиратель, 8, 11 — двухразвалики, 9 — топорича, 10 — брусок, 12, 14, 16 — части от блюд и корыт. 1, 8 — пос. 3Б, 2, 6, 9—13 — пос. 23, 3—5, 7, 15 — пос. 1Б, 14 — пос. 2Б
- Рис. 90. Просверленные зубы животных — амулеты из пос. Швянтойи: 1, 10, 11 — клыки кабана, 2 — клык медведя, 3 — клык собаки, 4—7 — передние зубы лося, 8 — передний зуб кабана, 9 — клык тюленя, 12 — кусок

шкурки украшен зубчиками. 1 — пос. ЗБ, 2—6, 8—10, 12 — пос. 23, 7, 11 — пос. 1Б

Рис. 91. Янтарные украшения: 1, 3, 4, 8, 11—15 — Швянтойи 23, 2 — Швянтойи 12, 5—7, 9 — Юодкрантский клад, 10 — Палангский клад

Рис. 92. Головка лосихи — деталь жезла Швянтойи ЗБ

Рис. 93. Жезлы с головками лосих. Швянтойи ЗБ

Рис. 94. Разные изображения зверей: 1, 2 — янтарь, 3 — кремь, 4, 5 — дерево, 6—8 — керамика. 1 — клад Швянтойи 30, 2 — Юодкрантский клад, 3 — Кашетос, 4 — Швянтойи 23, 5, 7 — Швянтойи 1Б, 6 — Крятуонас 1Б, 8 — Яра 2

Рис. 95. Разные изображения человека: 1—5 — янтарь, 6 — рог, 7 — кремь, 8 — керамика. 1, 2 — Палангский клад, 3—5 — Юодкрантский клад, 6 — Крятуонас 1Б, 7 — Рудня, 8 — Яра 2

Рис. 96. Столбовая скульптура — идол. Швянтойи 2Б

Рис. 97. Рельефная фигурка человека на стенке сосуда. Швянтойи ЗБ

Рис. 98. Модель лодки во время раскопок. Швянтойи 2Б

Рис. 99. Распространение культур в Восточной Прибалтике в развитом неолите: 1 — неманская культура, 2 — нарвская культура, 3 — культура ямочно-гребенчатой керамики и пути распространения ее, 4 — культура шаровидных амфор

Рис. 100. Керамика, родственная культуре шаровидных амфор из пос. Швянтойи: 1, 3 — пос. 2А, 2 — пос. 6

Рис. 101. Клад заготовок для янтарных украшений. Швянтойи 24

Рис. 102. Сланцевые долота (1, 2) и наконечник из фосильного дерева (3) из пос. Швянтойи: 1, 3 — пос. 23, 2 — пос. ЗБ

Рис. 103. Реконструкция лица человека из Турлойишке (В. Урбанавичюс)

Рис. 104. Распространение культуры шнуровой керамики и типы изделий общеевропейского горизонта

Рис. 105. Ранние типы ладевидных топоров: 1 — Дрявярна, 2 — Эрсла

Рис. 106. Мисочка. Шакина

Рис. 107. Основные типы изделий пос. Радикяй: 1—11, 18—21 — наконечники, 12—15 — скребки, 16, 17 — вкладыши, 22, 24, 25 — ножи, 23 — скобель, 26—28 — осколки каменных топоров и мотыг, 29 — нуклеус, 30 — резец, 31—37 — керамика

Рис. 108. Разные типы топоров: 1 — кремневый четырехугольного разреза. Остальные из разных пород камня: 2 — фацетирован без отверстия, 3 — ладевидный балтского типа, 4 — без отверстия овального разреза, 5 — ладевидный с конусовидным обухом, 6 — без отверстия четырехугольного разреза, 7 — балтского типа с четырехугольным обухом, 8 — топорик с округлым обухом, 9 — без отверстия, овального разреза и с суженным обухом. 1 — Дуокаляй, 2, 9 — Нида, 3 — Русяй, 4 — Доброволе, 5 — Шукяй, 6 — Нявяронис, 7 — Чижай, 8 — Гягеджяй

Рис. 109. Каменные мотыги: 1 — валкообразная, 2 — змееголовая, 3 — четырехугольная. 1 — Вяртылок, 2 — окрестности Шяуляй, 3 — Ражляй

Рис. 110. Амфоры: 1 — Швянтойи 1А, 2 — Юодкранте 3, 3 — Альксине 1, 4—7 — Нида

Рис. 111. Кубки: 1, 5, 6 — Нида, 2—4 — Швянтойи 1А

Рис. 112. Ранние типы широкогорлых горшков. Швянтойи 1А

Рис. 113. Поздние типы широкогорлых горшков. Нида

Рис. 114. Миски и низкие горшочки: 1, 4, 6—8 — Нида, 3 — Швянтойи 1А, 5 — Юодкранте 3

Рис. 115. Продолговатые миски-светильники. Нида

Рис. 116. Распространение приморской (жуцевской) культуры и соседних: 1 — культура ямочно-гребенчатой керамики, 2 — среднеднепровская культура, 3 — приморская культура, 4 — зона ее влияния

Рис. 117. Распространение змееголовых мотыг

Рис. 118. Типы изделий верхнего культурного слоя пос. Нятесос 1: 1, 4 — ножи, 2, 3 — наконечники стрел, 5 — кинжал

Рис. 119. Шнуровая керамика из Юго-Восточной Литвы: 1, 2, 5 — Варена, 3, 6—8, 10, 11 — Дубичай, 2, 4 — окрестности оз. Дуба, 9 — Грибаша

Рис. 120. Керамика поселения Линупис (выбор)

Рис. 121. Керамика поселения леса Барздис (выбор)

Рис. 122. Широколезвийный роговой топорик. Прауда

Рис. 123. Костяные и роговые изделия из Шарняле: 1, 5 — долота, 2, 9 — шила, 3, 4 — конусообразные наконечники, 6—8 — просверленные зубы — амулеты, 10 — игла

Рис. 124. Керамика пос. Шарняле (выбор)

Рис. 125. Роговые изделия Западной Литвы: 1 — широколезвийный топор, 2 — наконечники стрел, 8—11 — наконечники копий. 1 — Янаполе, 2, 5, 7, 8 — Патильтис, 3, 4, 6, 9, 10 — Шарняле

Рис. 126. Изделия пос. Швянтойи 26 (выбор): 1—4 — наконечники стрел, 5, 6 — ножи, 7 — лезвия от стамески, 8, 9 — сверла, 10, 11, 14 — скребки, 12, 13 — резцы, 15—20 — керамика

Рис. 127. Керамика пос. Дагтаришке (выбор)

Рис. 128. Костяные и роговые изделия пос. Восточной Литвы: 1, 6, 8, 10 — Жямайтишке 1, 2—5, 9 — Жямайтишке 2, 7 — река Яра

Рис. 129. Остатки полуземлянки. Нида

Рис. 130. Остатки четырехугольной надземной постройки Нида

Рис. 131. Остатки постройки. Шарняле

Рис. 132. Реконструкция части оградки пос. Швянтойи 1А

Рис. 133. Предметы для ловли рыб: 1, 2 — части досок от тралов, 3, 4 — части вилок для ловли рыб, 5—7 — фрагменты весел, 8—10 — полавки, 11—14 — грузила. 1—8, 13, 14 — Швянтойи 1А, 9, 10 — Жямайтишке 1, 11, 12 — Нида

Рис. 134. Лучины для верши. Швянтойи 1А

Рис. 135. Реконструкция закола для ловли рыб в Швянтойи 9

Рис. 136. Простые рабочие мотыги: 1 — Нида, 2 — лес Барздис

Рис. 137. Растиратель для зерна. Куршская коса

Рис. 138. Шлифовальные камни: 1 — Прауда, 2 — Нида

Рис. 139. Колотушка и топорик. Швянтойи 1А

Рис. 140. Цыновка. Швянтойи 1А

Рис. 141. Глиняные пряслица: 1, 2 — Крятуонас 1А, 3 — Жямайтишке 2

Рис. 142. Деревянные изделия — предметы домашнего обихода из пос. Швянтойи: 1, 4—8, 10 — части корыт и блюд, 2 — муфта для долота, 3, 9 — ложки, 6 — изделия неясного назначения, 3, 8 — у закола, другие — пос. 1А

Рис. 143. Янтарные украшения Западной Литвы: 1, 9, 13—16, 19, 26 — Швянтойи 1А, 2, 8, 11, 20, 24, 27 — Швянтойи 26, 3, 5 — Швянтойи 6, 4, 10 — Бутинге 1, 6, 9 — Швянтойи 22, 12, 22, 23, 28 — Юодкрантский клад, 17 — Швянтойи 34, 21 — Шарняле, 25 — Палангский клад

Рис. 144. Украшения Восточной Литвы: 1, 2, 4, 6—9 — кость, 3, 5 — рог, 10—16 — янтарь. 1, 3, 8, 11 — Жямайтишке 1, 2, 4—7, 9, 10, 12 — Жямайтишке 2, 13, 16 — Юодкрантский клад

Рис. 145. Изобразительное искусство: 1, 4 — рог, 2 — кремь, 3, 7 — янтарь, 5, 6 — глина, 1, 4, 6 — Жямайтишке 2, 2 — Вилькия 1а, 3 — дюна у Ниды, 5 — Швянтойи 26, 7 — Юодкрантский клад

Рис. 146. Янтарные диски мира: 1 — Бутинге 2, 2, 3 — Юодкрантский клад, 4 — Палангский клад

Рис. 147. Горшки, украшенные четырехкратными узорами: 1 — Нида, 2 — Швянтойи 1А

Рис. 148. Горшки, украшенные фигурками людей. Нида

Рис. 149. План места, где приносились жертвы, в Клангай и разрезы крупных ям: 1 — жертвенные ямы, 2 — серый песок с сажей, 3 — темно-серый песок, 4 — черноватый песок, 5 — белый песок, 6 — углистая земля

Рис. 150. План жертвенного места в Паштуве, план большой ямы — погребения и разрезы: 1 — дерн, 2 — песок, 3 — суглинок, 4 — черноватый песок — культурный слой бронзового века, 5 — серый слой — эпохи раннего феодализма, 6 — розоватый ортзанд — мезолитический культурный слой;

7 — галечник, 8 — очаги, 9 — темно-серый песок, 10 — камни, 11 — остаток черепа

Рис. 151. Погребение жреца и его деталь. Дуонкальнис (1982 г.)

Рис. 152. Неолитическое погребение № 241 в могильнике Плинкайгалис (1980 г.)

Рис. 153. Неолитическое погребение № 22 в могильнике Вяршвай (1938 г.) и находки из поселения

Рис. 154. Импортные булавы финского типа: 1 — Юргэжярис, 2 — Лишкява, 3 — Леопполис, 4 — Варена, 5 — Довайняй

Рис. 155. Распространение импортных финно-угорских изделий и ямочно-гребенчатой орнаментики горшков: 1 — ромбические булавы, 2 — сланцевые долота, 3 — гребенчатая орнаментика

Рис. 156. Керамика, близкая к ямочно-гребенчатой, пос. Саянинкай 3

Рис. 157. Распространение финно-угорских гидронимов в Литве (по А. Ванасагу)

Рис. 158. Ладьевидные топоры фатьяновского типа: 1 — Пиктейкяй, 2 — Шунскаяй

Рис. 159. Распространение балтских гидронимов и топонимов в Европе (по А. Ванасагу): 1 — много несомненно балтских названий мест, 2 — мало или их балтское происхождение сомнительно, 3 — названия мест на запад от р. Вислы, происхождение которых, по В. Н. Топорову и Х. Шалл, балтское.

Рис. 160. Распространение культур шнуровой керамики в Восточной Европе: 1 — приморская (жуцевская) культура, 2 — зона влияния ее, 3 — фатьяновская культура, 4 — среднеднепровская культура

Рис. 161. Реконструкция лица девочки из Дуонкальниса (В. Урбанавичюс)

DIE STEINZEIT IN LITAUEN

Zusammenfassung

Forschungsübersicht. In der Mitte des 19. Jh. führten die Begründer der archäologischen Forschungen Streufunde in die Literatur ein und bewerteten sie als Nachlaß der Steinzeit. In den siebziger Jahren begann man das Siedlungsmaterial in Südostlitauen und Zentrallitauen sowie auf der Kurischen Nehrung zu sammeln. Nach dem ersten Weltkriege wird das Material immer noch meistens auf privater Initiative gesammelt. In die Wissenschaft wird das Material von J. Puzinas eingeführt. Nach dem zweiten Weltkrieg begannen die organisierten Forschungsarbeiten unter der Leitung der Archäologischen Abteilung des Instituts für Geschichte der Akademie der Wissenschaften der Litauischen SSR.

PALÄOLITHIKUM (10—9. Jahrh. v. u. Z.)

Einleitung (Abb. 1—3). Solange Litauen noch nicht besiedelt war, war es vergletschert. Um 14000 v. u. Z. begann das Eis sich endgültig von seinem Territorium zurückzuziehen. Die Bedingungen zur ständigen Besiedelung entstanden aber erst in der Alleröd- und Spätdryaszeit (1—9. Jahrh. v. u. Z.). Allerödlagerplätze finden wir auf der II. und Spätdryaslagerplätze — auf der III. Oberauenterrasse. Wir unterscheiden zwei Kulturen: das baltische Magdalénien und das Swidérien mit verschiedenen Varianten.

Kulturregruppe des baltischen Magdaléniens (Lyngby-Bromme, Ahrensburg) (Abb. 4—7). Grundzüge: breite Pfeilspitzen mit Stiel, mit einseitiger Randretusche, breite Schaber, Mittel- und Seitenstichel, Kernsteine mit einer Schlagfläche, Lyngby-Geweihhacken, Harpunen, Pfeilspitzen. In Litauen sind 40 Fundstellen bekannt, deren wichtigste sind: Vilnius, Ilgis—See, Mitriškės 6a, 6b, 6c, Maskauka 6, Mergežeris 8, Glynas—Moor 6, Ežerynas 15, 16 u. a. Diese Kultur ist im Südbaltikum in einzelnen Inseln verbreitet. Ihre Herkunft ist nicht ganz

klar, sie ist dem Magdalénien VI Westeuropas verwandt. Nach Litauen gelangte sie aus dem Westen.

Kulturregruppe des Swidérien (Abb. 8—13). Grundzüge: schmale, lange Pfeilspitzen ohne oder mit Stiel, meistens mit flacher Retusche auf der Rückseite, viele Stichel, besonders Mittelstichel, lange Schaber, Kernsteine mit zwei Schlagflächen. Dieser Kultur werden auch die ruder- und spindelförmigen Knochenpeerspitzen zugeschrieben. In Litauen sind 60 Fundstellen bekannt. Die wichtigsten sind: Eiguliai 1a, 1b, 1c, 1d, Skaruliai, Puvociai, Akmuo, Ežerynas 1, 4, 11, 14, Mardosavas 3, Glynas 1, 3, Bratoniškės u. a. In Litauen sind zwei Wellen dieser Kultur bemerkbar. Sie ist zwischen den Flüssen Oder und Sосh verbreitet, das Zentrum befindet sich in den Becken der Flüsse Weichsel und Bug. Die Herkunft ist nicht klar. Nach Litauen gelangte sie aus dem Südwesten.

Gruppe der Hybridkulturen (Abb. 14—18). Ihre Grundzüge und Herkunft zeigen die Verbindung der Elemente der Kulturen Swidérien, Bromme und Ahrensburg in einem Fundkomplex. Hauptfundstellen: Kašėtos, Šilelis 2, Mergežeris 3, Ežerynas 8, 17, Raudondvaris 1, Netiesos 1C u. a. Diese Kultur ist als schmaler Streifen zwischen dem Nemunas und der Oder verbreitet und ist von anderen Hybridkulturen umgeben.

Wirtschaftsweise (Abb. 19—22). Das bevorzugte Jagdtier war das Rentier, das die Menschen weitere Reisen zu unternehmen zwang. Manchmal wurden auch Fische gefangen. Feuerstein wurde aus Moränen mit bestimmten Spaten gegraben und in Form von Halberzeugnissen weiterbefördert. Schlagplätze verschiedener Kulturen wurden bei Ežerynas erforscht. Die Klängen, manchmal auch Artefakte, wurden an Ort und Stelle angefertigt. Charakteristisch für das Paläolithikum ist die vertikale, sogar sich schneidende Retusche, für die Pfeilspitzen des Swidérien — die flache Retusche.

Die gesellschaftliche Organisation (Abb. 23—26) hing von der Art der Jagd ab. Man lebte in kleinen Sippen, die sich während der Jagdsaison (besonders die des Swidériens, z. B. Puvociai) zu größeren Gruppen verbanden. Die Ausgrabungen zeigen eine, wenn auch vorübergehende, Arbeitsteilung, gewisse Information zwischen den Sippen, bewußten Verkehr, wodurch auch exogame Beziehungen bestätigt werden.

Fragen der Ethnokultur (Abb. 27—28). Die Kontinuität und Mannigfaltigkeit der Kulturen auf den großen Flächen Europas ist auf die Aussonderung der ethnischen Gruppen zurückzuführen, die noch oft ihre Formen änderten. Die Typen der Artefakte spiegeln die Kulturtraditionen wider, nicht aber die Wirtschaftsform. Die Weltanschauung war anscheinend totemistisch, im Zentrum stand der Herrscher der Tiere.

MESOLITHIKUM (8.—4. Jahrh. v. u. Z.)

Einleitung (Abb. 29—31). Das Mesolithikum gehört zu drei klimatischen Perioden — dem Präboreal, dem Boreal und dem beginnenden Atlantikum, die mit den Etappen der Veränderungen der Ostsee übereinstimmen — dem Yoldia-meer, dem Ancylussee, dem Litorinameer. Im Präboreal war die I. Oberauenterrasse besiedelt, später die Auenterrasse, während der II. Litorina Transgression wurden wieder für kurze Zeit die oberen Terrassen besiedelt. Man unterscheidet vier Kulturen: Epipaläolithikum, Maglemose, Nemunas- und Kundakultur.

Kultur des Epipaläolithikums (Abb. 32—33). Diese Kultur setzt die Hybridkulturen des Paläolithikums fort und unterscheidet sich von diesen durch die Topographie ihrer Lagerplätze. Die Hauptfundstellen sind: Viečiūnai 2, Pamerkinė, Glynas 6, Drąseikiai, Jakštonys, Samantonys, Saleninkai 2 und 3 u. a. Die Kultur gehört zum Beginn des 8. Jahrh. v. u. Z. Später schmolz ein Teil mit anderen Kulturen zusammen, ein anderer Teil wanderte aus. Damals bildeten sich selbständige Zentren im Gebiet zwischen Wolga und Oka, auf der Krim, in Rumänien.

Zur Frage der Kulturen des Maglemose-Typs (Abb. 34—35). Unter dieser Bezeichnung faßt man sehr verschiedene Kulturen zusammen, die von Britannien bis Litauen verbreitet waren. Litauen erreichten sie anscheinend über

die jetzt versunkene Südküste der Ostsee während der kurzen Borealperiode (7. Jahrh. v. u. Z.). Litauen am nächsten sind die Varianten Svaerborg und Kongemose. Das wichtigste Denkmal dieser Kultur in Litauen ist Maksimovys 4, das keinen Nachlaß von Swidérien und keine Mikrolithen aufweist. Zu jener Zeit sollten schon manche Typen der Knochenartefakte aufgekommen sein.

Die mesolithische Nemunaskultur (Abb. 36—43) entstand durch die Zusammenschmelzung des lokalen Nachlasses des Episwidérien, dem Einfluß der Nordischen (Maglemose-Zyklus), besonders ihres nichtmikrolithischen Teiles: (verschiedene Lanzettenspitzen, ovale Kernbeile, Knochenartefakte), und der Zwischenelemente des mikrolithischen Typs (Einsatzklingen, Trapeze) aus Südosteuropa. Die Denkmäler sind sehr zahlreich. Nach der Topographie unterscheidet man 3 Etappen: Denkmäler der ersten Etappe findet man auf der Auenterrasse. Die Artefakte sind groß, es gibt aber auch schmale Einsatzklingen (z. B. Paštuva, Kačerginė, Derėžnyčia 15 u. a.). Denkmäler der zweiten Etappe befinden sich auf den hohen Terrassen der Transgressionszeit. Die Artefakte werden kleiner, es erscheinen Trapeze (z. B. Merkinė 3a, Zemiejė Kaniūkai, Netiesos 1B, Druskininkai 8 u. a.). Denkmäler der dritten Etappe sind wieder auf der Auenterrasse, die Artefakte sind klein (z. B. Lampėdžiai, Kampiškes 1, 2, 3, Jonionys, Saleninkai 1, Derėžnyčia 27, 52 u. a.). Die Kultur bestand vom Borealbeginn bis zum Neolithikum und ging in dieses über. Die Verbreitung der einzelnen Elemente ist sehr verschieden, und die des gesamten Komplexes ist beschränkt: von Nordpolen über den Pripet bis zur Mitte Belorublands, weniger — nördlich der Linie Nemunas—Neris. Die Kultur unterscheidet sich von ähnlichen Kulturen des Gebietes zwischen Wolga und Oka dadurch, daß dort keine Komponenten der Maglemose vorkommen.

Zur Frage der Knochenartefakte der Kundakultur (Abb. 44—45). Die Haupttypen der Artefakte sind: Harpunen mit Widerhaken und Einkerbungen, spindelförmige Speerspitzen, dreikantige, mit Einsatzklingen aus Feuerstein, Eispickel, Dolche, kurze und lange Beile ohne und mit Schaftloch, kleine Meißel, Stiele für Kernbeile. Die Artefakte der frühen Phase stammen aus der Maglemosekultur und sind in die Nemunaskultur übergegangen. In ihrer späten Phase trennte sich die Kundakultur von der Maglemosekultur ab. Ihre südliche Variante in Nordlitauen und Lettland ist fast reine Knochenkultur, die nördliche Variante — in Estland — enthält deutliche Komponente der Askola- und Waldaikulturen.

Wirtschaftsweise (Abb. 46). Jagdtiere: Waldtiere, besonders Elche, Wildschweine, Hirsche, Rehe. Man jagte mit Bogen und Pfeilen. Es finden sich Spuren der Fischerei, in Feuerstellen — gesammelte pflanzliche Früchte. Überall wird lokaler Feuerstein verwendet, der sich für das Kleingerät eignete. Mikrolithische Technik nimmt Oberhand.

Lagerplätze (Abb. 47—48) werden auf sandigem Boden, besonders in Endmoränengebieten angelegt. Nicht besiedelt werden zu wenig oder zu viel bewässerte Gebiete, Grundmoränen, Wasserscheiden, die Kulturgebiete trennen. Bewohnt werden Kiefernwälder, wo man leichter umsiedeln kann, neben den schweren Moränenböden mit Mischwäldern, die sich für Jagd eignen. Die Hauptlagerplätze sind klein (200—500 m²), mit einem Nest und mit einem oder einigen Feuerstellen. Große Lagerplätze bildeten sich, wenn sie wiederholt benutzt wurden. Sie fließen mit den Nestkonturen zusammen. Von den Behausungen sind nur Feuerstellen in Gruben erhalten geblieben, in denen nur Kiefernholz gebrannt wurde, und Pfostenstellen, deren Plan nicht verfolgt werden kann.

Soziale Organisaton und Geistesleben (Abb. 49). Die Grundzelle der Gesellschaft war die kleine Familie, von denen sich zuweilen einige zusammenschloßen. Zu Trockenzeiten waren die Lagerplätze klein und wurden nicht wieder benutzt. Zu feuchten Zeiten wurden sie wiederholt benutzt. Die Grenzen der Kulturgebiete wurden stabiler, anscheinend hatten die Nomaden gewisse Organisationen. Über das Geistesleben geben die Gräber der Nachbarn gewisse Kenntnisse. Die Kunst und Ornamentik hatte noch keine festen Formen. Die Weltanschauung war anscheinend totemistisch, für sie ist eine komplizierte Jagdmagie charakteristisch.

Die **anthropologischen Fragen** (Abb. 50) sind schwer zu lösen, denn wir haben aus jener Zeit sehr wenig Material — nur zwei Schädel. Zusätzliche Kenntnisse geben die Nachbarn. Es waren zwei anthropologische Typen: deutlich ausgeprägte Langschädel und Mittelschädel.

FRÜH- UND MITTELNEOLITHIKUM (4.—3. Jahrh. v. u. Z.).

Einleitung (Abb. 51—53). Als Grundmerkmal des Neolithikums wird das Aufkommen der Keramik betrachtet. Die vorteilhaftesten Bedingungen waren in der zweiten Hälfte des Atlantikums, während der Verbreitung von Edellaubbäumen und des Eintretens von relativ schlechteren Verhältnissen — des Subboreals. Unter den vorwiegenden Jagdtieren sind Elche, Wildschweine. In der zweiten Hälfte des Zeitalters gab es mehr Hirsche, Wisente, Rehe. Man fing sehr große Fische. Die Kurische Nehrung war noch eine Inselkette. Die Siedlungen befanden sich auf den Auenterrassen. Das Zeitalter endete mit dem tektonischen Sinken des Landes vor der Limnea Transgression. Die Siedlungen wurden in die höher gelegenen Stellen verlegt. Die Zeitsetzung erfolgt durch Radiokarbondatierung (mit Benutzung von nichtkalibrierten Daten).

Die neolithische Nemunaskultur (Abb. 54—61) ist die Fortsetzung der mesolithischen mit deren charakteristischem Flintinventar: epischidrischen, lanzett-, trapezförmigen Stielspitzen, Schabern, Stacheln, Kernbeilen und Scheibenbeilen. Knochenartefakte: Angelhaken, Erdhacken, Beile, doppelkegelförmige Pfeilspitzen. In der Keramik — spitzbödig Töpfe mit Beimischung von Pflanzen oder zerstoßtem Quarz im Ton. Die Gefäßhalse haben I, C, S Form. Proportionen — 1 : 1,5. Die Ornamentik ist sparsam, nur am Hals. Das Mittelneolithikum weist ein eigenartiges Halsprofil auf — von innen eingedrückte Bückelchen. Der Topfleib ist manchmal durch Linien kariert oder mit Querstreifen von Eindrücken verziert. Später erscheinen charakteristische Grübchen auf der Halsbiegung. Hauptsiedlungen: Dubičiai 3, Versminis 1, Ežerynas 23, Margiai 1, Šakės u. a. Die Kultur ist ungefähr auf derselben Fläche verbreitet, wie die mesolithische. Der Impuls zur Anfertigung der Keramik konnte von der Dnepr-Donetz oder der Waldaikultur übernommen worden sein.

Die Narvakultur (Abb. 62—72) stammt von der Kundakultur ab und hat deren Knocheninventar beibehalten: Harpunen, Speerspitzen, Doppelkegelspitzen, Dolche, Eispickel, Angelhaken, Beile, Hacken, Messer. Westlitauen weist weniger Flintartefakte auf, Ostlitauen — mehr. Die Keramik ist spitzbödig, im Mittelneolithikum — auch flachbödig, mit reichlichen Muschelbeimischungen im Ton. Die Gefäßhalse sind vom Typ I, C, CS, S. Proportionen — 1:1. Die Keramik ist mit verschiedenen Eindrückungen ornamentiert fast ausschließlich am Hals. Charakteristisch sind die Napflämpchen. Man unterscheidet vier Varianten dieser Kultur: die westliche, südliche, nördliche und östliche. Die zwei ersten findet man in Litauen. Die südliche Variante unterscheidet sich von der westlichen durch den deutlichen Einfluß der Nemunaskultur. Die wichtigsten Denkmäler der westlichen Variante sind: Šventoji 1B, 2B, 3B, 4B, 5, 6, 23, Palanga, Juodkrantė. Die Denkmäler der südlichen sind Jara 1, 2, 3, Kretuonas 1B, Pakretuonė 1B, Žeimenis — See 1.

Die Siedlungen (Abb. 73—74) befinden sich meistens an Seen mit flachen Ufern, unweit der Moränenhügel. Die Bewohner sind relativ sesshaft. Die Siedlungen sind größer als bisher. Die Behausungen sind viereckig, mit einer Reihe von Pfosten in der Mitte. Die Feuerstellen sind in Gruben.

Wirtschaftsweise (Abb. 75—83). Gejagt werden große Waldtiere und Pelztiere mit Reifil und Bogen, an der Meeresküste — Robben mit Harpunen. Die Funde enthalten sehr viel verschiedenes Fischereinventar: neben Harpunen gibt es hölzerne Fischepeere, Angelhaken und Netze aus Lindenbast, Keutelnetze und Reusen aus Spangeflecht. Als Wasserfahrzeuge dienten Einbäume mit paarweisen stumpfen oder einhändigen spitzen Rudern, zum Abstoßen benutzte man Staken mit Scheiben, die auch als Fischecheuchen gebraucht werden konnten. Die gesammelten Nüsse zerschlug man mit speziellen Bleueln, nach Wurzeln grub man mit Geweihspaten. Die ersten Kulturpflanzen des Mittelneolithikums

dere viereckig. Es gibt verschiedene Mittelstücke, Halsketten aus Rohrperlen, oft sehr dünnen, Scheiben mit Punktierkreuzen. Die Ringe haben oft eine zusätzliche Öse. Bildende Kunst — Einritzungen auf Knochenartefakten (in Ostlitauen — Schlangen, Menschen) und auf der Keramik (Schnurlinienabbildungen von Menschen — Nida).

Weltanschauung, Opferstätten, Gräber (Abb. 146—153). Aus älteren Epochen wurde die horizontale Einteilung der Welt in vier Erdteile übernommen, was sich auf Scheiben mit der Kreuzteilung und an den Töpfen in dem von vier Seiten geteilten Ornamentband widerspiegelt. Neu ist die vertikale Teilung der Welt in drei Zonen: Himmel, Raum und Erde, was sich in der Verzierung der Töpfe äußert. Charakteristisch ist die Menschenfigur in der Pose eines Anbeters neben dem Zeichen des Himmels mit Regen und dem bearbeiteten Feld (Nida). Es wurde anscheinend der Herr des Himmels (oder des Regens) angebetet. Es kommen spezielle Opferstätten mit Opfergruben vor (Klangiai, Paštuva), wo manchmal auch Leichen beigesetzt wurden. Sonst wurden die Leichen in der Siedlung selbst in ausgestreckter oder Hockerlage bestattet. In Duonkalis wurde neben den anderen das Grab eines Opferpriesters in gestreckter Lage gefunden, das mit Tierzähnen geschmückt und mit Ockerfarbe bestreut war; am Fußende — eine Frau in Hockerlage.

Beziehungen zu den Nachbarn (Abb. 154—158). Meistenteils waren es Tauschbeziehungen zwischen den Stämmen. Zu Beginn der Epoche bestanden auch Verbindungen mit den Trägern der späten Kugelamphorenkultur und der Kamm- und Grubenkeramik. Als Handelswege dienten die Flüsse Ostlitauens.

Soziale Organisation. Die Menschen sind mehr organisiert als bisher, sie leben in größeren Gemeinschaften, es bildet sich eine gewisse Oberschicht heraus. Man lebt in großen Familien, vorherrschend ist die patriarchalische Ordnung.

Zur Frage der Balten (Abb. 159—161). Die Ausbreitung der Indoeuropäer ist mit den Schnurkeramikulturen verbunden, obwohl auch früher im Ostbaltikum Europiden gelebt hatten. Das wesentliche ethnische Merkmal der Balten ist die Sprache, die sich in den Hydronymen und Toponymen äußert, die in den Gebieten der Haffküstenkultur, der Dnepr- und der Fatjanowokultur verbreitet sind. Archäologisch haben diese Kulturen das gemeinsam, was sie vom gemeineuropäischen Horizont übernommen haben. Die beiden letzteren Kulturen, als sie sich von dem baltischen Stamm abgetrennt hatten, wurden von der Kugelamphorenkultur beeinflusst. Die Haffküstenkultur entstand auf dem lokalen Substrat der Nemunaskultur. Die drei Kulturen sind auch anthropologisch verwandt. Die Urheimat der Balten sollte man im Gebiet der Nemunaskultur suchen, weil die von dieser am meisten geerbt haben.

VERZEICHNIS DER ABBILDUNGEN

- Abb. 1.** Größte Gletscherausbreitung der letzten Vereisung in Nordeuropa
Abb. 2. Endmoränen in Litauen (P. Vaitiekūnas, 1969): 1 — Grenze der letzten Vereisung, 2 — Stadium Žiogeliai (Frankfurter Stadium), 3 — Stadium Aukštaičiai (Pommeranisches Stadium), 4 — südlitauische Phase, 5 — mittellitauische Phase, 6 — nordlitauische Phase, 7 — Plieniai-Phase
Abb. 3. Baltischer Eisseer (M. Sauramo, 1958)
Abb. 4. Pfeilspitzen des baltischen Magdalénien: 1 — Derežnyčia 31, 2 — Gribaša, 3 — Rudnia, 4 — Varėna, 5, 6, 20 — Ežerynas 8, 7 — Mergežeris 8, 8 — Maskauka 6, 9 — Ežerynas 16, 10, 13 — Žalioji, 11 — Raudondvaris, 12 — Marcinkonys, 14, 23, 24 — Glynas 6, 15 — Lankiškiiai, 16 — Margiai, 17 — Ilgis, 18, 22 — Kašėtos, 19 — Ežerynas 17, 21 — Maksimonys 1
Abb. 5. Vilnius, Auswahl der Funde: 1—6 — Pfeilspitzen, 7—9, 12, 14—16 — Stichel, 10 — Figurenartefakt (?), 11, 13, 17—22 — Schaber

Abb. 6. Lyngby-Hacke aus dem ehem. Maurušaičiai (Grenzfelde), Kaliningrad-Gebiet

Abb. 7. Ausbreitung der Denkmäler des Bromme-Typs in Europa

Abb. 8. Pfeilspitzen des Swidérien Typs in Litauen: 1, 2, 13, 21 — Eiguliai 1a, 3, 7 — Eiguliai 1b, 4, 5, 8, 12, 14, 15, 22 — Skaruliai, 6, 10, 11 — Glynas 1, 16 — Rudnia, 9, 71—20 — Netiesos 1

Abb. 9. Auswahl der Funde aus Eiguliai 1d: 1—6 — Pfeilspitzen, 7, 8, 10—13 — Schaber, 9, 14, 17—25 — Stichel, 15, 16 — retuschierte Klingen

Abb. 10. Ausbreitung der Funde: 1 — Glūkas, 2 — Ežerynas 11

Abb. 11. Speerspitzen aus Geweih und Knochen des Rentiers aus Kalniškiai (Klaipėda)

Abb. 12. Querprofile von Eiguliai 1b und 1d: 1 — Rasen, 2 — heller Sand, 3 — grauer Sand, 4 — hellgrauer Sand, 5 — bräunliche Kulturschicht des Neolithikums, 6 — Ortsand-Zwischenschichten, 7 — Spuren einer paläolithischen Feuerstelle, 8 — Horizont des paläolithischen Feuersteinfundlagers

Abb. 13. Ausbreitung der Swidérien- und Ahrensburger Kulturen in Europa: 1 — Swidérienkultur, 2 — Ahrensburger Kultur

Abb. 14. Auswahl der Funde. Wohnplatz Mergežeris 3: 1—5, 8—13, 15—19 — Pfeilspitzen, 6—1 — Reste der Klingenspaltung, 14, 20 — Schaber, 21, 22 — Kernsteine, 23—25 — Stichel

Abb. 15. Hybrid-Pfeilspitzen: 1, 3 — Kašėtos, 2 — Apsingė, 4 — Giraitė, 5 — Ežerynas 8, 6 — Ežerynas 17, 7, 12, 13, 15 — Šilelis 2, 8 — Zervynos, 9 — Maksimonys 1, 10 — Margiai, 11 — Mitriškės 6a, 14 — Drucminai

Abb. 16. Šilelis 2

Abb. 17. Netiesos 1

Abb. 18. Querprofil von Netiesos 1: 1 — Rasen, 2 — grauer Sand — Kulturschicht des Mesolithikums, 3 — weißer Sand, 4 — Lehmboden, 5 — Horizont der paläolithischen Fundlager

Abb. 19. Ausbreitung der Feuersteinlager in Litauen (A. Klimašauskas)

Abb. 20. Schematischer Plan der erforschten Feuersteinbearbeitungsplätze von Ežerynas

Abb. 21. Hacken: 1, 2 — Eiguliai 1d, 3 — Ežerynas 16, 4 — Ežerynas 4

Abb. 22. Kernsteine: 1 — Puvočiai 1d, 2, 6 — Ežerynas 16, 3 — Šilelis 2, 4 — Maksimonys 1, 5 — Glynas 1

Abb. 23. Verbreitung der Fundplätze von Puvočiai 1

Abb. 24. Querprofil von Eiguliai 1a

Abb. 25. Schematischer Plan der Verteilung der Funde im Wohnplatz Eiguliai 1d

Abb. 26. Feuerstellen Nr. 33 und 34 von Netiesos 1: 1 — Rasen, 2 — graue mesolithische Kulturschicht, 3 — weißer Sand, 4 — Spuren der Feuerstellen

Abb. 27. Schieferplättchen aus Eiguliai 1a

Abb. 28. Figürchen aus Feuerstein: 1 — Skaruliai, 2 — Grimaldi (Höhle Trois-Frères)

Abb. 29. Yoldiameer (M. Sauramo, 1958)

Abb. 30. Ancylussee (M. Sauramo, 1958)

Abb. 31. Litorinameer (M. Sauramo, 1958)

Abb. 32. Auswahl epipaläolithischer Funde. Wohnplatz Pamerkinė: 1—4 — Pfeilspitzen, 5, 6, 8—11 — Stichel, 7, 12—18 — Schaber

Abb. 33. Verschiedene epipaläolithische Pfeilspitzen: 1—4, 8, 15, 18 — Draseikiai, 6, 12, 13 — Saleninkai 3, 7, 11 — Glynas 6, 9, 10 — Saleninkai 2, 13, 14 — Samantonys, 16, 19 — Dubičiai 2

Abb. 34. Maksimonys 4. Auswahl der Funde: 1—11 — Pfeilspitzen, 12—15, 21 — Schaber, 17, 18, 19, 23 — Stichel, 17, 20, 23 — Geräte besonderer Bestimmung, 22, 24, 26 — Kernbeile

Abb. 35. Ausbreitung der Frühkulturen des Mesolithikums im Süd- und Südostbaltikum: 1 — Svaerdborg, 2 — Duvensee, 3 — Komornica, 4 — Epipaläolithikum

Abb. 36. Paštuva. Auswahl der Funde: 1—5 — Pfeilspitzen, 6—8 — Einsatzklingen, 9, 19 — Messer, 10, 11, 14—16, 18, 20, 24 — Schaber, 12 — Bohrer (?), 13, 17, 18, 23 — Stichel, 21, 22 — Kernsteine, 25 — Retuschiergerät, 26, 27 — Kernbeile

Abb. 37. Druskininkai 8. Auswahl der Funde: 1—4, 6—Pfeilspitzen, 5—Einsatzklingen, 7—Messer, 8, 11, 13, 15—Stichel, 9, 10, 12—Schaber, 14—Kernstein

Abb. 38. Lampėdžiai. Auswahl der Funde: 1—6—Pfeilspitzen, 7—9—Einsatzklingen, 16, 17, 19—Geräte spezieller Bestimmung, 13—Mikrostichel, 14, 15, 20—22—Schaber, 18, 25—Hohlschaber, 23—Messer, 26—28—Stichel, 29, 32—Kernbeile, 30—Kernstein

Abb. 39. Kernsteine: 1—Jonionys, 2—Virbaliūnai, 3—Merkinė 3a, 4—6—Maksimony 1

Abb. 40. Lanzetten: 1, 5—Kampiškės 1, 2, 10—13—Jonionys, 3, 6, 8—Netiesos 1, 4—Saleninkai 2, 7—Varėna 1, 9—Samantony 14—Draseikiai

Abb. 41. Trapeze: 1, 2, 6, 9—Netiesos 1, 3—Radikiai, 5, 8—Skaruliai, 7, 12, 15—Samantony 10—Draseikiai, 11, 17—Saleninkai 2, 13—Merkinė 3a, Saleninkai, 16—Jonionys, 18—Zalioji

Abb. 42. Feuerstein-Grobgeräte: 1, 7, 10—Dubičiai 2, 2—Glynas 6, 3, 4, 6, 8, 9—Pociūnai, 11—Knyzlaukis

Abb. 43. Ausbreitung der mesolithischen Kulturen im Baltikum: 1—Nemunas-kultur, 2—Kundakultur

Abb. 44. Harpunen und Speerspitzen aus Geweih: 1—Kirsna, 2—Rudninkai, 3—Užnemunė, 4—Bebrininkai, 5—Karaviškės, 6—Pumpėnai, 7—Balsupiai, 8—Janapolė, 9—Vaikantony 10—Ziūriai—Gudeliai, 11—Plateliai, 12—Juniškiai

Abb. 45. Artefakte aus Geweih und Knochen: 1, 3, 4—Äxte, 2—Eispickel, 5—Beilschaft, 6—Dolch, 1—Kirsna, 2—Alsėdžiai, 3—Kudirkos Naumiestis, 4—Rokai, 5—Cepelūnai, 6—Ariogala

Abb. 46. Anfertigung von Lanzetten. Jonionys: 1—6, 10—Reste-Mikrostichel, 7—9—Lanzetten

Abb. 47. Verbreitungsschema der Funde im Wohnplatz Paštuva

Abb. 48. Verbreitungsschema der Funde im Wohnplatz Maksimony 4

Abb. 49. Ornamentmotive der mesolithischen Knochenartefakte im Baltikum (J. Loze, 1973)

Abb. 50. Gesichtsrekonstruktion des Menschen aus Kirsna (V. Urbanavičius)

Abb. 51. Wärme- und Feuchtigkeitsschwankungen: 1—Wärmekurve, 2—Feuchtigkeitsschwankungen (N. A. Chotinski, 1978)

Abb. 52. Pollendiagramm des litauischen Küstengebiets (M. Kabailienė, 1959)

Abb. 53. Verhältnis der Radiokarbonaten zu dendrochronologischen (H. E. Suess, 1967)

Abb. 54. Siedlung Dubičiai 3. Auswahl der Funde: 1—4, 12—Pfeilspitzen, 5—8—Stichel, 9—Schaber, 10, 11—Messer, 13, 14—Geräte mit Spezialbestimmung, 15—16—Keramik

Abb. 55. Siedlung Versminis 1. Auswahl der Funde: 1—3, 8—10—Pfeilspitzen, 4—7—Schaber, 11, 12—Stichel, 13—Kernstein, 14, 15—Kernbeile, 16—19—Keramik

Abb. 56. Siedlung Ežerynas 23. Auswahl der Funde: 1—3—Pfeilspitzen, 4—Bohrer, 5, 16, 17—Retuschiergerät, 6—8—Schaber, 9—11—Stichel, 12—Messer, 13, 14—Keramik, 15—zum Teil geschliffenes Beil, 18—nicht geschliffenes Beil

Abb. 57. Mittelneolithische Messer. Dubičiai 2

Abb. 58. Ein Beil linsenförmigen Querschnittes mit geschliffener Klinge. Rudnia

Abb. 59. Artefakte aus Geweih und Knochen der Nemunaskultur: 1—spitze Hacke (Kašėtos), 2—Angelhaken (Daukšiai), 3—Pfeilspitze (Alksnėnai), 4—Einzahnharpune (Vilkaviškis), 5—Axt (Kašėtos), 6—Hacke (Pašventupys)

Abb. 60. Früh- und mittelneolithische Keramik der Nemunaskultur: 1, 2—Gefäßtypen des Frühneolithikums (nach den Funden von Dubičiai), 3, 4—Gefäßtypen des Mittelneolithikums (nach den Funden von Margiai), 5, 6—Halsformen der Gefäße, 7—16—Ornamentmotive des Frühneolithikums, 17—26—Ornamentmotive des Mittelneolithikums

Abb. 61. Keramikoberfläche mit pflanzlichen Beimischungen. Dubičiai 2

Abb. 62. Kulturen des Frühneolithikums in Nordosteuropa: 1—Nemunaskultur, 2—Narvakultur (V—westliche Variante, S—nördliche Variante, R—östliche Variante, P—südliche Variante), 3—Dnepr-Donetz-Kultur, 4—polnische „Kammkeramik“—Dnepr-Elbe-Kultur, 5—Waldaikultur, 6—Wolgaoberlauf-Kultur

Abb. 63. Knochen- und Geweihartefakte der Narvakultur Westlitauens: 1—4, 6, 12—Speerspitzen und Pfeilspitzen, 5, 7, 8, 10, 11—Harpunen, 9—Eispickel, 13—Axt, 14—Hacke, 15—Artefakt mit unter einem Winkel von 45° abgeschnittener Spitze. 1, 2, 9—Šventoji 1B, 3, 4—Palanga, Fluß Ražė, 5, 7, 8—Šventoji 3B, 6, 11, 12—Šventoji 23, 10—Šventoji 2B, 13—Klaipėda, Mündung der Smiltelė, 14—Kurische Nehrung, 15—Klaipėda

Abb. 64. Knochen- und Geweihartefakte aus Kretuonas 1B: 1, 9—Dolche, 2, 4, 5—Pfeilspitzen, 3, 6, 7—Harpunen, 8, 12—Geräte zum Knüpfen von Netzen, 10—Meißel, 11—Bestandteil eines Angelhakens.

Abb. 65. Ahle und Messer aus Knochen: 1—Šventoji 3B, 2—5—Šventoji 23

Abb. 66. Geweihäxte, Hacken und eine Ahle aus Klaipėda, Smeltė

Abb. 67. Meißel aus Klaipėda, Smeltė

Abb. 68. Siedlung Šventoji 23. Auswahl der Feuersteinartefakte: 1—5, 7—9, 17—Pfeilspitzen, 6, 13—15—Stichel, 10—12—Bohrer, 16, 18—Meißelklingen, 19—22—Schaber

Abb. 69. Keramiktypen der Narvakultur Westlitauens: 1—4—Gefäßtypen, 5—Schüsseln, 6—Gefäßhalsformen, 7—Gefäßböden des Frühneolithikums (Šventoji 1B), 8—Gefäßböden des Mittelneolithikums (Šventoji 3B)

Abb. 70. Keramiktypen der Narvakultur Ostlitauens (nach den Funden von Kretuonas)

Abb. 71. Quantitätsverhältnisse der Gefäßhalsformen: 1, 2—Frühneolithikum Westlitauens, 3, 4—Mittelneolithikum Westlitauens, 5, 6—Mittelneolithikum Ostlitauens

Abb. 72. Ornamentmotive der Keramik des Frühneolithikums Westlitauens (Šventoji 1B und 2B)

Abb. 73. Pläne und Rekonstruktion der Gebäude von Šventoji 23: 1—Pfähle, 2—Brandschutt

Abb. 74. Feuerstellen von Versminis 1: 1—Rasen, 2—dunkelgraue Kulturschicht der Bronzezeit, 3—bräunliche Kulturschicht des Frühneolithikums, 4—weißer Sandboden, 5—Feuerstellen, 6—Steine

Abb. 75. Hölzerne Fischereigeräte aus Šventoji: 1, 2—Stützen, 3—Querbindung der Stützen, 4—Keule, 5—Teil eines Fischspeers, 6—10—Ruder, 11, 12—Staken mit Scheiben, 13, 14—Netzstrecker, 15, 16—Teile von Reusen, 17—Kelle. 1—3, 6, 14—1B, 4, 7, 8, 10—12, 15, 16—2B, 13, 17—23

Abb. 76. Rekonstruktion des Fischspeers nach den Funden von Šventoji 23 und 3B

Abb. 77. Teile von Netzen aus Lindenbast aus Šventoji 2B

Abb. 78. Schwimmer (1—4) und Angelgewicht (5—8): 1, 3, 4, 5, 8—Šventoji 23, 2—Šventoji 1B, 6—Pakretuonė 1B, 7—Kretuonas 1B

Abb. 79. Rekonstruktion eines Keutelnetzes nach den Funden von Šventoji 1B und 2B

Abb. 80. Modell eines Bootes. Šventoji 2B

Abb. 81. Bleuel: 1, 2, 4—Šventoji 23, 3—Šventoji 3B

Abb. 82. Geweihspaten aus Šventoji 3B

Abb. 83. Hacken. Hölzerne: 1—Šventoji 1B, 2—Šventoji 3B, sternerne:—Kretuonas 1B

Abb. 84. Befestigung des Beiles am Schaft. Rekonstruktion nach den Funden von Šventoji

Abb. 85. Pelzschaber aus Robbenknochen. Šventoji 23

Abb. 86. Schemen der Knüpferei und Weberei nach den Funden von Šventoji 2B und 1B

Abb. 87. Spinnrocken aus Šventoji 2B

Abb. 88. Tonspinnwirtel aus Kretuonas 1B

- Abb. 89.** Hölzerne Haushaltgeräte aus Šventoji: 1—5, 13—Löffel und Kellen, 6—Schaufelchen, 7—Mörserkeule, 8, 11—Gabeln, 9—Beilschaft, 10—Klötzchen, 12, 14, 15—Teile von Schüsseln und Trögen, 1, 8—3B, 2, 6, 9—13—23, 3—5, 7, 15—1B, 14—2B
- Abb. 90.** Schmuckstücke-Amulette aus Tierzähnen aus Šventoji: 1, 10, 11—Eberhauer, 2—Bärenhauer, 3—Hundestoßzahn, 4—7—Vorderzähne von Elchen, 8—Vorderzahn des Ebers, 9—Robbenhauer, 12—Lederstück, geschmückt mit Zähnen. 1—3B, 2—6, 8—10, 12—23, 7, 11—1B
- Abb. 91.** Bernsteinschmuck: 1, 3, 4, 11—15—Šventoji 23, 2—Šventoji 12, 5—7, 9—Verwahrfund von Juodkrantė, 10—Verwahrfund von Palanga
- Abb. 92.** Elchköpfchen
- Abb. 93.** Ritualstäbe mit Elchköpfen. Šventoji 3B
- Abb. 94.** Verschiedene Tierabbildungen: 1, 2—Bernstein, 3—Feuerstein, 4, 5—Holz, 6—8—Keramik. 1—Šventoji 30, 2—Verwahrfund von Juodkrantė, 3—Kašėtos, 4—Šventoji 23, 5, 7—Šventoji 1B, 6—Kretuonas 1B, 8—Jara 2
- Abb. 95.** Verschiedene Menschenabbildungen: 1—5—Bernstein, 6—Geweih, 7—Feuerstein, 8—Keramik. 1, 2—Verwahrfund von Palanga, 3—5—Verwahrfund von Juodkrantė, 6—Kretuonas 1B, 7—Rudnia, 8—Jara 2
- Abb. 96.** Götzenbild. Šventoji 2B
- Abb. 97.** Geknetetes Menschenfigürchen auf einer Topfwand. Šventoji 3B
- Abb. 98.** Modell eines Bootes während der Ausgrabungen. Šventoji 2B
- Abb. 99.** Ausbreitung der Kulturen im Ostbaltikum im Mittelneolithikum: 1—Nemunaskultur, 2—Narvakultur, 3—Kamm-Grübchenkeramik und die Wege ihrer Ausbreitung, 4—Kugelamphorenkultur
- Abb. 100.** Der Kugelamphorenkultur verwandte Keramik aus Šventoji: 1, 3—2A, 2—6
- Abb. 101.** Verwahrfund von Bernstein-Halberzeugnissen aus Šventoji 24
- Abb. 102.** Meißel aus Schiefer (1, 2) und Speerspitze aus fossilem Holz (3) aus Šventoji: 1, 3—23, 2—3B
- Abb. 103.** Rekonstruktion des Menschengesichtes aus Turlojiškė (V. Urbanavičius)
- Abb. 104.** Ausbreitung der Schnurkeramik und die Grundtypen der Funde des gemeineuropäischen Horizontes
- Abb. 105.** Frühe Bootstreitaxte: 1—Drevera, 2—Ersla
- Abb. 106.** Schüsselchen aus Šakyna
- Abb. 107.** Auswahl der Funde von Radikiai: 1—11, 18—21—Pfeilspitzen, 12—15—Schaber, 17, 16—Einsatzklingen, 22, 24, 25—Messer, 23—Hohlschaber, 26—28—Abschläge von Steinbeilen und Hacken, 29—Kernstein, 30—Stichel, 31—37—Keramik
- Abb. 108.** Verschiedene Beil- und Axttypen: 1—viereckigen Querschnitts aus Feuerstein. Alle anderen aus anderen Gesteinsarten: 2—Fazettenbeil, 3—baltische Bootaxt, 4—Beil mit ovalem Querschnitt, 5—Bootaxt mit kegelförmigem Nacken, 6—Beil mit viereckigem Querschnitt, 7—baltische Axt mit viereckigem Nacken, 8—Arbeitsaxt mit rundem Nacken (1—Duokeliai, 2, 6—Nida, 8—Gegiedžiai, 4—Dobrovolė, 5—Šukiai, 6—Neveronys, 3—Rusiai, 7—Čizai)
- Abb. 109.** Steinhacken: 1—Walzenhacke, 2—Schlangenkopfhacke, 3—viereckige Hacke (1—Vertelkos, 2—Umgebung von Šiauliai, 3—Raziai)
- Abb. 110.** Amphoren: 1—Šventoji 1A, 2—Juodkrantė 3, 3—Alksnynė 1, 4—7—Nida
- Abb. 111.** Becher: 1, 5, 6—Nida, 2—4—Šventoji 1A
- Abb. 112.** Frühe weitmündige Töpfe. Šventoji 1A
- Abb. 113.** Späte weitmündige Töpfe. Nida
- Abb. 114.** Schalen und niedrige Töpfchen: 1, 4, 6—8—Nida, 3—Šventoji 1A, 5—Juodkrantė 3
- Abb. 115.** Längliche Schüsselchen—Leuchter. Nida

- Abb. 116.** Ausbreitung der Haffküstenkultur und der Nachbarkulturen: 1—Kamm-Grübchenkeramik, 2—Mittelneolithikum, 3—Haffküstenkultur, 4—Einflußgebiet der Haffküstenkultur
- Abb. 117.** Ausbreitung der Schlangenkopfhacken
- Abb. 118.** Typen der Funde aus der oberen Schicht von Netiesos: 1, 4—Messer, 2, 3—Pfeilspitzen, 5—Dolch
- Abb. 119.** Schnurkeramik Südostlitauens: 1, 2, 5—Varėna, 3, 6—8, 10, 11—Dubičiai 2, 4—Düba-See Umgebungen, 9—Gribaša
- Abb. 120.** Auswahl der Keramik von Lynupis
- Abb. 121.** Auswahl der Keramik vom Wald Barzdis
- Abb. 122.** Axt mit breiter Schneide aus Geweih. Prauda
- Abb. 123.** Knochen- und Geweihartefakte von Šarnelė: 1, 5—Meißel, 2, 9—Ahlen, 3, 4—Kegelspitzen, 6—8—Schmuck-Amulette aus Zähnen, 10—Nadel
- Abb. 124.** Auswahl der Keramik von Šarnelė
- Abb. 125.** Geweihartefakte aus Westlitauen: 1—Axt mit breiter Klinge, 2—7—Pfeilspitzen, 8—11—Speerspitzen (1—Japanolė, 2, 5, 7, 8—Patiltis, 3, 4, 6, 9, 10—Šarnelė)
- Abb. 126.** Auswahl der Funde von Šventoji 26: 1—4—Pfeilspitzen, 5, 6—Messer, 7—Meißelschneide, 8, 9—Bohrer, 10, 11—14—Schaber, 12, 13—Stichel, 15—20—Keramik
- Abb. 127.** Auswahl der Keramik von Daktariškė
- Abb. 128.** Knochen- und Geweihartefakte Ostlitauens: 1, 6, 8, 10—Žemaitiškė 1, 2—5, 9—Žemaitiškė 2, 7—Fluß Jara
- Abb. 129.** Spuren eines eingetieften Gebäudes, Nida
- Abb. 130.** Reste von viereckigem Gebäude in Nida
- Abb. 131.** Reste eines Gebäudes in Šarnelė
- Abb. 132.** Rekonstruktion eines Teiles der Umzäunung von Šventoji 1A
- Abb. 133.** Fischfanggeräte: 1, 2—Stölzenteile, 3, 4—Teile des Fischspeers, 5, 7—Ruderfragmente, 8—10—Schwimmer, 11—14—Angelgewicht (1—8, 13, 14—Šventoji 1A, 9, 10—Žemaitiškė 1, 11, 12—Nida)
- Abb. 134.** Spanbündel für Reusen. Šventoji 1A
- Abb. 135.** Rekonstruktion des Staudammes von Šventoji 9
- Abb. 136.** Einfache Arbeitshacken: 1—Nida, 2—Wald Barzdis
- Abb. 137.** Ein Mühlstein aus der Kurischen Nehrung
- Abb. 138.** Schleifer: 1—Prauda, 2—Nida
- Abb. 139.** Keule. Šventoji 1A
- Abb. 140.** Matte. Šventoji 1A
- Abb. 141.** Spinnwirtel aus Ton: 1, 2—Kretuonas 1A, 3—Žemaitiškė 2
- Abb. 142.** Hölzerne Haushaltgeräte aus Šventoji: 1, 4—8—Teile von Trögen und Schüsseln, 2—Meißelschaft, 3, 9—Löffel, 6—Artefakt unklarer Bestimmung (3, 8—gefunden am Staudamm 9, andere—aus 1A)
- Abb. 143.** Bernsteinschmuck Westlitauens: 1, 9, 13—16, 19, 26—Šventoji 1A, 2, 8, 11, 20, 24, 27—Šventoji 26, 3, 5—Šventoji 6, 4, 10—Būtingė 1, 6, 9—Šventoji 22, 12, 22, 23, 28—Verwahrfund von Juodkrantė, 17—Šventoji 34, 21—Šarnelė, 25—Verwahrfund von Palanga
- Abb. 144.** Schmuck Ostlitauens: 1, 2, 4, 6—9—Knochen, 3, 5—Geweih, 10—16—Bernstein (3, 8, 11—Žemaitiškė 1, 1, 2, 4—7, 9, 10, 12—Žemaitiškė 2, 13—16—Verwahrfund von Juodkrantė)
- Abb. 145.** Bildende Kunst: 1, 4—Geweih, 2—Feuerstein, 3, 7—Bernstein, 5, 6—Ton (1, 4, 6—Žemaitiškė 2, 2—Vilkija 1a, 3—Düne Parnydis, 5—Šventoji 26, 7—Verwahrfund von Juodkrantė)
- Abb. 146.** Scheiben aus Bernstein: 1—Būtingė 2, 2, 3—Verwahrfund von Juodkrantė, 4—Verwahrfund von Palanga
- Abb. 147.** Gefäße mit vierteiliger Verzierung: 1—Nida, 2—Šventoji 1A
- Abb. 148.** Gefäße mit Menschenfigürchen aus Nida
- Abb. 149.** Plan der Opferstätte von Klangiai und Querprofile der großen Gruben: 1—Opfergruben, 2—grauer Sand mit Ruß, 3—dunkelgrauer Sand, 4—schwärzlicher Sand, 4—weißer Sand, 6—Erde mit Kohle

Abb. 150. Plan der Opferstätte von Paštuva, Querprofile und vergrößerter Plan der großen Grube—des Grabes: 1—Rasen, 2—Sand, 3—Lehmboden, 4—schwärzlicher Sand—Kulturschicht der Bronzezeit, 5—graue Schicht—Zeit des Frühfeudalismus, 6—bräunlicher Ortsand—Kulturschicht des Mesolithikums, 7—Kiesel, 8—Feuerstellen, 9—dunkelgrauer Sand, 10—Steine, 11—Teil eines Schädels

Abb. 151. Grab des Opferpriesters von Duonkalnis und sein Detail (1982)

Abb. 152. Neolithisches Grab Nr. 241 von Plinkaigalis (1980)

Abb. 153. Grab Nr. 22 von Veršvai (1938) und Funde der Siedlung.

Abb. 154. Keulen finnischer Herkunft: 1—Jugežeris, 2—Liškiava, 3—Leonopolis, 4—Varėna, 5—Dovainiai

Abb. 155. Ausbreitung der eingeführten ugrofinnischen Erzeugnisse und Kammornamente in Litauen: 1—rhombenförmige Keulen, 2—Meißel aus Schiefer, 3—Kammornamente

Abb. 156. Kammkeramik ähnliche Scherben aus Saleninkai 3

Abb. 157. Ausbreitung der ugrofinnischen Ortsnamen in Litauen (A. Vanagas)

Abb. 158. Bootäxte des Fatjanovo-Typs: 1—Pikteikiai, 2—Šumskai

Abb. 159. Ausbreitung der baltischen Ortsnamen in Europa (A. Vanagas): 1—reichliche ausgesprochen baltische Ortsnamen, 2—wenige oder zweifelhafte, 3—unklare Ortsnamen westlich der Weichsel (nach N. Toporov und H. Schall)

Abb. 160. Ausbreitung der Schnurkeramikulturen in Osteuropa: 1—Haffküstenkultur, 2—ihre Einflußsphäre, 3—Fatjanovo-Kultur, 4—Mitteldneprkultur

Abb. 161. Rekonstruktion des Mädchengesichtes Duonkalnis (V. Urbanavičius)

LITUVOS VIETOVARDŽIŲ RODYKLĖ

Akmuo k., Jakėnų apyl., Varėnos raj. P. 27, 48

Alanta mstl. ir apyl., Molėtų raj. P. 128

Alaušas ež., prie Sudeikių mstl., Utenos raj. P. 128

Alksnėnai k. ir apyl., Vilkaviškio raj. Pav. 59:3

Alksniakiemis k., Ašmintos apyl., Prienujų raj. P. 74

Alksnynė, Neringos mst. dalis. P. 202, 209, 212. Pav. 110:3

Alsėdžiai mstl. ir apyl., Plungės raj. P. 91, Pav. 45:2

Apsingė k., Merkinės apyl., Varėnos raj. P. 37. Pav. 15:2

Ariogala mstl., Raseinių raj. P. 92. Pav. 45:6

Babriškės k., Pavarenio apyl., Varėnos raj. P. 20, 21, 49

Balsupiai k. Žr. Galubalio durpynas

Baltašišké k., Šaulėnų apyl., Lazdijų raj. P. 27

Barzdžio miškas, Pažuoalės girininkija, Dubičių apyl., Varėnos raj. P. 115, 122, 221, 222, 248. Pav. 121; 136:2

Bebrininkai k., Pilviškių apyl., Vilkaviškio raj. P. 89. Pav. 44:4

Bebrūkas ež., Jiezno mst., Prienujų raj. P. 15

Birštonas mst. Žr. Kampiškės

Biržulis ež., Janapolės apyl., Telšių raj. P. 10, 89. Pav. 44:8; 125:1. Žr. Duonkalnis, Dreniai, Kalniškiai, Širmės kalnas

Bratoniškės k., Bezdonių apyl., Vilniaus raj. P. 27, 28, 48, 52

Brūžė k., Batniovos apyl., Kauno raj. P. 72, 76, 79, 80

Būdviečiai k., Sasnavos apyl., Kapsuko raj. P. 89, 92

Bukaučiškės II k., Daugų apyl., Alytaus raj. P. 91

Bulvikio ragas, Neringos mst. dalis. P. 202

Būtingė, Palangos mst. dalis. P. 248, 256, 257, 259, 262, 274. Pav. 143:4, 10; 146:1

Čepelūnai k., Vydenių apyl., Varėnos raj. P. 91. Pav. 45:5

Čižai k., Kamajų apyl., Rokiškio raj. Pav. 108:7

Daktariškė k., Janapolės apyl., Telšių raj. P. 201, 230, 237, 248, 249, 257, 258, 273. Pav. 127

Daukšiai mstl., Padovinio apyl., Kapsuko raj. P. 119, 151. Pav. 59:2

Derežnyčia up., Merkio int., Varėnos apyl. ir raj. P. 20, 21, 72, 74, 75, 118. Pav. 4:1

Dysnykštis ež., Dūkšto mst., Ignalinos raj. P. 128

Dobrovolė vk., Zapyškio apyl., Kauno raj. Pav. 108:4

Dovainiai k., Platelių apyl., Plungės raj. Pav. 154:5

Dovydiškiai k., Deltuvos apyl., Ukmergės raj. P. 91

Drąseikiai k., Domeikavos apyl., Kauno raj. P. 61, 63. Pav. 33:1—4, 8, 15, 18; 40:14; 41:10

Dreniai k., Varnių apyl., Telšių raj. P. 85, 97

Dreverna k., Priekulės apyl., Klaipėdos raj. Pav. 105:1

Drucminai k., Kaniavos apyl., Varėnos raj. P. 37. Pav. 15:14

Druskalninkai mst. P. 74, 75, 77, 101, 274. Pav. 37:1—15

Duba ež., Dubičių apyl., Varėnos raj. P. 220, 223. Pav. 119:4

Dubičiai k. ir apyl., Varėnos raj. P. 61, 63, 77, 80, 91, 115, 117, 118, 120—122, 143, 186, 219, 220, 222, 234, 238, 278. Pav. 33:16, 19; 42:1, 7, 10; 54:1—16; 57:1—3; 60:1, 2, 7—16; 61; 119:3, 6—8, 10, 11. Žr. Barzdžio miškas

Duobupis up., Merkio int., Jakėnų apyl., Varėnos raj. P. 19, 20, 49

Duokeliai k., Čekiškės apyl., Kauno raj. Pav. 108:1

Duonkalnis viet., Janapolės apyl., Telšių raj. P. 201, 202, 253, 267, 272, 283, 288. Pav. 151; 161

Eiguliai, Kauno mst. dalis. P. 15, 26—28, 30—33, 39, 43, 46, 49, 50, 55, 192, 202, 204, 207, 215, 235, 238, 246, 248, 278. Pav. 8:1—3, 7, 13, 21; 9:1—25; 12:1, 2; 21:1, 2; 24; 25; 27

Ersla k., Sačių apyl., Skuodo raj. Pav. 105:2

Ežerėlis mst. t. g., Kauno raj. P. 91, 92

Ežerynas k., Raitininkų apyl., Alytaus raj. P. 19—21, 23, 27, 30, 31, 36—38, 42—47, 115, 117, 118, 186. Pav. 4:5, 5

Rokai k. ir apyl., Kauno raj. P. 91. Pav. 45:4
Rudnia k., Kaniavos apyl., Varėnos raj. P. 20, 21, 27, 29, 30, 115, 118, 174, 176. Pav. 4:3; 8; 16; 58; 95:7
Rūdninkai k. ir apyl., Šalčininkų raj. P. 89, 92. Pav. 44:2
Rumšiškės mstl. ir apyl., Kaišiadorių raj. P. 207, 248
Rusiai k., Zubiškių apyl., Kaišiadorių raj. P. 192, 202, 204, 207, 215, 235. Pav. 108:3
Saleninkai k., Upninkų apyl., Jonavos raj. P. 61, 63, 64, 74, 278. Pav. 33:6, 9, 10, 12, 13; 40:4; 41:11, 17
Samantonys k., Veprių apyl., Ukmergės raj. P. 61, 63, 64, 207, 236. Pav. 33:13, 14; 40:9; 41:7, 12, 15
Skaruliai k., Dumsių apyl., Jonavos raj. P. 27, 28, 30, 31, 33, 48, 56, 215, 248. Pav. 8:4, 5, 12, 14, 15, 22; 28:1; 41:5, 8
Smalninkai vs., Matuizų apyl., Varėnos raj. P. 19, 20
Smeltė, Klaipėdos mst. dalis. P. 128, 131—133, 141, 166, 168. Pav. 63:13, 15; 66; 67
Šakyna mstl. ir apyl., Šiaulių raj. P. 199, 271. Pav. 106
Šarnelė k., Varduvos apyl., Plungės raj. P. 11, 128, 201, 208, 224, 225, 230, 237, 241, 242, 244, 246, 248, 253, 257, 260, 273. Pav. 123; 124; 125:3, 4, 6, 9, 10; 131; 143:21
Šiauliai mst. Pav. 109:2
Šilėlis k., Raudondvario apyl., Kauno raj. P. 15, 23, 36—38. Pav. 15:7, 12, 13, 15; 16; 22:3
Širmės kalnas vt., Janapolės apyl., Telsių raj. P. 85, 97, 101, 192, 202, 215, 230, 235, 272
Šuklai k., Bartninkų apyl., Vilkaviškio raj. Pav. 108:5
Šunskai mstl. ir apyl., Kapsuko raj. Pav. 158:2
Svendubrė k., Ratnyčios apyl., Varėnos raj. P. 74
Šventoji, Palangos mst. dalis. P. 109, 110, 126, 128, 129, 131, 133, 134, 137—189, 192, 199, 201, 202, 204, 206, 209—212, 215, 225—230, 234, 239—246, 248, 251—253, 256—260, 262, 264, 274, 277, 278, 282. Pav. 63:1, 2, 5—12; 65:1—5;

68:1—22; 69:1—8; 71:1—4; 72:1—45; 73; 75:1—17; 76:1, 2; 77:1, 2; 78:1—5, 8; 79; 80; 81:1—4; 82; 83:1, 2; 84; 85; 86:1—3; 87; 89:1—15; 90:1—12; 91:1—4, 8, 10—15; 92; 93; 94:1, 4, 5, 7; 95:1, 2; 96—98; 100:1—3; 101; 102:1—3; 110:1; 111:2—4; 112:1—6; 114:3; 126:1—20; 132; 133:1—8, 13, 14; 134; 135; 139:1, 2; 140; 142:1—10; 143:1—3, 5—9, 11, 13—20, 24—27; 145:5; 146:4; 147:2

Trikampis ež., Marcinkonių apyl., Varėnos raj. P. 122, 125

Turlojiškė k., Kalvarijos apyl., Kapsuko raj. P. 119, 191, 273. Pav. 103

Turnišškės, Vilniaus mst. dalis. P. 119

Uteliai k., Nemakščių apyl., Raseinių raj. P. 91

Utena mst. ir raj. P. 131

Užnemunė. P. 89. Pav. 44:3

Užpjauiniai k., Sintautų apyl., Šakių raj. P. 91

Vaikantonys k., Daugų apyl., Alytaus raj. P. 91. Pav. 44:9

Vanagiškiai k., Kulvos apyl., Jonavos raj. P. 208

Varėna I mstl. ir apyl., Varėnos raj. P. 20, 21, 77, 220, 223. Pav. 4:4; 40:7; 119:1, 2, 5; 154:4

Velžys k. ir apyl., Panevėžio raj. P. 275

Vereblejai k. ir apyl., Alytaus raj. P. 89

Versminis up., Grūdų int., Marcinkonių apyl., Varėnos raj. P. 115, 117, 118, 120, 122, 125, 143, 146, 186. Pav. 55:1—19; 74

Veršvai, Kauno mst. dalis. P. 215, 273. Pav. 153

Vertelkos k., Raitininkų apyl., Alytaus raj. Pav. 109:1

Viečiūnai k., Ratnyčios apyl., Varėnos raj. P. 61

Vilkaviškis mst. ir raj. Pav. 59:1

Vilkija mst., Kauno raj. P. 192, 202, 204, 215, 235, 260, 281. Pav. 145:2

Vilnius mst. P. 14, 18, 20, 21, 38, 42, 48, 49, 52, 56. Pav. 5:1—22. Žr. Turnišškės

Virbaliūnai k., Batnavos apyl., Kauno raj. P. 72, 79. Pav. 39:2

Zervynos k., Marcinkonių apyl., Varėnos raj. P. 37. Pav. 15:8

Žalioji k., Marijampolio apyl., Vilniaus raj. P. 20. Pav. 4:10, 13; 41:18

Žeimenys ež., Pabradės apyl., Švenčionių raj. P. 128, 133, 141, 142

Žemaitiškė vt., Reškutėnų apyl., Švenčionių raj. P. 59, 128, 129, 192, 232,

237, 239—242, 244—246, 251, 253, 257, 259, 260, 265, 282. Pav. 128:1—6, 8—10; 133:9, 10; 141:3; 144:1—12; 145:1, 4, 6

Žemieji Kaniūkai, Kauno mst. dalis. P. 72, 75, 77, 78, 80, 101

Žiūriai (Gudeliai) k., Pilviškių apyl., Vilkaviškio raj. P. 90

TURINYS

PRATARMĖ	3
TYRINĖJIMŲ APŽVALGA	5
PALEOLITAS	12
Įvadas. Kol gyventojų dar nebuvo (12). Pirmasis atšilimas (13). Mamutų klausimas (14). Aleriodas (15). Vėlyvojo paleolito kultūros (16).	
Pabaltijo Madleno kultūrų grupė. Apžvalga (16). Pagrindiniai bruožai (17). Lietuvos paminklai (17). Inventorius (20). Chronologija (22). Paplitimas (23). Kilmė (25).	
Svidrų kultūrų grupė. Apžvalga (25). Pagrindiniai bruožai (26). Paminklai Lietuvoje (26). Inventorius (27). Chronologija ir etapai (32). Paplitimas (34). Kilmė (34).	
Hibridinių kultūrų grupė. Apžvalga (35). Pagrindiniai bruožai (35). Paminklai Lietuvoje (36). Inventorius (37). Chronologija (38). Paplitimas (40). Kilmė (41).	
Visuomeninis ir namų ūkis. Medžioklė (41). Titnago gavyba (42). Įrankių gamyba (45).	
Visuomeninė organizacija. Stovyklos (47). Socialinė organizacija (51).	
Etnokultūriniai klausimai. Kultūrų tolydumas ir įvairumas (53). Dvasinis gyvenimas (54).	
MEZOLITAS	56
Įvadas. Gyvenimo sąlygos (56). Mezolito kultūros (60).	
Epipaleolitas. Apžvalga (60). Pagrindiniai bruožai (61). Paminklai Lietuvoje (61). Inventorius (61). Chronologija (64). Paplitimas (64). Kilmė (64).	
Dėl Magiemosės tipo kultūrų. Apžvalga (64). Paminklai Lietuvoje (67). Inventorius (67). Chronologija (68). Paplitimas (68). Kilmė (69).	
Mezolitinė Nemuno kultūra. Apžvalga (69). Pagrindiniai bruožai (72). Paminklai Lietuvoje (72). Inventorius (74). Chronologija (82). Paplitimas (82). Kilmė (85).	
Kaulo dirbinių ir Kundos kultūros klausimas. Apžvalga (86). Dirbinių tipai (87). Chronologija (92). Kultūrinė priklausomybė (93).	
Visuomeninis ir namų ūkis. Medžioklė (94). Žūklė (95). Rankiojimas (97). Titnago gavyba (97). Dirbinių gamyba (98).	
Stovyklos. Prisitaikymas prie gamtos (99). Vietos parinkimas (100). Stovyklų įrengimas (100). Pastatų liekanos (101).	
Socialinė organizacija ir dvasinis gyvenimas. Socialinė organizacija (102). Kultūrinių sričių ribos (103). Dvasinis gyvenimas (103).	
Antropologijos klausimai (105).	
ANKSTYVASIS IR VIDURINIS NEOLITAS	107
Įvadas. Apibrėžimas (107). Gyvenimo sąlygos (108). Datavimo klausimai (110). Kultūrų klausimai (111).	
Neolitinė Nemuno kultūra. Apžvalga (112). Pagrindiniai bruožai (113). Paminklai Lietuvoje (114). Inventorius (116). Chronologija (122). Paplitimas (122). Kilmė (123).	
Narvos kultūra. Apžvalga (125). Pagrindiniai bruožai (126). Paminklai Lietuvoje (126). Inventorius (128). Chronologija (140). Paplitimas ir variantai (141). Kilmė (142).	
Gyvenvietės. Vietos parinkimas (143). Pastatai (144).	
Visuomeninis ūkis. Medžioklė (148). Žūklė (150). Rankiojimas (155). Gamybinio ūkio pradžia (156).	
Įrankių gamyba ir namų ūkis. Titnago apdirbimas (157). Kitos akmenų rūšys (158). Akmens dirbinių vartoseną (158). Rago ir kaulo apdirbimas (159). Medžio apdirbimas (159). Gintaro apdirbimas (159). Kailių bei odos apdirbimas (160). Medžio žievė (160). Pluoštas (160). Pynimas (161). Siūlai (161). Audeklai (162). Tinklų mezgimas (162). Namų apyvokos reikmenys (164).	

Papuošalai ir menas. Žvėrių dantys (165). Gintaras (166). Kitokie (168). Vaizduojamasis menas (168).	
Pasaulio samprata, tikėjimai, kapai. Žvėrių viešpats (175). Kiti žvėrys (176). Aukos (177). Kulto apeigos (177). Magija (178). Kapai (178).	
Bendravimas su kaimynais. Ankstyvajame neolite (180). Viduriniame neolite (181).	
Socialinė organizacija (186)	
Antropologiniai ir etniniai klausimai. Nemuno kultūra (188). Narvos kultūra (189). Etninė priklausomybė (190).	
VĒLYVASIS NEOLITAS	191
Įvadas. Apibrėžimas (191). Gyvenimo sąlygos (192). Kultūrų klausimas (193).	
Virvelinės keramikos kultūra. Apžvalga (193). Bendrasis horizontas (196). Chronologija (197). Plitimas (197). Senieji virvelininkai Pabaltijyje (198).	
Pamarių kultūra. Apžvalga (199). Pagrindiniai bruožai (201). Paminklai Lietuvoje (202). Inventorius (202). Chronologija ir etapai (215). Paplitimas (217). Kilmė (218).	
Nemuno kultūros likimas (219)	
Narvos kultūros likimas. Vakarų Lietuvoje (224). Šiaurės rytų Lietuvoje (232). Gyvenvietės. Vietos pasirinkimas (233). Planas (235). Pastatų liekanos (236). Sanitariniai įrenginiai (239). Sutvirtintos gyvenvietės (239).	
Visuomeninis ūkis. Medžioklė (241). Žūklė (242). Rankiojimas (246). Gyvulininkystė (246). Žemdirbystė (246).	
Įrankių gamyba ir namų ūkis. Titnago apdirbimas (250). Akmens gludinimas (250). Akmens dirbinių vartoseną (251). Kitos medžiagos (252). Pluoštas (252). Dembliai (252). Namų apyvoka (253).	
Papuošalai ir menas. Žvėrių dantys (253). Gintaras (256). Kitokie papuošalai (259). Vaizduojamasis menas (259).	
Pasaulio samprata, alkai, kapai. Šaltiniai (261). Pasaulio samprata (262). Vandenių ir dangaus viešpats (265). Magija (266). Alkai (266). Kapai (269).	
Santykiai su kaimynais. Su pietų kaimynais (274). Su šiaurės rytų kaimynais (275). Finougrų klausimas (279). Su kitais virvelininkais (279).	
Socialinė organizacija (280)	
Baltų klausimas. Indoeuropiečių problema (284). Pagrindinis etninis požymis (285). Archeologiniai duomenys (286). Antropologiniai duomenys (287). Baltų protėvynė (289).	
Sutrupinimai	291
Literatūra	292
Каменный век Литвы (резюме)	312
Die Steinzeit in Litauen (Zusammenfassung)	324
Lietuvos vietovardžių rodyklė	337

Rimantienė R.

Ri71 Akmens amžius Lietuvoje.— V.: Mokslas, 1984.— 343 p.
ilustr.

Antrašė: LTSR MA Istorijos in-tas. Santr. ir iliustr. sąrašai
lygiagr. rus., vok. Bibliogr.: p. 292—312 (595 pavad.). Vietovardžių
rodyklė: p. 337—341.

Leidinyje supažindinama su svarbiausiais aštuonių tūkstantmečių (X—II tūkst.
pr. m. e.) paminklais, radiniais ir kultūromis. Akmens amžius nagrinėjamas, su-
skirstytas į keturis periodus — paleolitą, mezolitą, ankstyvąjį bei vidurinį neolitą
ir vėlyvąjį neolitą. Aptariama kiekvieno periodo kultūros, sritiniai skirtumai. Ap-
žvelgiama to meto visuomeninis ir namų ūkis, gyvenviečių kūrimasis, pastatai,
jų išdėstymas ir apsauga, ryšiai su kaimynais, mainai, meno ir tikėjimo raida, žmonių
etninė priklausomybė, baltų susidarymas. Skiriama studentams, mokytojams, ar-
cheologams, etnografams, istorikams, kraštotyrininkams.

R 0507000000—077 36—84
M 854(08)—84

BBK 63.4(2L)
902.6

Римуте Римантиене. КАМЕННЫЙ ВЕК ЛИТВЫ. На литовском языке. Вильнюс. «Мокслас»,
1984

Rimutė Rimantienė. AKMENS AMŽIUS LIETUVOJE. Redaktorės D. Leščinskienė, L. Puškorienė
ir D. Cičalienė. Dailininkas K. Paškauskas. Meninis redaktorius I. Zibucas. Techninė redaktorė
N. Marozaitė. Korektorės: A. Vaitkevičienė, N. Zadavičiūtė

ИБ № 2089

Duota rinkti 83.11.30. Pasirašyta spausdinti 84.12.12. LV 14255. Formatas 60×90¹/₁₆. Popierius —
spaudos Nr. 1. Garnitūra — baltika, 10 punktų. Iškilioji spauda, 21,5 sąl. sp. l. 21,87 sąl.
spalv. atsp. 25,42 apsk. leid. l. Tiražas 4000 egz. Užsakymas 7299. Kaina 4 rb.
Leidykla „Mokslas“, 232050 Vilnius, Žvaigždžių 23. Spaudė Motiejaus Šumausko spaustuvė,
232600 Vilnius, A. Strazdelio 1.